

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1906

bron

*Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,
over het jaar 1905-1906.* E.J. Brill, Leiden 1906

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003190601_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Handelingen.

Verslag van de jaarlijksche vergadering, gehouden te Leiden op den 13^{den} Juni 1906.

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 15^{den} Mei 1906.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, die gehouden zal worden op *Woensdag den 13^{den} Juni*, des voormiddags klokke *elf uren*, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I.

Opening der Vergadering door den Voorzitter, Prof. Mr. J.E. HEERES, met eene toespraak.

II.*

Voordracht van den Heer Prof. Dr. L. KNAPPERT: 'Oude Nederlandsche Psalmberijmingen'.

III.

Verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar.

* Door het Bestuur zal worden voorgesteld de behandeling van punt II uit te stellen tot na de pauze.

IV.

Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

V.

Verslag omtrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

VI.

Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VII.

Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VIII.

Bekendmaking van den uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandsche leden.

IX.

Verkiezing van een lid des Bestuurs in de plaats van het aftredende lid, den Heer Dr. G.J. BOEKENOOGEN. Het door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltal bestaat uit de Heeren:

- a.* Dr. J.J. SALVERDA DE GRAVE.
- b.* Dr. C.H. TH. BUSSEMAKER.

X.

Verkiezing van een Secretaris in de plaats van den volgens Art. 23 der Wet aftredenden titularis. Het door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltal bestaat uit de Heeren:

- a.* Dr. S.G. DE VRIES.
- b.* Dr. D.C. HESSELING.

NAMENS HET BESTUUR: S.G. DE VRIES, *Secretaris*.

De presentielijst werd geteekend door de Bestuursleden: HH. Mr. J.E. Heeres, *Voorzitter*, Mr. A.C. Visser van IJzendoorn, *Penningmeester*, Dr. J. Verdam, Dr. L. Knappert,

Dr. G. Kalff, Mr. A. Telting, Dr. S.G. de Vries, *Secretaris*, - door de Leden:

HH. Dr. D.C. Hesseling, Dr. J.J. Salverda de Grave, F.G. Kramp, Mr. A.C. Bondam, L.A. Vogel, Th. Morren, E.W. Moes, G. van Rijn, J.H.L. van der Schaaff, Dr. J.S. Speyer, Dr. A.E.J. Holwerda, Dr. A. Beets, Dr. J. Heinsius, Dr. L.A. van Langeraad, Dr. E.F. van Dissel, Dr. P.D. Chantepie de la Saussaye, Dr. W.B. Kristensen, Dr. J.J.M. de Groot, Dr. B.D. Eerdmans, Dr. P.A.A. Boeser, A.L.W. Seyffardt, Mr. J.J. van Geuns, Dr. C.J. Wijnaendts Francken, Mr. P.A. Tichelaar, Dr. F. Pijper, Mr. J.H. Abendanon, Dr. J. Offerhaus Lz., J. Craandijk, J.A. Heuff Az., Dr. H. Blink, Mr. S. Gratama, Dr. P.J. Blok, Dr. N. Mansvelt, Dr. W. van Everdingen, P. Fijn van Draat, F. Smit Kleine, Mr. L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck, Dr. A. Opprel, Dr. E. Wiersum, M. Esser, Dr. H.T. Colenbrander, Mej. A. van der Flier, Mej. Dr. H.C.H. Moquette, Mevr. Th. Hoven, Mevr. A. Smit Kleine-Fastré, Mej. J.A. Wolters, Mej. J.W.A. Naber, Jonkvr. A. van Hogendorp, Mej. E.M.A.J. Soer, Jonkvr. A. von Schmidt auf Altenstadt, HH. Dr. S. Baart de la Faille, V. Loosjes, J. Winkler, H.M. Werner, A.A. Vorsterman van Oyen, Dr. J.V. de Groot, Dr. J.M. Hoogvliet, W.J. Leendertz, W.P. Kops, Dr. S.A. Naber, W. Elliot Griffis, J.H. Groenewegen, Mr. P.A.N.S. van Meurs, Dr. C.P. Burger Jr., J.F. Gebhard Jr., Dr. E.B. Koster, Dr. H. IJ. Groenewegen, W. Draaijer, Mr. S.J. Fockema Andreae, Dr. H.P.N. Muller, Mr. A.A.H. Struycken, W. Nijhoff, Mr. J.C. Overvoorde.

I. De Vergadering wordt te elf uren geopend door den Voorzitter, Mr. J.E. Heeres, met eene toespraak, die hierachter gedrukt is (Bijlage I).

Op voorstel van het Bestuur wordt de volgorde der werkzaamheden in zooverre gewijzigd, dat besloten wordt eerst punt III-VIII en eerst daarna II te behandelen.

III. De Secretaris doet voorlezing van zijn verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar. Dit verslag wordt in eenigszins meer uitgebreiden vorm hierachter uitgegeven (Bijlage III).

IV. Bij afwezigheid wegens ongesteldheid van den Bibliothecaris den Heer L.D. Petit, wordt het jaarverslag omtrent de Boekverzameling voorgelezen door een der Bestuursleden, den Heer Dr. J. Verdam. De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering voor dit verslag (zie hierachter Bijlage IV) en spreekt daarbij de beste wenschen uit voor een spoedig herstel van den Heer Petit.

Het buitenlandsch lid der Maatschappij de Heer W. Elliot Griffis uit Ithaca (New-York) komt ter Vergadering en wordt door den Voorzitter met eenige woorden van welkom namens de aanwezigen begroet.

V. Uit naam van de Commissie in de Maandvergadering van 7 April benoemd tot het nazien der rekening en verantwoording van den Penningmeester (zie Bijlage V), bestaande uit de HH. W. Draaijer en J. de Josselin de Jong, bericht de Heer Draaijer, dat zij de rekening door het Bestuur goedgekeurd, met bijbehorende bescheiden heeft nagezien en alles in de beste orde heeft bevonden. De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan de Commissie voor hare werkzaamheid en aan den Penningmeester voor zijn nauwgezet beheer.

VI-VII. De jaarverslagen der Commissiën voor Taal- en Letterkunde en voor Geschied- en Oudheidkunde worden door hare Secretarissen HH. Dr. G. Kalff en L. Knappert voorgelezen. De Voorzitter verklaart beide in dank te aanvaarden ter uitgave achter de Handelingen (Bijlagen VI en VII).

VIII. De Heer Dr. D.C. Hesseling maakt den uitslag bekend van de stemming over de te kiezen 30 gewone en 6 buitenlandsche Leden, volgens besluit der Maandelijksche Vergadering van 4 Mei. De in die Vergadering benoemde Commissie voor stemopneming, waarin met den Heer Hesseling zitting hadden de Heeren H.H. Breuning, W. Draaijer, J. de Josselin de Jong, Dr. L. Knappert, Dr. J.J. Salverda de Grave en Dr. S.G. de Vries, heeft uit handen van den Secretaris ontvangen 190 stembiljetten. Gekozen zijn (in alphabetische orde):

Gewone Leden:

Dr. G.A. van den Bergh van Eysinga te Oss.
 Mr. P.C.J.A. Boeles te Leeuwarden.
 Dr. E. Bonebakker te Semarang.
 Dr. P.C. Boutens te 's-Gravenhage.
 Dr. Ch. M. van Deventer te Batavia.
 Mr. C. Th. van Deventer te 's-Gravenhage.
 Joh. E. Elias te Amsterdam.
 Dr. H.E. van Gelder te Alkmaar.
 Mevr. Dr. J. Goekoop-de Jongh te 's-Gravenhage.
 Mej. Dr. C.C. van de Graft te Utrecht.
 E. Heimans te Amsterdam.
 Dr. A. Hendriks te Leiden.
 G.W.W.C. Baron van Hoëvell te Leiden.

J. Kalf te 's-Gravenhage.
 F.M. Knobel te Pretoria.
 J. Koopmans te Dordrecht.
 Mevr. M. Metz-Koning te Vaassen.
 M.C. Nieuwbarn, O.P. te Nijmegen.
 Ch. A. van Ophuysen te Leiden.
 W.L. Penning Jr. te Rotterdam.
 Mej. J.M. Proot te Amsterdam.
 J.A. Royer te 's-Gravenhage.
 Mevr. J.A. Simons-Mees te Amsterdam.
 W.P. van Stockum Jr. te 's-Gravenhage.
 Dr. H.A.J. van Swaay te Tilburg.
 J.P. Thijsse te Bloemendaal.
 J. Veth te Bussum.
 Dr. W. Vogelsang te Amsterdam.
 A.W. Weissman te Amsterdam.
 M.G. Wildeman te 's-Gravenhage.

Buitenlandsche leden:

Dr. Th. von Frimmel te Weenen.
 A. Hijmans te Brussel.
 Dr. O. Kohlschmidt te Mönchenholzhausen.
 Dr. K. Menne te Borbeck (Rheinl.).
 Dr. H. de Peyster te Neuilly-sur-Seine.
 A. Vermeylen te Brussel.

De Voorzitter betuigt aan den Heer Hesseling en aan de overige leden der Commissie voor stemopneming dank voor hunne werkzaamheid en schorst hierop voor ongeveer een uur de Vergadering.

Na heropening der Vergadering wordt door den Voorzitter het woord verleend aan den Heer Dr. L. Knappert

voor zijne (II) aangekondigde voordracht: 'Oude Nederlandsche Psalmberijmingen'. Deze voordracht is hierachter als Bijlage II gedrukt. De Voorzitter betuigt na de voordracht onder luide teekenen van instemming der aanwezigen den Heer Knappert hartelijken dank en stelt de gelegenheid tot gedachtenwisseling open. De Heer Dr. L.A. van Langeraad maakt hiervan gebruik door het mededeelen van eenige bibliographische bijzonderheden, voornamelijk betreffende den zoo zeldzamen druk van L(ucas) D(e) H(eere)'s Psalmen Davids (Ghendt 1565), waarvan hij een exemplaar van de Stadsbibliotheek te Haarlem heeft kunnen gebruiken, en betreffende de oudste uitgave der Souterliedekens, waarvoor moet gelden die van 1540, niet de zoogenaamde van 1539, want in deze is volgens de ontdekking van den Heer D.F. Scheurleer het jaartal vervalscht uit 1559.

Voorts deelt de Heer Van Langeraad nog mede, dat de Psalmen van Datheen nog steeds ongewijzigd worden herdrukt en ook nog gezongen door eene sekte onder het Kruis in Zeeland.

De HH. Dr. H. Blink, J. Winkler en Dr. A. Beets geven daarna eenige aanvulling van hetgeen Spr. heeft gezegd over het zingen van Psalm 100 op liedjeswijs: dit is in den volksmond nog bewaard, b.v. in Overijssel en Drenthe, als wiegelied in Friesland, ook nog wel in het Westland.

Nadat de Heer Knappert zijn dank voor deze inlichtingen heeft uitgesproken en verklaard zijn voordeel daarmede te zullen doen, betuigt de Voorzitter hem nogmaals den dank der Vergadering en verzoekt hem zijne voordracht ter uitgave achter de Handelingen af te willen staan. Aan dit verzoek wordt door den Heer Knappert voldaan.

IX-X. Bij de thans volgende verkiezingen van een Bestuurslid en van een Secretaris in de plaats der aan de beurt van aftreden zijnde HH. Dr. G.J. Boekenoogen en S.G. de Vries, wordt de Heer Dr. J.J. Salverda de Grave gekozen in het Bestuur en wordt de Heer De Vries herbenoemd als Secretaris. Beiden ter Vergadering aanwezig verklaren de benoeming te aanvaarden.

De Voorzitter wijdt hierop eenige woorden van hartelijken dank aan den Heer Boekenoogen voor het vele waardoor hij als Bestuurslid en geruimen tijd ook als waarnemend Secretaris de Maatschappij aan zich heeft verplicht.

Bij de rondvraag wijst de Heer Mr. S. Gratama er op, dat het Bestuur zwaarigheid heeft gemaakt om te voldoen aan zijn wensch eenige belangstellenden, niet-leden der Maatschappij, toe te laten tot de algemeene vergadering der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde, den avond vóór de Jaarvergadering. Hij acht liberaliteit in deze raadzaam en meent, dat het Bestuur aan zulken wensch had behooren toe te geven.

De Voorzitter antwoordt, dat volgens zijne meening die wensch niet kon worden vervuld, ingevolge het 4^e lid van art. 53 der Wet, waarbij aan de Vaste Commissiën de bevoegdheid verleend wordt 'andere leden der Maatschappij tot bijwoning van eene of meer harer Vergaderingen uit te noodigen'. Hieruit blijkt z.i., dat de Commissiën niet bevoegd zijn ook niet-leden der Maatschappij tot eene vergadering toe te laten.

De Heer Mr. J.J. van Geuns verklaart, dat het toelaten van niet-leden tot de algemeene vergaderingen der Maatschappij hem niet wenschelijk voorkomt, wèl echter acht hij dit mogelijk en gewenscht voor de bedoelde bijeenkomsten der Vaste Commissiën, die alleen bestemd

worden tot het houden van voordrachten of het doen van wetenschappelijke mededeelingen. Deze Jaarvergadering moge het Bestuur machtigen in dien zin bij voorkomende gelegenheid te handelen.

De Heer Gratama bestrijdt de opvatting van den Voorzitter en oordeelt het toelaten van niet-leden tot de algemeene bijeenkomsten der Vaste Commissiën zoozeer gewenscht, dat het Bestuur òf de Wetsbepaling in dezen geest zal behooren op te vatten òf desnoodig eene wijziging in de Wet dient voor te bereiden.

Met algemeen goedvinden der aanwezigen verklaart de Voorzitter zich bereid deze zaak nader door het Bestuur te doen overwegen en verder in eene Maandvergadering ter sprake te brengen.

Hierop vraagt de Heer Dr. C.J. Wijnaendts Francken of het Bestuur voornemens is deel te nemen aan de hulde aan Bilderdijk, die voor September a.s. door eene bijzondere Commissie wordt voorbereid.

De Voorzitter antwoordt, dat het Bestuur alleen uitgenoodigd is tot deelneming aan de Bilderdijk-tentoonstelling, bij die gelegenheid te Amsterdam te houden, en zich in beginsel daartoe reeds bereid heeft verklaard. Nadere opgave wordt thans afgewacht van hetgeen meer in 't bijzonder van de bezittingen der Maatschappij voor dat doel zal worden gewenscht.

Nadat hierop de Heer J. Craandijk blijkbaar met instemming der aanwezigen den Voorzitter dank heeft betuigd voor zijne leiding en hem verzocht heeft zijne openingstoespraak ter uitgave in de Handelingen af te staan, verklaart de Voorzitter zich hiertoe bereid en sluit de Vergadering.

Bijlage I. Toespraak van den voorzitter.

Dames en Heeren, Leden onzer Maatschappij!

Indien het waar is, dat het leven vlugger voorbij schijnt te gaan, naarmate het regelmatig is ingedeeld, dan moet de praesidiale levensduur eens voorzitters van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde al zeer kort vallen. Van het oogenblik af, dat hem de hamer door zijn ambtsvoorganger wordt overreikt, is zijn ambtsleven zoo regelmatig in maanden ingedeeld, dat hij al spoedig geheel zijn bestaan volgens den kalender van 'Letterkunde' gaat bepalen. Heeft men dan nog, zooals uw Voorzitter van thans, de eer, lid te zijn van een der 'wetenschappelijke commissiën', dan wordt 's Voorzitters 'levensgang' eenvoudigweg bepaald door 's Genootschaps wetten, geschrevene dan of ongeschrevene.

Nauwelijks toch is de eene maandelijksche vergadering, welke volgens het bijna onverbiddelijke artikel 40 moet worden gehouden 'op den eersten Vrijdag in Januari' enz., achter den rug, of de 'nimmer moe gerende tijd' brengt hem, (met een korte pauze elken laatsten Donderdag der maand aan het station der 'vaste Commissie' 'voor Geschied- en Oudheidkunde'), naar de bestuursbijeenkomst, waarin 'de werkzaamheden van elke maandelijksche ver-

gadering' volgens artikel 27 worden voorbereid. Dan is er weer de 'maandelijksche'; en zoo komen en gaan de dagen en maanden en brengen Voorzitter en verdere bestuursleden eerder dan zij er ook maar aan denken tot de 'maandelijksche Vergadering van Mei', welke - alweder volgens een onafwijzbare wetsbepaling - het is ditmaal artikel 43, dat spreekt - 'is bestemd tot het voorbereiden en regelen van de werkzaamheden der jaarlijksche'.

Zoo is dan ook voor mij spoediger dan ik dacht het oogenblik gekomen, waarop ik het voorrecht heb, U hier, namens het bestuur en, voorzoover Gij niet onder hen telt, óók namens de Leidsche leden, een hartelijk welkom toe te roepen, bij de opening der jaarlijksche vergadering onzer Maatschappij, welke haar 140ste jaar besluit. De wet alweder wil, dat deze opening vergezeld ga van eene toespraak des Voorzitters; en geen Voorzitter, welke het zich niet tot eene aangename taak rekent, óók aan dit wetsvoorschrift te voldoen. Waarin die toespraak dient te bestaan, is m.i. van te voren aangewezen. Immers, waar U straks wacht eene voordracht over een onderwerp uit den kring der door onze Maatschappij beoefende vakken, zou het mij onbescheiden schijnen, indien óók ik nog uwe aandacht trachtte te bepalen bij eene verhandeling van eenigszins langeren duur, op b.v. historisch gebied. Alléén een enkel woord over onze Maatschappij zelve kan, dunkt mij, in dit openingsuur op zijn plaats zijn.

Het eerst dan vraag ik U, met mij voor enkele oogenblikken Uwe aandacht te bepalen bij het maatschappelijk jaar, dat heden achter ons ligt. Een jaar, in welks aanvang een ernstige ziekte van den Secretaris der Maatschappij groote bezorgdheid bracht. Gelukkig mocht volkomen her-

stel zijn deel worden en kon na eenige maanden door hem het Secretariaat weder worden opgenomen. Gedurende de afwezigheid van Dr. De Vries nam het bestuurslid Dr. Boekenooen diens functiën waar; het woord van dank, reeds vroeger hem gebracht, worde hier herhaald, tegelijk met een woord van erkentelijkheid voor wat hij ook overigens als bestuurslid deed.

Het thans voorbijgegaan jaar is geen jaar geweest, waarin 'Letterkunde' véél naar buiten is opgetreden, al had de Maatschappij gelegenheid, haar belangstelling te toonen o.a. in de bevordering onzer historische studiën door medewerking te verleen aan ons Historisch Instituut te Rome. Het was geen jaar, dat voor onze Maatschappij véél belangrijks van buiten af opleverde, maar toch kan onze bibliothecaris boekstaven de zoo belangrijke geschenken der families Beets en Fruin en van Mr. G.J. Bisschop. Het was een jaar van het gewone, stille werken, waarin dan toch ook voor haar in de eerste plaats de kracht ligt: en van dat gewone, stille werken getuigen onze maandvergaderingen, de bijeenkomsten onzer vaste commissiën, onze uitgaven niet het minst.

Zóó had ook dit jaar zijne historie, het telt mede; en wanneer ooit weder een Bergman optreedt met eene 'Proeve eener Geschiedenis van de Maatschappij', dan zal ook wat in het achter ons liggend jaar voorviel niet kunnen worden veronachtzaamd.

Het kan, menschelijkerwijze gesproken, niet uitblijven, dat Uwe Voorzitter telken jare een 'requiescat' heeft toe te roepen, tevens een 'in memoriam' heeft te wijden aan hen, die der Maatschappij in den afgelopen jaarkring zijn ontvallen. Ook thans heeft de macht, die geen mensch ontziet, hare offers uit onzen kring geëischt; ook thans

heeft zij geklopt aan de woningen van jongeren en ouderen; ook thans heeft zij menigeen ontrukt aan zijn gezin, aan zijne betrekking, aan zijn arbeid, waar hij - zoo zoude men meenen - zoo noode nog kon worden gemist.

Tot de jongeren, welke heengingen, behoort Dr. J.L.A. Brandes, welke nog in de kracht van het leven, te midden van zijn vollen arbeid, is weggerukt. Kenner van Java's oudheidkunde als weinigen onder zijne voorgangers op dit gebied van wetenschap of onder zijne tijdgenooten, heeft hij in het tweetal decenniën, waarin zijn arbeid vooral viel, ons weten op dit gebied buitengewoon verrijkt. Te meer valt voor de wetenschap zijn afsterven te betreuren, omdat door hem vraagpunten zijn opgeworpen, welke nog steeds niet beslist, in de eerste plaats door hem misschien hoewel niet tot een oplossing, dan toch tot eenige meerdere zekerheid zouden kunnen zijn gebracht. Dat zijn leermeester Kern heeft willen aanvaarden de taak, Brandes' levensbeschrijving te geven, wijst op het groote gewicht van diens leven en werken.

Een andere naam, mede aan Nederlandsch Indië verbonden, is die van Engelbert de Waal. Maar hoe geheel anders diens werkkring! Als ondergeschikt ambtenaar in Indië zijn openbare loopbaan begonnen hebbende, sloot hij haar als Minister van Koloniën, in welke waardigheid hij in korten regeertijd belangrijks voor Java's land en volk wist tot stand te brengen. Tevens was hij één van hen, welke meenen, dat de staatsman niet ongestraft kan verwaarloozen de kennis van het verledene, zooals zich dat in theorie en practijk heeft geopenbaard. En aan deze meening van de Waal heeft men die serie zijner uitgaven te danken over koloniale financiën en koloniale politiek, welke tot de zeer belangrijke werken op dit terrein behooren.

Nog een derde onder de ons ontvallen medeleden had

in Indië zijn vaderland gediend. Marius Buys, de welbekende Indische predikant - alweder welk verschil in levensarbeid! - heeft zijn liefde voor Indië en Indië's volk, die hem bijbleef, ook toen hij weder in Nederland was teruggekeerd, neêrgelegd in vele geschriften, welke van zijne hand in boek en tijdschrift over ons Oosten zijn verschenen.

Buys was, meer dan Brandes en de Waal, aan menigeen der getrouwe vrienden onzer Maatschappij, een bekende figuur. De jaarlijksche vergaderingen mochten hem meer dan eens onder hare bezoekers tellen. Dit was ook het geval met Dr. Hendrik Cornelis Rogge, den beminnelijken man, den bekenden historicus, den verdienstelijken docent, wien in ons midden te zien we nog de vorige jaarvergadering het voorrecht hadden, een voorrecht te meer door ons gewaardeerd met het oog op de hooge jaren, door Rogge bereikt.

Tot onze oudere tijdgenooten behoorde ook Dr. Isaac Arnold Lamping, de smaakvolle publicist, gedurende zoovele jaren de bekwame leider van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die heeft medegeteld onder hen, welke dit persorgaan hebben gebracht op de uitstekende hoogte, waarop het staat.

Nog ontvielen aan onze Maatschappij jhr. Louis Wichers, bekend o.a. door zijne historische studiën over het overgangstijdperk onzer geschiedenis en belangstellend in zooveel wat onze landshistorie en onze letteren betreft; J. Hellendoorn, ambtenaar aan de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek, de numismaat P.J. van Dijk van Mathenesse. Dan Mr. J.G. Gleichman, de staatsman *sans peur et sans reproche*, die tevens, woekerend met zijn tijd, niet alleen der staatkundige geschiedschrijving van Nederland diensten wist te bewijzen, maar die in zijn werk 'Het

leven van Mr. A. Bogaers' ook de historiographie der Nederlandsche letterkunde aan zich verplichtte.

De Nederlandsche kunstgeschiedenis leed een groot verlies door het afsterven van Johan Philip van der Kellen, den oud-directeur van 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam, welke zijne groote kennis onzer kunsthistorie ook in vele geschriften heeft neergelegd.

Aan Leiden ontvielen S.C. van Doesburgh, de uitgever en boekhandelaar, en F. de Stoppelaar, het hoofd der wereldbekende firma Brill, nauw aan onze Maatschappij verbonden als uitgever van vele harer publicatiën. Beide mannen, gezien en bemind bij die hen kenden; beide figuren, welke een ledige plaats achterlaten.

Van onze buitenlandsche leden is ons ontnomen Dr. Moritz Heyne, hoogleeraar in de Duitsche philologie aan de Universiteit te Göttingen.

Zoo gingen weer zoovelen henen, in wier arbeid zich afspiegelde, wat de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde zichzelve tot taak heeft gesteld.

Het arbeidsveld onzer Maatschappij is dikwijls en in velerlei zin besproken. Niet ieder gaat accoord met hen, welke meenen, dat de omtuining van dat gebied, zooals dit door Wet en Werken van 'Letterkunde' gaandeweg is bepaald geworden, de juiste is.

Het laatst is die afbakening geschied bij de veranderingen, gebracht in onze wet in de 129ste jaarlijksche vergadering, die van 18 Juni 1896.

Juist tien jaren geleden dus, dat men heeft beproefd, die wijzigingen aan te brengen, welke, met behoud van den grondslag, waarop onze Maatschappij was gebouwd en nog rustte, noodig werden gerekend, om aan haar te geven meer ruimte van beweging, meer frischheid, meer

vermogen om zich aan te passen aan 'het maatschappelijk leven in Nederland', zooals het heette, dan men méénde, dat tot dien tijd het geval was geweest. Juist tien jaren. Het zal U niet vreemd voorkomen, Mijne Hoorders! dat in een jaar, hetwelk voor Nederland een 'gedenk-jaar' van beteekenis schijnt te zullen worden, dat in dit jaar ook mij de verleiding te machtig is geweest, om te herdenken onze Wetswijziging van 1896, door de vraag te stellen, of die veranderingen, welke toen hebben plaats gevonden, inderdaad hebben bijgedragen tot een wijziging ook in het optreden der Maatschappij.

Velen Uwer, welke den strijd der meeningen van nu tien jaar geleden hebben meêgemaakt, zullen zich zelve even goed, voor een deel zelfs veel beter, dan ik, van den gang van zaken sedert die dagen rekenschap kunnen geven, maar in een tiental jaren treden zoovele nieuwe medeleden van 'Letterkunde' op, dat bij hen misschien eenige belangstelling mag worden verwacht, wanneer ik een enkele opmerking maak naar aanleiding van de vraag, die ik zoo even stelde.

Ik bedoel nu niet, hier weder te wijzen op datgene waarop zoovele mijner voorgangers op deze plaats reeds de aandacht vestigden, dat nl. het oorspronkelijke doel onzer in 1766 opgerichte Maatschappij niet geheel, en dus niet juist, wordt weêrgegeven door den naam welken zij verkreeg. Haar benaming 'De Maatschappij der Nederlandsche *Letterkunde* te Leiden' heeft dikwijls opgewekt en wekt nog dikwijls op - het kan niet genoeg gezegd worden - onjuiste denkbeelden aangaande het doel waarmede zij is opgericht geworden. Een doel, uitgedrukt in de bewoordingen van artikel één harer wet: 'de bevordering der Nederlandsche Taal- en Letter-, Geschied- en Oudheidkunde.'

Haar werkkring was zeer ruim bedoeld en omschreven als de ‘opbouw en uitbreiding der Nederlandsche Taalkunde, Dichtkunst, Welsprekendheid, Oudheid- en Historiekunde’, maar in de praktijk - men weet het - is hij gaandeweg binnen engere perken gebleven. Het ‘wetenschappelijk karakter’, dat bijna van den aanvang af van haar bestaan het hoofdkenmerk der ‘Leidsche Maatschappij’ geweest is, werd in den loop der tijden steeds meer versterkt, beheerschte ten slotte nagenoeg geheel haar optreden. Geen der afzonderlijke werken, welke zij in haar lang leven het licht deed zien, gaat buiten dit wetenschappelijke element in haar karakter om. Onder de door hare leden in hare tijdschriften geplaatste bijdragen is de letterkunde in den beperkten zin des woords in den aanvang zeer, zeer schaarsch, in latere jaren in het geheel niet meer vertegenwoordigd.

Men weet dit alles.

En er mogen er zijn, die dit betreuren, het is een feit geworden, het is een feit gebleven.

De wetsherzieningscommissie van 1896 had voorgesteld, als doel der Maatschappij in hare Wet aan te geven niet alleen ‘de bevordering der Nederlandsche Taal- en Letter-, Geschied- en Oudheidkunde’ (zooals tot toen artikel één was geformuleerd geworden), maar daaraan toe te voegen: ‘alsmede hare beoefening in het belang van het maatschappelijk leven in Nederland’. Deze toevoeging werd wel is waar niet noodig en niet wenschelijk geoordeeld, en vooral uit vrees voor misverstand en uit weinig ingenomenheid met den vorm, waarin zij was gekleed, niet aanvaard. Maar uit de discussie bleek duidelijk, dat òn Bestuur òn leden meêgingen met de b e d o e l i n g der Commissie van praeadvies, om nl. ‘naast de studie van het verledene ook de deelneming in het heden tot haar

recht te laten komen, meer dan dit tot nu toe geschiedde.'

In het tiental jaren, dat sedert de wetswijziging van 1896 is verstreken, heeft het Bestuur dan ook getoond, in den zin der toen uitgesprokene bedoeling *g a a r n e* te willen werken. Het kan dit echter in hoofdzaak slechts trachten te bereiken langs twee wegen: door middel der maandelijksche en der jaarlijksche vergaderingen.

Wat de jaarvergaderingen betreft, aan het Bestuur werd door een der verdere wetswijzigingen van 1896 daartoe als van zelf een middel aan de hand gedaan. Immers, een voorstel, om aan de 'orde der werkzaamheden' voor de Jaarlijksche Vergaderingen toe te voegen eene 'Bespreking van een of meer onderwerpen uit den kring der door de Maatschappij beoefende vakken', werd zonder veel bestrijding door de Vergadering aangenomen. Zelfs hechtte men daaraan zooveel gewicht, dat men niet meêging met het denkbeeld der Commissie, om eene dergelijke bespreking te houden aan het *e i n d e* der vergadering, maar dat men haar wilde doen plaats hebben in 't *b e g i n*, onmiddellijk na de toespraak des Voorzitters. Welk gunstig oordeel omtrent het digestievermogen der leden: twee sprekers zoo maar achter elkaâr! Dat echter in de practijk deze prioriteitsvraag eenigszins anders dient te worden beantwoord dan in de Wet, wordt zoo duidelijk bewezen door het feit, dat reeds in de jaarlijksche vergadering van 1898, de tweede dus na de nieuwe regeling, door het Bestuur een voorstel werd gedaan, 'twelk werd aangenomen, om de 'bespreking' uit te stellen tot na de pauze. En na dien prijkt stereotiep op den beschrijvingsbrief de kleine '*accommodement avec la loi*': 'Door het Bestuur zal worden voorgesteld....,' enz.

Maar de 'bespreking' heeft zich tot nog toe gehandhaafd op onze agenda. En dat bij het uitnoodigen van

sprekers daarvoor het bestuur van 'Letterkunde' getoond heeft, gaarne den weg op te willen boven bedoeld, verschillende onderwerpen, sedert hier in de jaarlijksche vergaderingen ingeleid, toonen het duidelijk. De rij werd geopend (1897) met De Hertog's 'Onvrede in taal- en letterkunde', eene rede, met groote belangstelling gevolgd, hartelijk toegejuicht en - wat nog meer zegt - druk besproken, in de kringen der Maatschappij en daarbuiten. En na dien zijn verschillende onderwerpen van actueelen aard, ook op het gebied onzer 'n i e u w s t e letteren' in de jaarvergaderingen behandeld geworden, naast bespreking van z u i v e r wetenschappelijke onderwerpen.

Een andere vraag is, of de toevoeging aan art. 45 der Wet, welke bovengenoemde 'bespreking' vordert, op den duur vol te houden zal zijn. Het voorschrift is op zich zelf inderdaad uitlokkend, maar het moet ook kunnen worden uitgevoerd. De commissie van wetsherziening heeft blijkbaar de moeilijkheid voorzien. Althans in hare toelichting op dit haar voorstel verklaarde zij uitdrukkelijk, dat de strekking er van was, 'niet zoozeer daartoe de verplichting op te leggen, als wel de gelegenheid te geven'. En inderdaad, deze wetswijziging kost het bestuur hoofdbrekens. Dat 'Letterkunde' uitnemende krachten bezit, die gaarne hun tijd en werkkraft óók voor de Jaarvergadering beschikbaar stellen, de 'besprekingen' sedert 1897 hebben het getoond en deze jaarvergadering zal dit bevestigen. Maar in deze zoo eenvoudige oplossing schuilt dan ook het bezwaar niet. Uit den betrekkelijk beperkten kring van hen, die men zou kunnen noemen meer geregeld-werkende leden onzer Maatschappij, zijn genoeg beproefde vrienden aan te wijzen, die een beroep op hunne liefde of genegenheid voor haar niet zullen afwijzen. Maar het bestuur zou ook gaarne ande-

ren op de jaarvergadering zien optreden: anderen, wèl leden der Maatschappij, wèl belangstellend in haar streven, niet echter zulke gemeenzame figuren voor haar leden, maar die veel zouden hebben te zeggen, wat voor hen belangwekkend en voor het doel der Maatschappij van hoog nut zoude wezen. Maar op hèn beslag te leggen, hèn aan de Maatschappij en de Maatschappij aan hèn nader te verbinden, is niet in voldoende mate gelukt. Ten gevolge daarvan zal steeds meer een beperkte kring onzer 'Maatschappij' moeten worden aangesproken. Dit zal eenerzijds het gevaar met zich meêbrengen, dat wel eens te dikwijls een beroep op dit kleine aantal zal moeten worden gedaan; anderzijds - en dit is erger - dat aan het bestuur misschien het verwijt van een zekere eenzijdigheid niet zal worden gespaard.

En juist in die besprekingen op de jaarlijksche vergaderingen kan dàn zoo'n groot nut liggen, indien het veelzijdig karakter onzer Maatschappij, hetwelk in haar werkprogram is opgesloten, door die besprekingen ook aan den dàg treedt. Dit kan echter alleen, indien die leden, welke gemeend worden iets belangwekkends te zeggen te hebben, zich niet terugtrekken, wanneer het bestuur daartoe op hen een beroep doet.

Dat onze jaarvergaderingen zich tot dergelijke besprekingen veel beter dan de maandelijksche leenen, behoeft geen nadere aanduiding. De omstandigheid, dat op eerstgenoemde bijeenkomsten vrouwen en mannen uit v e r s c h i l l e n d e oorden tusschen Eems en Schelde hier samenkomen, terwijl de maandelijksche gedachtenwisselingen beperkt blijven tot die tusschen een veel kleiner aantal leden uit de Sleutelstad en omgeving, is daarvoor de duidelijkste aanwijzing. En een bewijs tegelijkertijd hier-

voor, dat die wetswijziging, waarbij ik heb gewaagd, het eerst uwe aandacht te bepalen, alleen dan tot bevordering der belangen onzer Maatschappij kan blijven strekken, indien de medewerking daartoe uitgaat van zooveel mogelijk: van den een als inleider, van anderen als medewerkende tot de gehoopte gedachtenwisseling.

Ik sprak van de bezoekers op de maandvergaderingen. Het spreekt wel van zelf, dat niet te verwachten is, dat men dààr v e l e leden zal aantreffen van buiten Leiden en onmiddellijke omgeving. Bij de wetswijziging van 1896 werd voorgesteld, daartoe s t e e d s op te roepen 'alle gewone, in Nederland gevestigde leden', in tegenstelling met wat tot toen plaats vond, dat nl. alleen de leden 'die te Leiden of in de nabijheid wonen' werden geconvoceerd. Bekend is, dat een middenweg is gekozen, en dat besloten werd, alleen die leden buiten Leiden en nabijheid te verwittigen, welke hunnen wensch daartoe te kennen geven. Op onbekrompen wijze werkte het bestuur dit besluit uit. Met welk resultaat? In den beginne mocht men zich verheugen in een groot percentage leden buiten Leiden: 13 Leidsche tegen 12 niet-Leidsche, 16 Leidsche tegen 13 niet-Leidsche, enz. Maar gaandeweg ging het percentage niet-Leidsche slinken en werden de maandelijksche vergaderingen bezocht door ongeveer dezelfde categorieën Nederlanders als vroeger, nl. Leidsche leden, soms een niet onaanzienlijk procent Hagenaars (een bezoek te meer te waardeeren met het oog op het voorwereldlijk, alles behalve Haagsch, uur, waarop de maandelijksche vergaderingen beginnen), een verspreide bezoeker uit Amsterdam of Utrecht, terwijl iemand uit de 'wtheemsche provinciën', zooals onze 17de-eeuwsche Hollanders in vriendelijk patriotisme het Nederland buiten

de zeegewesten noemden, verschijnt hij op een maandelijksche vergadering, met een belangstelling wordt gemonsterd, alsof hij deel uitmaakte eener Chineesche missie. Wèl dient in dit verband te worden gewezen op en ten zeerste geprezen de belangstelling, in het streven der Maatschappij getoond, door zoovele onzer leden van verschillende deelen van ons land, welke in de maandvergaderingen als sprekers optraden en zóó de levensvatbaarheid dier bijeenkomsten versterkten.

Hoe weinig blijkbaar leden buiten Leiden en omgeving (behalve in de jaarvergaderingen) het doel der Maatschappij meenen te kunnen bevorderen in hunne hoedanigheid van leden dier corporatie, voor zoover zich dit in m o n d e l i n g e n arbeid uit, in m o n d e l i n g e beraadslaging, in m o n d e l i n g e gedachtenwisseling, bewijst alweder de geschiedenis der toepassing van de wijziging in 1896 aangebracht in art. 40. Bij die verandering toch werd bepaald, dat behalve te Leiden, ook 'in eene andere gemeente van ons land' de maandelijksche vergaderingen zouden kunnen worden gehouden. Geheel deze bepaling is een doode letter gebleven, omdat nooit daartoe de wensch van leden buiten Leiden met ernst is geuit. Ook pogingen in enkele plaatsen van ons land beproefd, om afdeelingen der Maatschappij in het leven te roepen (een andere wijze dus, om aan het werk der Maatschappij in eigen kring deel te nemen) mislukten tot nog toe steeds, niettegenstaande het bestuur onmiddellijk nadat de wetswijziging van 1896 tot stand was gekomen uitdrukkelijk nog wees op de reeds vóór dien tijd daartoe bestaande bevoegdheid. Dat dit alles aan iets anders moet te wijten zijn dan aan gebrek aan belangstelling in het streven der Maatschappij, ik hoop thans voor deze meening materiaal bij te brengen.

Hiervoor meen ik te mogen aanvoeren den arbeid in geschrifte van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Daarin vooral weêrspiegelt zich m.i. het algemeen Nederlandsche karakter van de Leidsche Maatschappij.

Men behoeft slechts een blik te werpen op wat in dit opzicht is gedaan b.v. in het laatste decennium, ook in den afgelopen jaarkring - en hiermede kom ik ten besluite op mijn punt van uitgang terug - om dit als juist te kunnen aanvaarden. Ook in dit opzicht zult ge straks, beter dan ik het in enkele woorden zoude kunnen doen, door de verslagen van onzen Secretaris en van de Secretarissen der Wetenschappelijke Commissiën worden ingelicht. Slechts op enkele punten waag ik het te wijzen. Een mijner voorgangers op deze plaats heeft eenmaal de *'Levensberichten'* genoemd 'uiterst merkwaardig voor de kennis van het letterkundig, wetenschappelijk, staatkundig en maatschappelijk leven in allerlei kring ten onzent' en weinigen, welke van deze uitgaven hebben gebruik gemaakt, zullen deze qualificatie in 't algemeen onjuist noemen. Welnu, gij weet, zoo goed als ik, dat de levensbeschrijvers heinde en ver over ons land zijn verspreid, zoo goed als de rustplaatsen van hen, wier levens beschreven werden. De uitgaven verder, beraamd of in bewerking of ten einde gebracht, óók die gij straks zult hooren noemen, worden bezorgd, niet alleen door hen welke wonen in de bakermat der Maatschappij, maar in even groote mate door andere Zuid- en Noordnederlanders. Niet alleen Petit's *Repertorium*, Hesseling's studiën over het *Afrikaansch* en over *Het Negerhollands der Deense Antillen*, Verdam's uitgave van den *Spiegel der Sonden* en Boekenoogen's ruim aandeel in de uitgave der *Nederlandsche Volksboeken*, maar ook Cramer's uit-

gave der *Reizen van Mandeville*, Muller en Scharpé's inleiding en aantekeningen op de *Spelen van Cornelis Everaert*, De Flou's aandeel in Stallaert's *Glossarium* dienen te worden genoemd, zoo goed als Van Veerdeghem's *Leven van Ste Lutgart*, De Vooys' *Marialegenden*, Kuiper's *Historie van Malegijs*, Lecoutere en De Vreese's *Historie van Turias ende Floreta*.

Niet het minst door een dergelijke verdeeling van arbeid, welke natuurlijk niet beperkt bleef bij den jaarkring 1905-1906 of het tiental jaren na de wetswijziging, maar die naspeurbaar is door geheel den leeftijd onzer Maatschappij, worden, zoo goed als door de vergaderingen, de banden aangehaald, welke de leden aan de Maatschappij binden en de leden onderling nader brengen. En óók, zij toont belangstelling in 'Letterkunde's' arbeid. Dit nu geeft te hopen, dat, wanneer men de blijkbaar dikwijls slechts verborgen belangstelling aan den dag wilde trachten te brengen, zij ook in die andere richtingen, waarop ik in het voorgaande hier en daar doelde, zich meer nog dan tot heden zou laten gelden. Wat slechts zou kunnen strekken tot bevordering van den bloei van 'Letterkunde'; tot steeds nadere bereiking van het doel der oprichters, welke wel Leiden als blijvenden zetel wilden der Maatschappij, maar geheel Nederland als voorwerp harer werkzaamheid.

Met den wensch, dat na een volgend tiental jaren een mijner opvolgers op deze plaats kan wijzen op welgeslaagde pogingen óók in dezen zin, open ik onze 140ste jaarvergadering.

Bijlage II. Voordracht van den Heer Dr. L. Knappert. Oude Nederlandsche Psalmberijmingen.

Onze Wet schrijft in art. 47, 2° voor, dat op de jaarvergadering onzer Maatschappij eene voordracht zal gehouden worden, uitnemende bepaling, indertijd op aandrang van wijlen Professor Fruin opgenomen. In de naleving ervan stuitte uw bestuur echter dit jaar op groote moeielijkheden. Een aantal onzer uitstekendste mannen, door ons aangezocht om als spreker op te treden, begonnen allen zich eendrachtelijk te verontschuldigen. Toen was Leiden wezenlijk in last. Ik zal niet zeggen, dat wij toen het lot geworpen hebben, om het offer aan te wijzen, waardoor deze bezoeking zou bezworen worden. Maar bij minnelijke schikking werd overeengekomen, dat ik heden middag de uitvoering van het bewuste artikel mogelijk zou maken, en de beschrijvingsbrief deelde U mede, waarvoor uwe vriendelijke aandacht thans gevraagd wordt.

Het Nederlandsche wereldlijke en geestelijke lied in de Middeleeuwen was en is voorwerp van veler liefdevol en geestdriftig onderzoek. Met reden, want het is van groote schoonheid, bekoorlijk en naïef, het werd gezongen in rijken overvloed en een goed deel van het denken en voelen der natie klinkt er ons in na. Maar ook hier heeft

de hervorming een grooten ommekeer gebracht. Met name in de Noordelijke Nederlanden, dat grootendeels protestant is geworden, duurt het wèl tot diep in de tweede helft der 16de eeuw vóór het geestelijk lied (en alleen dáárover spreek ik heden) zijn katholiek karakter verliest, maar dan is ook het pleit beslecht en gaan gereformeerde liederen vervangen, wat weleer aan zangen, hymnen en leysen in den volksmond leefde. Acquoy meende indertijd, dat er niet één meer zou gevonden worden.¹ Het is er mede gegaan als met andere openbaringen van den volksgeest, met tallooze gebruiken en gewoonten, met feesten en spelen: zij droegen een katholiek karakter en werden daarom door de hervormde kerk in de dagen harer macht bestreden en stierven nog bovendien allengskens uit. Dat in gebruik en spel nog zelfs het oude Germaansche heidendom voortleefde, dat lag buiten den gezichtskring der allermeesten, maar bruiloftsfeestelijkheden en begrafenis-gebruiken, maar Johannesvuren branden en den meiboom planten en de jonge jeugd laten zwieren in vroolijken reidans, het waren alle ‘pausche abuysen’ en zij moesten deswege worden tegengegaan. Zij moesten worden bestreden om dezelfde reden, waarom op de lippen van het gereformeerde volk niet langer voegde het

‘Ick weet een maget ydone
Aen haer staet al minen troost...’²

of het

‘Ic was in mijn hoofkijn om cruyt gegaen
Ic en vont niet dan distel en doorne staen...’³

en zooveel andere wonderschoone liederen, die ik mij met

1 Acquoy in *Archief voor kerkgesch.* II, 1886, blz. 27 vlg.

2 O.a. afgedrukt bij Acquoy, *t.a.p.* blz. 100 vlg.

3 Uit *Een boecxken gemaket van suster bertken*, Leiden bi Jan Seversz. 1518.

moeite weerhoud aan te halen, over welker verlies wij treuren mogen, gelijk over het verdwijnen van zooveel bekoorlijks uit den ouden tijd, maar waarbij wij, om der billijkheid wil, niet mogen vergeten, dat het niet uitsluitend de hervormde kerk was, die het werk der verwoesting bedreef. Het was ook de befaamde tand des tijds, die immers knaagt aan al wat is; het waren voorts de gansch andere behoeften, de wijziging in het godsdienstig denken, die ten onzent een geestelijk lied van geheel veranderd karakter begeerden.

Dat ik de psalmen in de eerste plaats ga noemen, is natuurlijk, maar ik zal gelegenheid hebben te herinneren, dat daarnaast, in de kringen der dissenters, ook het vrije, stichtelijke lied geklonken heeft. De hervorming, die zoo nadrukkelijk tot den Bijbel terugging als tot de eenige kenbron der waarheid, maakte ook de psalmen tot een volksliederenboek. Ook maar een haastig overzicht van de geschiedenis der Nederlandsche psalmberijming te geven ligt geenszins in mijn plan. Het zou in deze vergadering zijn 'uilen dragen naar Athene' en bovendien heb ik mij voor heden voorgesteld niet alleen over maar ook uit oude psalmberijmingen U iets voor te dragen. Ter inleiding herinner ik U slechts 't een en ander van die bundels, waaruit ik eene keuze deed, waarbij ik een lang verhaal kort maken zal.

Tot eene juiste waardeering onzer psalmberijmingen is noodig de erkenning, dat zij geene producten konden zijn van den vrijen, dichterlijken geest. De stof was gegeven; het kwam er slechts op aan die toegankelijk te maken en te doen zingen, opdat onder vervolging en lijden de nieuwgezinden daarin hunne steun en vertroosting vinden mochten. Men vertaalde naar Luther of naar de Vulgaat of naar het Fransch of, gelijk Marnix, naar den grond-

tekst, maar om het zoo goed mogelijk weêrgeven van den inhoud was het vooral te doen, wat b.v. bij Marnix een krachtig volgehouden beginsel is geweest. Ook werden de dichters door de melodie belemmerd. Het oude volkslied laat vaak de keuze daarvan maar aan den zanger over; hier dichtte men òf op bekende wereldlijke melodieën, als b.v. van Zuylen van Nijvelt, òf op de wijzen van Marot, als Datheen. En welk een verschil moet het bovenal gemaakt hebben of een dichter als Marnix, in later tijden als Camphuysen, van den Vondel, Bilderdijk zich tot de berijming zetten, dan wel of een weinig dichterlijke natuur als Datheen, een nuchtere geest als Trommius zich daartoe aangordden.

Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat van alle oude psalmberijmingen die van Datheen zich alleen heeft gehandhaafd tot op dezen dag toe. Alle andere zijn slechts bekend bij de liefhebbers van onze taal en onze geschiedenis; zijne psalmen zijn gezongen in de gereformeerde kerken der Vereenigde Nederlanden, aan Nova-Zembla's kust en op Ceylon, in Brazilië en op de Molukken, aan de Kaap de Goede Hoop en in St. Petersburg en nog zijn er, gelijk wij zien zullen, die hun boven elke andere de voorkeur geven. Toch is Datheen onder al zijne vroegere en latere mededingers verreweg de mindere. Ik noem er U enkelen. Daar is vooreerst Lukas d'Heere, de dichterschilder van Gent. In 1568 naar Londen gevlucht, bleef hij tot 1577 in die veilige haven, toen de Pacificatie hem terugkeer veroorloofde. In 1582 vinden wij hem als griffier van de rekenkamer zijner vaderstad en pensionaris van den prins. Van zijne hand bezitten wij: 'Psalmen Davids na d' Ebreesche waerheyt en d' alderbeste exemplairen oft translatiën, Liedekinswijs in dichte ghestelt: op de voysen en mate van Clement Marots Psalmen.'

Zij verschenen in 1565 bij Ghileyn Manilius, gezworen drukker, wonende bij de Vijf Helmen op de Korenleye te Gent, en zijn thans zóó uiterst zeldzaam geworden, dat ik slechts door de invloedrijke tusschenkomst van Dr. De Vries het exemplaar van de Gentsche bibliotheek ter leen ontvangen heb. Op de keerzijde van den titel van het allerfraaist duodecimootje¹ staat de approbatie van Mr. Laurens Metsius, deken en plebaan van de St. Gudule te Brussel, d^o 3 October 1563. Uit het woord van den drukker tot den goedwilligen lezer blijkt met klaarheid wat onze psalmberijmers tot hunnen arbeid drong. Lukas heeft bijzonder op de maat acht gegeven omdat 'de materie alle d' eere diemen haer doen magh wel weerdigh is.' Hij koos de melodieën van Marot, die 'deghelic ende ghestadelic' zijn. Hij had oog voor den soms bedorven grondtekst, die tweeërlei beteekenis toelaat en bevljigtigde zich, meer om het origineel juist weêr te geven dan om, als een rederijker, de 'ooren te payen.' En hij ondernam zijn werk, opdat daardoor zouden 'ontwent' worden vele onstichtelijke en ketterlijke 'liedekins', die hedensdaags, God betert, zeer gemeen zijn en opdat zij, die wat geestelijks zingen willen zich zouden kunnen vermaken met deze psalmen Davids, 'waarvan de H. Geest de eerste oorsprong is.' Dan volgen, met muziek boven 't eerste couplet, één sleutel en vijf balken, pss. 1-17, 20, 22 [pagg. 55-58 ontbreken in het exemplaar], 24, 25, 29, 32, 38, 42, 43, 50, 51, 101, 110, 113, 117, 128, 130, 133 en 134 benevens de berijming van de Tien Geboden, de Twaalf Artikelen, het Onze Vader, de 'Inghelicke Groet', de lofzang van Simeon, een gebed vóór en na den maaltijd en nog eens het 'Pater Noster uitgheleyt

1 Jammer slechts, dat enkele bladzijden ontbreken.

naer tverstandt der heylighe Doctoren'. Op 't einde (blz. 111) richt de auteur zich tot den lezer of zanger en vertelt hun, wat voor ons voor de kennis van den toenmaligen versbouw van belang is, dat de e op het einde eens woords den toon verliest door de volgende vocaal en ook als het volgend woord met een h begint, want 'de h en belett de vocale niet'. Eindelijk geeft hij ieder recht om zijnen arbeid te verbeteren, zoo hij meer gaven van den Heer ontvangen heeft.

Lukas d'Heere brengt ons aanstonds op Marnix. De betrekkingen tusschen beide mannen zijn vóór enkele jaren in 't licht gesteld door Dr. Rudelsheim¹. Toen Marnix nl. in 1575 op zijne bekende zending in Engeland was, om aan Elisabeth de souvereiniteit aan te bieden, werden hij en Lukas, beiden dichter, beiden calvinist met elkander bevriend en, toen Aldegonde naar 't vaderland terugkeerde, zond hij aan d'Heere een 'silveren cop' en deed dat geschenk vergezeld gaan van de berijming van pss. 49, 51, 89 en 117 en twee sonnetten, die zich alle in copie bevinden in het album amicorum van Joan Rotarius of Rademaker. In het eerste sonnet komen duidelijke toespelingen voor op d'Heere's psalmberijming:

'wat hadd' ick beter doch als psalmen cunnen schencken,
opdat so menichmael ghij mijner sult ghedencken,
Gods woort, werck, loff end liefd: oock kunst en poësjie
U ziel, oog, tong en hart: u geest end penn' verblijje.'

En in het tweede:

'Wat willen wij dan doen, Lucas, in tegenspoet?
Sullen wij truerich sijn end geven up den moet?
Neen, neen, maar wel ghetroot den beker met den dranck
Nemen van Godes handt gewillich end in danck.
End met dees psalmen soet sijn bitterheyt vermenghen
Die ick u tsamen wil met desen beker brengen.'

1 In Tijdschr. v. Ned. Taal en Letterk. 1898, blz. 105-111.

Deze verzen zijn gedagteekend 28 Maart 1576 en leggen aangenaam getuigenis af, niet slechts van zijne dichtergaven, maar ook van zijnen voortdurenden arbeid aan zijne psalmberijming. Reeds in 1568 daarmede begonnen, zette hij in ballingschap en gevangenis het werk voort, totdat in 1580 de eerste uitgave verscheen: 'Het Boeck der Psalmen wt der Hebreischer sprake in Nederduytschen dichte op de ghewoonlicke oude wijsen van singen overgeset van Philips van Marnix'. Sinds verbeterde hij rusteloos, tot de uitgave van 1591, die ik voor mijn tegenwoordig doel heb gebruikt, een exemplaar, men vergeve mij het roemen, dat niet, gelijk dat onzer Maatschappij, enkele psalmen mist¹ Deze tweede uitgave kwam van de pers te Middelburg bij Richard Schilders. Over de derde van 1617 behoef ik hier niet te spreken.

Een derde, veel oudere mededinger van Datheen wordt door Lukas d'Heere bedoeld in het voorwoord van daar straks, als hij zegt: 'eenighe van de oude psalmen zijn ghemaect op lichtvaerdighe voysen, daerbij theiligh woord Gods dickmael is misbruyckt geweest in dansen end andere wulpscheden'. Duidelijke toespeling op 'Souterliedekens gemaect ter eeren Gods op alle die psalmen van David tot stichtinge ende een geestelijcke vermakinge van alle christenmenschen' van Willem van Zuylen van Nijeveld. De eerste uitgave van 1539 bestaat nog slechts in één exemplaar, de tweede van 1540 bij Simon Cock te Antwerpen is algemeen, ik gebruik die van 1598 bij Salomon de Roy te Utrecht. Inderdaad verhaalt de dichter, zooals ieder weet, in zijn Prologhe, dat hij 'op elken psalm sonderlinghe wijsen van weerlijcke Liedekens

1 T.w. ps. 69, 14 tot 105, 15. Verg. Tjalma, *Philips van Marnix*, 1896, blz. 271 vlg. noot 4.

gheapliceert ende op noten gestelt' heeft met het bepaalde doel om te verhinderen, wat hem in hooge mate tegen de borst stiet, dat 'den eerwaardighen naem Godts in lichtveerdighe ijdele liedekens soo dickmaels' werd ontheilgd en misbruikt. Zoo vinden wij dan ps. 12 op de wijze: 'Ick had een boelken uutvercoren', ps. 26 op: 'Ick weet een vrouken amoreus', ps. 28 op: 'Ghij jonghe meyskens van aventueren', juist zooals ook in het 'Lietboecxken tracterende van den Offer des Heeren', 1562 en volgende jaren, de treffendste martelaarsliederen worden gezongen op de wijze van 'Het was een molenarinne' of 'Rosina hoe is u ghestalt'.¹ De bedoeling van Van Zuylen was uitnemend en hij heeft zijne psalmen in wijden kring daardoor bekend gemaakt, maar wie bedenkt, dat sommigen het al een misbruiken der heilige dingen achtten, 'dat mense op straeten ende in winckelen meer tot cortwijle ende tijdt-verghetinghe singhet dan uyt aendachtigheyt'², begrijpt, dat het nog veel meer aanstoot gaf, dat de gewijde woorden om der wille van de luchtige deunen op den koop toe werden genomen en in taveernen en erger werden uitgegalmd. Van het zingen van psalmen op wereldlijke wijzen zijn er sporen tot in onzen tijd. Op kleinkinderscholen b.v. in sommige Utrechtsche dorpen geschiedde het nog in de jaren 1830 tot 1840. De honderdste psalm werd gezongen op de wijze van 'Al is ons prinsje nog zoo klein' met een 'hallé' aan 't einde, aldus:

'Juich aarde, juich alom den Heer - hallé!
 Dient God met blijdschap, geeft hem eer - hallé!
 Komt nadert ...' enz. (Volgens *mondeline mededeeling*.)

1 Vergel. *Bibl. Reform. Neerl.* II, 603, 475.

2 Marnix, *Het boeck der psalmen*, Voirrede.

Dit bezwaar drukte niet op een anderen beroemden bundel, dien van Jan Utenhove. Reeds in 1551 gaf hij 'De vijf en twintig psalmen ende andere gesangen, die men in de Duytsche Ghemeynte te Londen is ghebruyckende', waarvan in 1557 een tweede druk, in 1559 eene aanvulling verscheen, totdat in 1561 de honderd psalmen, Utenhove's echte, onvervalschte arbeid, van de pers kwamen. Eindelijk, den 12^{den} September 1566, kwam het volledig psalmboek, 'Johannes Wtenhove van Ghendt de Psalmen Davidis in Nederlandischen Sangrijme, London, 1566.' Ik gebruikte een exemplaar van deze laatste uitgave ter Leidsche bibliotheek met bijgeschreven titelblad.¹

In dit zelfde jaar nu, maar reeds den 25sten Maart verschenen de 'Psalmen Davids en andere Lofsangen, uyt den francoyschen Dichte in Nederlandschen overgezet door Petrum Dathenum', vertaling van de Fransche berijming van Clement Marot en Theodorus de Bèze met de zangwijzen van Claude Gaudimel, 1565, dezelfde uitgave, waarnaar ook Lukas d' Heere zijne berijming had bewerkt.² Ziedaar de eerste uitgave van een werk, dat bestemd was zoo grooten invloed te oefenen, omdat het, met overvleugeling van alle andere, (zoodat het zelfs in de Londensche gemeente, reeds in 1571, Utenhove's psalmen verdrong,)³ 'het' psalmboek der Nederlandsche Gereformeerden worden zou.

1 Verg. F. Pijper, *Jan Utenhove*, 1883, blz. 77 vlg. 217-222.

2 Verg. Adr. 's Gravezande, *Tweehonderdjarige Gedachtenis* enz. 1769, blz. 210-214. Het ongunstig oordeel over Marot, 'homo a natura facetus et dicax' door Strada, *De bello belgico*, I, lib. iii, 122 (uitgave van 1643 te Leiden bij Marcus) is natuurlijk met voorzichtigheid te gebruiken.

3 Reeds 2 Januari 1570 schreef Jac. Bucer aau Godfr. Wingius, dat 'plerique omnes, qui sunt de Ecclesia nostra flagitant, adeoque urgent, ut in cetibus nostris ecclesiasticis cantentur psalmi domini Datheni' en hij voor zich is geneigd aan dien wensch toe te geven. Dit geldt van Sandwich. Maart 1571, werd Datheen in Londen gezongen, *Kerkeraads-protocollen*, uitg. Marnix-Ver. blz. 302 vlgg. De brief van Bucer is reeds afgedrukt in Gerdes, *Scrinium Antiq.* V (1756) p. 173 vgl. (met onjuiste dateering); later in *Eccles. Lond. Bat. Archivum* II, 332-334, n° 99.

Vanwaar, herhalen wij thans onze vraag, dit merkwaardig verschijnsel? Datheen-zelf heeft meermalen verklaard, dat hij in groote haast gewerkt had, en daarvan draagt de berijming de duidelijkste sporen. Dat hij van dichterlijken smaak ontbloot was, kan niemand loochenen. Men bedenke dan, dat Datheens berijming het licht zag juist vóór de dagen van Hagepreek en Beeldenstorm, aan den aanvang dus van het bloedig tijdperk der zwaarste vervolgingen en van de heftigste worsteling. Wat zou de toegestroomde schare bij de Hagepreek gezongen hebben, zoo niet juist Datheens berijming als uit den hemel neêrgevallen ware? De Souterliedekens waren om hunne wijzen buitengesloten, de psalmen van d' Heere, eerst een jaar oud, zeer onvolledig, Utenhove's psalmen moesten nog, volledig althans, verschijnen, die van Marnix waren nog in portefeuille - wien verbaast het dan, dat reeds den 23sten Juli 1566, op de groote hagepreek bij Gent, Datheens psalmen met graagte werden gekocht en gezongen en dat, toen hijzelf nog op 't einde dier maand naar de Nederlanden kwam, in bosch en veld predikend voor duizenden, het zijne liederen waren die werden aangeheven? Sinds vergezelden zij de vaderen in den kerker en op het schavot, bij vlucht en ballingschap en (niet minder) bij gevecht en belegering in die onvergetelijke guerilla van 1568 en volgende jaren, waarin wezenlijk reeds het 'schrikkelijk pleit van dwang en vrijheid' werd beslecht. Wat deerde hun de onbeholpen woordenkeus, de stootende maat, als zij smeeken konden:

‘Och Heer almachtich helpt dock mij ...
 Met een wreet herte, so elck siet
 Komen mij nu toe mijn vijanden
 Na mijn leven sijnse gestanden ....’ (ps. 54)

of vóór den slag konden aanheffen:

‘Staat op Heer toont u onvertsaeght,
 Soo werden verstrooyt ende verjaeght
 Seer haest al uw vijanden ....’ (ps. 68)

of, gelijk na het ontzet van Leiden, konden danken:

‘Heer ick wil u uyt 's herten gront
 Prijsen en overal doen kondt
 Uw wonderen in allen wijcken,
 Die niet en sijn om vergelijcken.’ (ps. 9)¹

Trots den gebrekkigen vorm leefden zij in de psalmen mede met het lijden en verblijden van Gods verkoren volk Israël, waarmede zij zich zoo gaarne vergeleken en met wie zij, naar hunne innige overtuiging, ook eene grootsche, goddelijke roeping gemeen hadden. Vergeet eindelijk niet, dat de psalmen Datheni, bij al hunne onbeholpenheid, eene zekere stoerheid hadden, hartig waren als het zout der zilte zee, wat hen dierbaar maakte aan het geuzengeslacht van anno 1566 en volgende jaren. Zoo vervlochten zij zich allengs met de gewijde herinnering aan den glorieusen kamp, en toen Marnix' psalmen in 1580 verschenen, waren die van Datheen reeds de schat des volks geworden, waaraan zij niet duldden, dat iemand de hand slaan zou.

Doch ook bij Aldegonde's berijming zelve is de oorzaak te zoeken en hijzelf heeft ons daarvan de verklaring gegeven. In de reeds vermelde ‘Voirrede’ zegt hij zich zeer goed te kunnen voorstellen, dat ‘de psalmliederer

1 Vgl. Severinus, *Oorspronkelijke beschrijving van de belegering* enz. 1674, blz. 131 en noot 48 over eene vermoedelijk gedurende het beleg te Leiden gedrukte uitgave van Datheens psalmen.

van Mr. Peeter Datheen overblijven ende de onse onderdruckt worden.’ Hij denkt er niet aan ze te willen rukken ‘uyt des ghemeynen mans handen’, ‘maar’, vervolgt hij met beminnelijken ootmoed, ‘soo de Gheest des Heeren ons oock wat heeft verleent van sijne menigherleye gaven, dieselve willen wij (sonder yemandts nadeel) der ghemeynten Godes gheirne ende mildelijck hebben medegedeelt.’ Als hij dan een paar bladzijden verder opnoemt van welke beginselen hij bij zijne vertaling is uitgegaan, dan vinden wij èn wat er voor ons juist de voortreffelijkheid van uitmaakt èn wat voor het toenmalig geslacht het gebruik tegenhield. Hij heeft, zegt hij ‘alomme de ghemeyne ende ghebruyckelijcke wijze van spreken ghevolget’, voorts ‘alle geschuymde ende vreemde woirden, uyt andere talen ontleent, gemijdet’, desgelijks alle stopwoorden, eindelijk (en dit vooral heeft hem kwaad gedaan) hij heeft behouden het onderscheid ‘tusschen de wijze van spreken diemen tot éénen persoon alleen gebruyckt ende degene, diemen gebruyckt tot velen’, m.a.w. tusschen ‘du’ en gij’. En zóózeer is hij zich in dezen het verschil met Datheen bewust, dat hij aan 't einde opmerkt: ‘wie dan in den 2^{den} persoon enkelv. ‘gij hebt’ zeggen wil, om zich in het meerv. met ‘gijlieden’ te moeten behelpen, ‘die mach de psalmen Datheni singen ofte andere op sijn eyghen handt dichten’. De Nederlandsche hervormde kerk heeft ook om deze redenen Datheen verkozen. De Zuidhollandsche synode van 1581 te Rotterdam verklaart zich vóór Datheen en tegen Marnix, want er zijn ‘in des heeren Aldegondii psalmboecken veel elisiones ende vreemde oft onbekende woorden, den gemeynen man onverstandich’¹. Zoodanig was dus de

1 *Acta der Prov. en Partic. Synoden*, uitg. Reitsma en van Veen, 1893, II, 198.

taal door bastaardwoorden bedorven, dat de kerkvergadering Marnix' zuiver Nederlandsch voor vreemd en onbekend versleet! Doch vooral 'du' en 'dijn' wekten tegenzin. Eenige jaren vroeger had zich een dergelijk geval voorgedaan. In 1556 was bij Gillis van der Erven te Emden het Nieuwe Testament van Utenhove en van Wingius verschenen, waarin ook 'du' en 'gij' voor enkelvoud en meervoud werden gebruikt¹. Bovendien, het is waar, stiet men zich aan de ongewone spellingswijze en de vreemde woordenkeus dezer overzetting² en haar debiet leed daardoor merkelijk schade. Onder de tegenstanders bevond zich Datheen, die het eene nuttelooze en noodlottige nieuwigheid achtte en in 't bijzonder op het gebruik van 'du' wees. Wingius schrijft dit aan Utenhove en zegt, dat hij zich dien tegenstand niet kan begrijpen, terwijl toch een man als Jodocus Lambertus (schrijver van eene Nederduytsche spelling, Gent, 1550) het met hen eens is³. Verreweg de meerderheid was het er niet mede eens en ook van der Erven heeft in latere drukken voor dien aandrang gebukt. Eene andere Zuidhollandsche synode, die van 1595 te Gorinchem, zich bezig houdende met de ontworpen bijbelvertaling, verklaart zich vóór ghij, omdat het 'der gemeente, emmers den eenvoudigen beter behaegen sal', waarbij zij zich ook op die bijbels van Van der Erven beroepen⁴. Toch hebben wij nog uit het jaar 1575 een gebed, opgesteld in de synode van Rotterdam, waarin 'Du' tegen God gezegd wordt, dat treffend van eenvoud is en toen geene ergernis gaf⁵ Maar de

1 Verg. Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 142, 1.

2 Verg. Pijper, *a.w.*, blz. 127 vlgg.

3 Brief van 6 Juni 1558 in *Eccl. Lond. Bat. Archiv.* II, 82 vlg.

4 *Acta Prov. en Part. Syn.* III, 46.

5 *Acta Prov. en Part. Syn.* II, 157.

Dordtsche synode van 1618 maakte de zaak voor goed uit. In hare twaalfde zitting, 24 November vóór noon, verwierp zij ‘du’, ‘voornamelic omdat de Nederlantsche woorden des tweeden persoons int getal van één, die op het wordeken ‘dij’ respondeeren nu over lanc buyten gebruyck geraeckt sijn ende een rouwe, onaengename ende ongewone geluyt den Nederlantschen ooren gheven.’¹ Zietdaar dan het zachte verbannen en de oorzaak, dat onze ooren worden gekwetst door het rauwe en onaangename jij en jou! En wat Datheens psalmen aangaat, in de 162ste zitting der (na-) synode wordt hun gebruik voorgeschreven, met uitsluiting van alle andere, behalve dat Utenhove's bedezang vóór de predikatie:

‘O, God die du ons Vader bist
 Door Jesum Christ,
 Geef dijnen gheest ons allen ghemeyn
 Die ons ter waerheyt leyde...’

werd overgelaten aan de vrijheid der kerken²

Sedert, mag men zeggen, heeft Datheen zich in de alleenheerschappij verheugd. Slechts om der wille van de curiositeit maak ik melding van een in 1615 verschenen gezangbundel. Hij kwam in 't licht volgens een besluit van de Utrechtsche synode van 1612 onder den titel ‘Hymni ofte Loff-sangen op de christelijcke feestdagen ende andersins’ in den Haag bij den bekenden Hillebrant Jacobsz. en er waren, treffende liberaliteit! in opgenomen 14 hymnen uit de katholieke kerk, een Paaschzang van Luther, een Pinksterlied van Fruytiers. Maar het is onzeker of hij ooit is gebruikt en in elk geval gaat hij

1 *Acta*, uitg. 1621. fol. 27.

2 *Postacta*, uitg. H.H. Kuyper, blz. 151 vlg. Brandt, *Reformatie*, III, 635. Reeds aldus in 1574 en 1587, *Acta Prov. en Part. Syn.* II, 134 en 299.

spoorloos voorbij. Niet omdat hij, zooals is gezegd, naar remonstrantisme riekte, maar omdat de hervormden aan Datheen volmaakt genoeg hadden en niets anders begeerden¹. Overigens komen er inderdaad schoone liederen in voor.

Is dus, M.H.! de overwinning van Datheen uit velerlei oorzaken te verklaren; dat hij in verloop van tijden zóó hardnekkig gehandhaafd werd, valt moeielijker te begrijpen. Conservatisme, traagheid, onontwikkelde smaak mogen er deel aan hebben gehad. Ik weid er thans niet over uit. Het is waar, dat er af en toe pogingen zijn gedaan, om althans de verouderde taal te wijzigen. De befaamde Trommius zocht eenige verademing onder het opstellen van zijne langwijlige Concordantie in de uitgave van zijne 'Zedige verbeteringe van den Rijm van Datheens psalmen', 1665, Amsterdam bij Borstius, een zeer gebrekkige en nooit ingevoerde arbeid². Adriaan Smout, door Vondel vereeuwigd, gebruikte zijne gedwongen rust tot de bewerking van 'De psalmen Davids na de regelen der musijcke op rijm gestelt', welke hij in 1644 der Alkmaarsche synode aanbood³. De 17de eeuw telt meer dan veertig berijmingen, tegen bijna geene in de 18de.

- 1 Van dit uiterst zeldzame gezangboek gaf Dr. A. van der Linde eene nieuwe uitgave in 1869. Vergel. voorts zijne voorrede, Benninck Janssonius, *Geschiedenis v.h. kerkgezag* enz. 1860, blz. 57-70 en vooral Jodocus Heringa, *Kerkelijke raadgever*, II, 1826, blz. 278-346.
- 2 Van Yperen, *Kerkel. historie v.h. psalmgezag*, 1778, I, 200 vlg. *Gron. Volksalm.* voor 1905, blz. 34 vlg.
- 3 G. Vos, *Amstels kerkelijk leven*, fol. 253a. Niet te verwarren met Dirk Smout, 'Davids psalmen en andere lofzangen', Utrecht 1710.
- 4 Verg. *Kron. Hist. Gen. Utrecht XXIX*, 1873, blz. 15. Hendrik Ghijsen heeft zijn 'Den Honigraat der Psalmgedichten' 1686² 'vergaedert uit seventien psalmboeken' t.w. Datheen, Marnix, de Hubert, Camphuysen, Geldorpius, Revius, Boey, van Heule, Westerbaen, Bruno, Clercquius, Celosse, Disselbrug, Six, van Huls, Oudaen en Roldanus. Niemand minder dan Constantijn Huygens en Balthasar Bekker hebben dit werk met een gedichtje verwelkomd, arbeid, waardoor 't 'gerijm van seventien in één gerijm te rijgen' werd ondernomen. Ghijsen was voorzanger in de Amstelkerk.

Doch toen was ook de ommekeer nabij. De nieuwe psalmberijming van 1773, voorbereid door den arbeid van mannen als Dokter Voet in Den Haag en Ds. Schutte in Amsterdam en van het genootschap Laus Deo, was eene niet genoeg te loven verbetering. Doch ik sta daarbij, als te overbekend, niet stil. Slechts herinner ik u, wat in deze vergadering niet dan gepast mag heeten en u met trots vervullen zal, dat in de Commissie voor deze nieuwe psalmberijming voor Drenthe zitting had Ds. H.J. Folmer, predikant te Dwingeloo, ‘omdat hij dichter en lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden was.’ Van hem zong de dichteres Barbara Maria van Lier, die een ‘huwelijk naar den geest’ had gesloten met den dichter Mr. L. Trip, waarbij hij zich in het vooruitzicht vermeide:

‘En wij zullen saamen teelen
Hersen-popjes voor en nae,
Die mijn denken's fierheid deelen
Met uw zachtheid, Barbara!’

van Ds. Folmers, zeg ik, zong Barbara:

‘Folmer, een der zendelingen,
Die haast door hun noestig werk
Ons doen beetre psalmen zingen
Tot Gods eer, in Neerlands kerk.’¹

Toch waren er nog velen, die zich, trots deze ‘beet're psalmen’ hardnekkig aan Datheens berijming vastklampten en, schoon over 't algemeen de invoering weinig verzet vond, kwam het b.v. in Maassluis en Vlaardingen tot opstootjes. Betje Wolff en hare vriendin, die van alles op de hoogte waren, laten een visscher te Maassluis

1 Vergel, H.J. Oosting in *Drentsche Volksalm.* voor 1906, blz. 80-95.

tot Anna Willis en haar gezelschap zeggen: 'Ze willen mit Saetans geweld ier nieuwe Zalmen ebben, maer.... wij willen Daevis Zalmen ouwen, al zou Maessluis t' onderste boven.... Ik en men ouwe wijf Neeltje Gerrits ebben die al een zestig jaer lang mit stichting ezongen dat et over den diek dreunde...'¹ En in een anderen harer romans schilderen zij een predikant, die het zingen der nieuwe berijming zoo lang mogelijk tegenhield, al ging hij niet zóóver als Comrie, die placht te zeggen, dat hij de psalmen van Datheen nog eens met zijne boeren in den hemel hoopte te zingen². En wie zou over het 'Vlaardingsch Zangverschil 1775-1778' beter hebben kunnen schrijven dan D.F. Scheurleer deed?³ Ja, zóó taai blijkt de op fetisisme gelijkende voorkeur voor Datheen, dat zijne psalmen nog heden geheel naar den ouden trant worden aangeheven. Vóór mij ligt eene uitgave van 1891 bij van der Pijl te Kruijningen geheel in de spelling der 16de eeuw.

Ik herinnerde u den titel van Scheurleer's artikel, Het Vlaardingsch Zangverschil. Hij geeft mij aanleiding voor een oogenblik nog uwe aandacht te vragen voor den zang der psalmen. De oorspronkelijk schoone melodieën van Marot's psalmen, door Datheen overgenomen, waren allengs dermate ontaard, dat alle noten werden gezongen als van gelijke waarde, hoe langzamer hoe mooier, terwijl ook de regels zonder pauze onmiddellijk aan elkander aansloten. Op die wijze werd het gansche vers eene, zegt Scheurleer, 'ziellooze reeks gerekte noten van dezelfde lengte',⁴ waarbij nog de malle gewoonte kwam, om ze

1 Wolff en Deken, *Sara Burgerhart*, I, 247 vlg.

2 Wolff en Deken, *Willem Leevend*, VI, 66.

3 In *Geschiedk. opstellen uitgeg. ter eere van Dr. H.C. Rogge*, blz. 17-50.

4 *T.a.p.* blz. 19.

‘in den mond te draaien, te kauwen en door ettelijke verlagingen en verheffingen tusschen de tanden en 't gehemelte slangsgewijze henen te slingeren en te dwarrelen’.¹ Wat afschuwelijk geluid daardoor opsteeg, laat zich gemakkelijk raden, en schrijvers van die dagen spreken dan ook kortweg van ‘bulken’. Ja, zóózeer had men 't gehoor voor de melodie verloren, dat de bewerkers van den bundel Evangelische gezangen, 1805, waar zij gezangen op psalmwijzen laten zingen, eenvoudig de halve noten door heele vervangen hebben. Eerst in den allerlaatsten tijd kwam er, o.a. door de uitgave van Acquoy, eenige verbetering. Toen nu in 1774 de nieuwe psalmberijming tot stand was gekomen en zou worden ingevoerd, scheen ook het oogenblik gekomen om den zang te herzien. Vandaar opstootjes tegen tekst en lied beide. Voor bijzonderheden is het hier de plaats niet, maar wel wilt gij gedenken, dat de afgrijselijkheid des gezangs nog zeer bijzonder verergerd werd, doordat het orgel zich niet vrij uit mocht laten gaan. In de eerste tijden der reformatie werd het gebruik bij de gereformeerden ten onzent, onder Calvijns invloed, fel bestreden. Men duchtte het orgelspel als een overblijfsel der roomsche bedeeling ofschoon, gelijk gij weet, ook dáár het orgel niet algemeen was. Bij de Windesheimers b.v. was het streng verboden orgels in de kerken te hebben² en ook in het klooster Mariënpoel onder Oegstgeest schijnt het niet te zijn toegestaan.³ Hoe dit zij, een hervormer als de

1 Jos. van Yperen, *a.w.* II, 451.

2 Acquoy, *Klooster te Windesheim*, II, 31 noot, 249, III, 106.

3 Dozy, *Leidens omgeving*, blz. 23. Wat niet wegnam, dat enkele zusters zich aan orgelspel wijdden. Bijleveld in *Leidsch Jaarb.* voor 1905, blz 156 vlg. De inquisiteur Sonnius in zijne reformatievoorstellen voor Friesland, 1554, was ook van oordeel ‘ne organis musicis in ecclesia psallatur, quod audientes reducat in memoriam impudicarum cantionum.’ ‘De officii ecclesiasticis’ art. 9 in *Archief Aartsbisdom Utrecht*, XXX, 1904, blz. 342.

Leidsche conrector Petrus Bloccius, die in zijne felheid ons vaak aan Marnix' 'Bijencorf' denken doet, liet er zich aldus over uit: 'Ende nu derren de Antichristen orgels, musijck ende andere instrumenten hebben in de kercke om dat gebet te beletten'.¹ Niet minder streng oordeelde de Dordtsche synode van 1574: 'Aangaande tspelen der orgelen in der ghemeynte, hout men, dat het ghans behoort affgeset te wesen, volgende de leere Pauli 1 Cor. 14, 19. Ende hoewel men het alsoch in sommighe van desen kercken int eynde der predicatie ghebruyckt opt scheidende van den volcke, so dient het nochtans meest om te doen vergeten, wat men voorheen ghehoort heeft. Ende is te besorgen, dat het hierna tot superstitie ghebruyckt sal werden, ghelijck het nu tot lichtveerdicheyt dient.'² Nuchterder is wel zelden over orgelmuziek geoordeeld. Doch ook nog in later jaren werkte die puriteinsche geest door. In de Amsterdamsche gemeente waren er nog in 1609, die staking van het orgelspel begeerden en in plaats daarvan de voorlezing der Tien Geboden voorstelden.³ Op de vergadering van de classis Nijmegen anno 1638 werd 'het spelen van de orgelen onder het singen, dat in eenige kerken deser provinciën ingevoerd wordt,' als res adiafora vrij gelaten.⁴ Hier te Leiden wordt het spelen van het orgel

1 *Meer dan tweehonderd ketterijen*, 1567, cap. 132, bl. 162. Verg. over dezen merkwaardigen man mijn artikel, *Theol. Tijdschr.* XXXVIII, blz. 309-348.

2 Synod. Dordr. 1574, art. 50. Hooyer, *Oude Kerkordeningen*, blz. 104. Rutgers, *Acta v.d. Ned. Syn. der 16de eeuw*, 1899, blz. 174 noot. *Acta enz.* uitg. Reitsma II, 155, noot.

3 Vos, *Amstels kerk. leven* fol. 20^b.

4 *Nederl. Archief* IV, 103. *Archief* X, 263.

onder het zingen der psalmen op bevel der vroedschap in 1637 ingevoerd, uit welk jaar tevens het nieuwe orgel in St. Pancras dagteekent, waarop dus het eerste voorbeeld gegeven is van zang en spel te paren.¹ De strijd liep, men bespeurt het, niet vooral over de aanwezigheid van het orgel in de kerk, ofschoon ook daartegen niet weinigen gewichtige bezwaren hadden, maar over de vraag of het lied door het orgel mocht worden begeleid? Welk een brandend vraagstuk dat nog lang bleef, leert ons een boekje van niemand minder dan Constantijn Huygens 'Ghebruik en onghebruik van 't orghel in de kerken der Vereenighde Nederlanden', eerste (hoogst zeldzaam geworden) uitgave van 1640. Met de uiterste behoedzaamheid, alsof hij er nauwelijks mede voor den dag durft komen, veroordeelt hij eerst 'het orgel roeren ten einde van de Predike, vant Gebed ende den Lofsangh',² brengt daarvoor een aantal argumenten bij, veroordeelt de gewoonte om 'des avonds om sess uren ledige ende onledige ter kercke (te roepen) met een statig gheschall van orgelpijpen', want de 'ledige' d.z. natuurlijk de vrijers en vrijsters weten hunne hoeken van ontmoeting wel te vinden. En, zegt de menschkundige dichter, 'wat daer wijders omgaet, tusschen jonger bloed onder de

- 1 *Archief X*, 259-261. 282. Het nieuwe orgel in St. Pieter is van 1639-1641. Het oude was misschien onbruikbaar geworden bij den beeldstorm van 26 Augustus 1566. Het kleine orgel aan de Zuidzijde werd in 1733 naar de Marekerk overgebracht. *Archief X*, 282, noot 135. Dit kleine orgel moet dan het instrument geweest zijn, waarop tot 13 November 1601 Mr. Jan Philipsz. speelde, die toen werd benoemd in St. Pancras, 'om de ghemeente tot sijn gehoor willich te maken, aan te locken, ende te trecken tot eeren van deser stadt ende van hemselfen.' De aanstelling is geteekend door Jan van Hout. *Archief van kerkmeesteren van St. Pieter*, portef. n°. 2, omslag III, n°. 9. Over 'het kerkelijk orgelgebruik bijzonder in Nederland' schreef wijlen N.C. Kist een belangrijk artikel in *Archief voor Kerk. Gesch. X*, 189-334.
- 2 C. Huygens, *Ghebruyk en Ongebruyk* enz. uitg. 1659, blz. 4.

gunst van donkere hoecken ende een ghestadigh geluyd, is naer te dencken'.¹ Inderdaad is dat niet moeielijk te raden; de jonge jeugd was te dezen opzichte bijzonder vernuftig in het uitvinden van plaatsen van samenkomst.² De orgels ruwweg uit de kerken wegbreken als 'aenhitsinghen tot quaed', zooals hier en daar bij de Waalsche kerken (de Fransche calvinisten waren onder de Gereformeerden ook hierin 't heftigst) was geschied, dit is Huygens te machtig.³ Dus stelt hij eindelijk aarzelend voor 'niet dat wij het eind van den gezongen psalm met eenigh orgelgeluyd vervolgden, want dat houd ic ronduyt voor ijdel ende ondienstigh',⁴ maar dat 'de psalm verkondicht zijnde het orgel thien oft twintich maten vooruyt een statighe inleydingh tot het gesang maeckte', om daarna het lied te 'vergeselschappen'.⁵ Zóóveel had het in, nog in 't midden van de 17de eeuw, de gemeente te bewegen zang en spel te zamen te laten gaan! Het ergste was, dat toen van lieverlede orgelbegeleiding gebruikelijk was geworden, toch de zang daarvan geen profijt trok: de organisten konden de menschen niet meêkrijgen, de sleepende deun was sterker dan de macht des orgels en voor en na galmden de psalmen van Datheen in akelig gerekt rhytmus ten hemel op.

1 Huygens, *a.w.* blz. 26.

2 In Noord-Holland stelden de vrijers en vrijsters samenkomsten in om zich te oefenen in 't particulier in Godes woord met lezen, uitleggen en zingen. Wegens de 'grootte desordre, confusiën en ongeschiktheden', daarbij voorkomende, verbood de kerk deze stichtelijk-amoureuze conventikelen, tenzij in het bijzijn van een ouderling. *Acta Syn.* Edam 1586, uitg. Reitsma I, 189; Alkmaar 1587, *aldaar* I, 143. Vergel. Vos, *a.w.* fol. 22b.

3 Huygens, *a.w.* blz. 33 vlg.

4 Juist als Hildebrand in de 'Familie Kegge' het jammer vond, dat 'de organist de kracht van den roep der gemeente tot God in een laf naspel liet verloren gaan', *Camera obscura*, uitg. 1880, blz. 197.

5 Huygens, *a.w.* blz. 72.

Terwijl dan aldus het werk van Datheen bij de hervormden ‘trotz’ zegt Wolkan, ‘seiner unsäglichen Nüchtheit sich erhielt’,¹ bewandelden de dissenters een beteren weg. Ik denk hier vooral aan de Collegianten en de met hen samenhangende groepen. Vooreerst werd dáár van het zingen zelf veel meer werk gemaakt; bij de avondmaalsviering te Rijnsburg was solozang gebruikelijk,² en, gelijk ook bij vele Doopsgezinde gemeenten, de melodieën van oude, wereldlijke volksliederen werden geenszins geschuwd.³ Voor de onderscheidene zangbundels in deze kringen gebruikt, hebben onze beste, toenmalige organisten de muzikale bewerking op zich genomen, en hoezeer zij in den zang boven de hervormden uitmunten blijkt b.v. uit eene anecdote als de volgende. Aan de uiterste grens van het Friesche dorp Molkwerum, niet ver van de vaart naar Stavereen, stond nog in het begin der 18de eeuw een huis, dat in den volksmond het ‘Collegie van Wildzang’ heette. Daar nl. plachten de Collegianten hunne samenkomsten te houden, waarbij ook aan het zingen van hun rijken voorraad geestelijke liederen veel zorg werd besteed. De rechtzinnigen, die dit fraaie zingen als ongepast en wereldsch afkeurden, spraken smadelijk van het Collegie van wildzang.⁴

Terwijl ter eene zijde bij Collegianten en vele Doopsgezinden vrije, geestelijke liederen in grooten overvloed werden gezongen, hebben zij ook aan eene betere psalmberijming veel zorg besteed. Wien zou ik hier eerder noemen dan Dirk Rafelsz. Camphuysen? Hem heeft Dr. L.A. Rademaker in zijn academisch proefschrift een

1 Wolkan, *Lieder der Wiedertäufer*, 1903. S. 58.

2 Van Slee, *De Rijnsburger Collegianten*, 1895. blz. 295.

3 Van Slee, *a.w.* blz. 359.

4 Reitsma in *Historische Avonden*, I, 1896, blz. 311 vlg.

waardig monument gesticht. Men vindt daar o.a. eene beredeneerde bibliografie van de Stichtelijke Rijmen,¹ waarvan de bibliotheek van den heer D.F. Scheurleer zulk eene rijke verzameling bezit, eene reeks van uitgaven, de eerste van 1624 de laatste van 1747, die wel bewijst hoe geliefd eenmaal onder ons volk de dichter was van het:

‘Waertoe mijn ziel waertoe gesteent?’²

en:

‘Hoelang, ach Heer,
Hoelang noch mist mijn ziel den zoeten stand...’³

vooral van:

‘Daar moet veel strijds gestreden zijn...’⁴

en meest van al van:

‘Wat is de Meester wijs en goed
Die alles heeft gebouwt...’⁵

Dit laatste gedicht de ‘Maysche Morgenstond’, reeds in 1621 als een ‘May-geschenck aende Remonstrantsche Ghemeynten’ verschenen, dat in zijne blijheid om natuurschoon denken doet aan Jan Luyken's: ‘O welkom, schoone Dageraad...’⁶ leeft in zijn laatst, schoon veel-

1 Rademaker, *Didericus Camphuysen*, blz. 140-147, 325-333.

2 Voor A(nna) G(errits) over den doot van haer lieve Echtgenoot J(oh.) E(vertsz.) G(eesteranus). Overl. te Norden aan de pest, 14 Oktober 1622. *Uitg.* 1652 in 4°, blz. 40.

3 ‘Lust om ontbonden te zijn,’ *t.a.p.* bl. 44.

4 *Uitg.* 1713, bl. 802.

5 *Uitg.* 1713, bl. 769-772.

6 *Stichtelijke Verzen van Jan Luyken*, uitgave Dr. C.B. Hylkema, 1904, bl. 57 vlg. Bij den regel ‘Het is een Heer der Heeren’ denkt men aan het middeleeuwsche

‘hi is een heer der heeren
die schoonste diemen vint,
ic wil mi tot hem keeren
want hi ons sere mint...’

Lied van 1508. Zie Acquoy in *Archief II*, 1886, bl. 80, noot 7.

vuldig verbasterd, couplet nog onder ons volk voort. Kalff heeft ons tot ons voordeel herinnerd, dat wij deze wijze van voortleven niet moeten onderschatten, tevens ons de oorzaken aantonend van de groote populariteit van den ‘Mayschen Morgenstond’¹. De ontzaglijke opgang van de Rijmen bracht Camphuysen tot zijne nieuwe psalmberijming, ‘Uytbreiding over de psalmen des profeten Davids. Na de fransche dichtmate van C. Marot en T. de Beze, door Diderick Camphuysen, Amsterdam, Michiel Colijn 1630’. Deze eerste uitgave heeft de dichter reeds niet meer beleefd; hij was 19 Juli 1627 op de Lageweg te Dockum overleden². De vroege dood des dichters is voor zijne nalatenschap van eigenaardige gevolgen geweest. Want, gelijk achter de uitgave der ‘Stichtelijke Rijmen’ van 1658 een vierde deel is gevoegd met liederen, waarvan er vele niet van zijn hand zijn en over 't algemeen in den tekst telkens wijzigingen werden aangebracht, zoo heeft men ook in de onderscheidene uitgaven der psalmen ‘merkelijke verandering’ gebracht, zooals b.v. in den druk van 1697, door mij gebruikt, in het voorwoord rondweg wordt erkend. De vergelijking tusschen de oudere en jongere redacties wordt zeer vergemakkelijkt door de omstandigheid, dat Camphuysen vaak in brieven aan vrienden eenige berijmde psalmen insloot (juist zooals Marnix aan Lukas d'Heere) en dat een aantal daarvan reeds in de Stichtelijke Rijmen eene plaats vonden. De vergelijking leert hoe men later in den tekst heeft geknoeid. De tijd laat mij niet toe meer dan een enkel voorbeeld te geven. Daar is psalm CXXV. In

1 Dr. G. Kalff, *Hoofds lyriek, Camphuysen herdacht*, 1901, blz. 69, 71-78.

2 Rademaker, *a.w.* blz. 116 noot 5 en 119 noot 2, met de daar genoemde plaatsen.

de Stichtelijke Rijmen, waarvan ik de uiterst fraaie uitgave in 4°, met de wijzen van Josef Butler (Cantus of Tenor) 1652, gebruikt heb¹, heft deze psalm aan:

‘Wat winden dat er ruyschen, wat regen dat er plast,
Het hooge huys van Zion staat onbeweecht en vast...’²

Hoeveel slapper klinkt het in de ‘Psalmen’ van 1697:

‘De sterke stormen mogen blasen
De blixem straal’ sijn licht...’³

Let ook op psalm CXXI. In de Rijmen lees ik:

‘Ick hoor trompetten klincken
De vijandt is nabij;
Ick zie harnessen blincken:
En niemandt is met mij.
Het hert klopt door ‘t benouwen:
Dies laet ik, diep beschroomt...’⁴

In de Psalmen luidt het:

‘Ik was in angst en kommernis
De moordtrompette klonk,
Het dreygend yser blonk:
De nood doet soeken daer niet is...’⁵

Echter mag niet elke wijziging aan de latere uitgevers worden geweten. Camphuysen immers gaf eene uitbreiding der psalmen, wat het karakter van zijnen arbeid aangeeft en eene vroegere redactie van zelf langer maakte.

Mag Camphuysen, de zoetvloeiende en toch soms krachtige zanger, als ‘dissenter onder de dissenten’ niet onder de eigenlijke Collegianten gerekend worden, al hebben zij zijne liederen met graagte gezongen, wezenlijk tot hen behoorde Joachim Fransz. Oudaen. In 1680 verscheen

- 1 Verg. Rademaker, *a.w.* bl. 327, die van deze uitgave de Bassus heeft gekend, zonder pl. v. uitg.
- 2 *T.a.p.*, blz. 24.
- 3 *T.a.p.*, ps. CXXV.
- 4 *T.a.p.*, bl. 25.
- 5 *T.a.p.*, ps. CXXI.

van dezen klassiek gevormden Rotterdammer het eerste deel van zijne 'Uitbreiding van het boek der psalmen in verscheyde dichtmaat' op melodieën van den bekenden Middelburger organist Remigius Schrijver. Door Dr. Galenus Abrahamsz. warm geprezen, gaf hij in 1681 het tweede deel, maar zonder muziek. Juist de prachtige muzikale bewerking (ps. 39 b.v. is gezet voor bas en tenor met vioolbegeleiding) maakte zijne psalmen voor kerkelijk gebruik zóó weinig geschikt als b.v. Sweelinck's psalmen. Maar het grootste deel zijner psalmen werd, op eenvoudiger muziek, geplaatst in den bundel, door de Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam in April 1684 ingevoerd en zij verdienen deze voorkeur ten volle¹. In het 'Privilegie der Staten van Hollandt en Westvrieslandt' vóór de uitgave van dit Doopsgezind psalmboek, Amsterdam bij Jan Rieuwertsz. 1684, dat ons omtrent Oudaen's aandeel in de berijming nader inlicht, komt de bepaling voor, dat de uitgever 'gehouden sal sijn een exemplaar van het voorschreven psalmboek, gebonden en wel geconditioneert te brengen in de Bibliotheecq van onse Universiteyt te Leyden.' Dr. Molhuysen heeft ons nog onlangs herinnerd, dat de Staten, op advies van Professor Thysius, den 5^{den} December 1679 onze Hoogeschool als St. Nicolaas-verrassing met dit voorrecht hadden begiftigd. De bepaling werd echter slecht nageleefd².

Naast Oudaen noem ik nog Dr. Reinier Rooleeuw te Amsterdam, medicus en die meteen zijn Grieksch zóó goed verstond, dat hij eene vertaling gaf van het Nieuwe Testament, in 1694, dus tien jaar na zijnen dood (11 Mei

1 Ontleend aan Van Slee, *a.w.* blz. 365 vlg.

2 Dr. P.C. Molhuysen, *Gesch. der Univ. Bibl. te Leiden*, 1905, blz. 26.

1684) verschenen¹. Van dezen Collegiant nu bezitten wij bovendien nog een bundel ‘Schriftuurlijke Gezangen’ op zoowel bekende als door hemzelve vervaardigde wijzen. De eerste druk is van 1681, ik gebruikte dien van 1725. Hij berijmt vooral N. Testamentische stoffen, de Bergrede, de Zaligsprekingen, de Gelijkenissen van Matth. XIII en derg. en, schoon verreweg minder dan Camphuysen, is hij toch de moeite der kennismaking waard. Meesterlijk naar vorm en inhoud b.v. schijnt mij het lied, dat aldus aanvangt:

‘Beschouw mijn opgetogen geest
Den hemel en de aarde,
En wik het minste tegen 't meest;
't Kleinst tegen 't grootst van waarde
Dan zal, gelegd op schalen,
De hemel d' aarde ophalen.
De wereld daalt en valt te licht,
Bij 's hemels heerlijk, eeuwig wicht....’

en dat in zijn geheel verdient te worden gekend en genoten². Achter dezen bundel nu vindt men eenige berijmde psalmen, t.w. I, III, VIII, XVI, XXIII, CIII, waaruit ik ook een enkelen koos. Andere bundels uit dezen tijd noem ik niet, omdat deze geene psalmberijmingen geven. Maar wel moet ik er op wijzen, dat èn Camphuysen èn Oudaen èn Rooleeuw nog in later jaren bij de gereformeerden zóó verdacht waren, dat zelfs de psalmberijmingen van 1774 van hen niets hebben overgenomen. Wie is er onder u, die zou noodig hebben herinnerd te worden aan Joost van den Vondel's ‘Koning Davids Harpzangen’, 1657, (uitg. van Van Lennep-Unger)

¹ Uitg. in 12°. Lelong, *Boekzaal der Nederduytsche bijbels*, 1732, blz. 843, die ook van des vertalers psalmboek gewag maakt, dat in zijn geheel nooit verscheen.

² Rooleeuw, *Schriftuurl. Gezangen*, 1725, blz. 224-227.

en die het niet natuurlijk zou vinden, dat wij daarvan enkele in ons overzicht opnamen? Van onze andere groote dichters uit de gouden eeuw hebben ook Huygens en Hooft psalmen berijmd, Huygens enkele in het Hollandsch als ps. CXIV:

‘Voor 't aangezicht des Heeren, die daar leeft,
God Israëls, die alles doet en geeft,
Moet heel de wereld schroomen,
Voor 't aengesicht des wonderlicken Gods,
Die uyt een Steen, die uyt een drooge Rots
Rivieren dede stroomen.’¹

de meeste in het Latijn, als ps. XLII:

‘Ut cervus liquidas mugit defessus ad undas,
Sic ad te mugit cor Deus alme meum...’²

welke dus eigenlijk buiten ons bestek vallen.

De drossaart heeft, onder den indruk van den dood zijner eerste vrouw, enkele psalmen berijmd (6, 7, 23, 104, 113),³ waarvan wij het eerste couplet van ps. 103 in ons overzicht opnamen⁴. Waarom ze, door te weinig innigheid, een weinig te leur stellen, is reeds door Prof. Kalff⁵ en door den heer G. Heeringa⁶ in 't licht gesteld.

Men vergeve mij, dat ik één psalm van Mr. Willem Bilderdijk en één van J. van Leeuwen aan den ruiker, als bloemen van groote schoonheid, toevoegde, ofschoon ik daarmede de grenzen van mijn bestek overschreed.

De voordracht dan van enkele dezer psalmverzen, naar de berijming der genoemde dichters, moge een niet onge-

1 Korenbloemen. *Dichtwerken*, uitg. Worp, I, 138.

2 *Dichtwerken*, uitg. Worp, I, 12. Zie verder ps. 23, I, 2; 15, I, 3; 46, I, 13.

3 Hooft, uitg. Stoett-Leendertz, 1899, I, 249, 254, 185, 251, 250.

4 *Aldaar*, I, 247 vlg.

5 Dr. G. Kalff. *Hoofds lyriek*, 1901, blz. 15-18.

6 In *Oud-Holland*, 1899.

past einde maken aan mijne woorden van heden middag. Ik koos de pss. 8, 42, 87, 103, 133, 150, omdat deze door hunne dichterlijkheid en schoonheid van gedachte in het oorspronkelijke den overzetters gelegenheid gaven hunne kunst te openbaren. Natuurlijk, dat de in dichterlijke verhevenheid zeer verschillende inhoud van den Hebreuwschen psalmbundel bij latere dichters krachtiger of zwakker inspireerend werkte.

Naschrift.

Ik heb gemeend de voordracht te moeten laten afdrukken zooals zij werd uitgesproken, maar vermeld thans wat daarna van vele zijden ter verbetering of aanvulling werd opgemerkt. Zoo zeide Dr. Langeraad, dat ik den psalmbundel van Lukas d'Heere niet in Gent had behoeven te zoeken, want dat ook de stads-bibliotheek te Haarlem een exemplaar bezit. Later is gebleken, dat dit inderdaad zoo is, maar dat het boekje op dit oogenblik niet is te vinden. Dezelfde spr. merkte nog op, dat de voorstelling van eene uitgave der Souterliedekens van 1539 op eene dwaling berust, want dat op het eenig bekende exemplaar van die vermeende uitgave (de Heer Scheurleer ontdekte dat) wezenlijk staat 1559, maar dat de 5 in een 3 werd veranderd.

De honderdste psalm blijkt door ons gansche land op de vermelde wijze te zijn gezongen. Dr. Beets noemde ter vergadering het Westland, Dr. Blink Overijssel, Dr. Winkler Friesland en Dr. E. Wiersum te Rotterdam schreef mij hetzelfde voor Groningen. De psalm doet aldus ook vaak dienst als wiegelied. Na het 'Hallé' aan 't eind der beide eerste regels volgen de derde en vierde, terwijl als vijfde gezongen wordt 'Hallé Hallelujah! Hallé Hallelujah!'

Nog is mij schriftelijk gevraagd naar mijn zegsman over het solo zingen bij de Collegianten. Ik heb geen anderen dan van Sloe ter in de noot vermelde plaatse, die dáár zijne bronnen noemt.

Eindelijk herinnerde de Heer G. van Rijn aan 'De ongelukkige Morgen, Datheniana' van Betje Wolff (Hoorn 1774), die snaaksche parodie op Datheen's gebrekkigen dichttrant.

Bijlage.

I. Psalm VIII.

Statenv. 'Heer onze Heer hoe heerlijk is uw naam op de gansche aarde.'

1. Souterliedekens.

(Na de wijze: Het waren twee gespeelkens goet')

1. O Heer, ons alderliefste Heer,
Hoe wonderlijck op aerden
Is dijnen naam vol alder eer
Heerlijck, van grooter waerden.
3. Al wt der jongher kindren mont
Woudt ghij u lof verwerven,
Opdat ghij brenghe mocht te gront
U vijanden bederven.
5. Wat is een mensch, dat ghij sijns sijt
Ghedachtig, Heer der Heeren?
Eens menschen sone in deser tijt
Dien ghij wilt visiteeren?

2. Jan Utenhove.

1. Onse Godt end Heer van grooter werde
Hoe wonderbaer, ja over de gantze erde
Is dijne naem! Du heefst seer fijn verhooght
Dijn heerlicheyt boven den hemeln hooght.
2. Du heefst dijner sterckheyt lof willen gronden
Wt der kinderen end suyghelinghen monden
End maeckst daerdoor verslaghen ende beschaemt
Dijn vijanden end wrekers onbeschaemt.
4. ....
Wat is de mensch, dat du bist sijns ghedachtigh?
Of wat is der menschen soon dat du vraegst
Na hem? End dat du sijner sorghe draegst?

3. Lukas d' Heere.

1. Hoe wonderbaer en eerelick van fame,
Is (eeuwich God) dinen helighen name
Over gheheel d' aarde, zoo men beseft,
Die dine macht boven d' Hemelen heft!
2. In als condij ons dijn groote cracht betooghen
Ja oock an de jonghe kinders die zooghen:
Daer mede ghij beschaemt maect, end verwind
Al die ghij dijn viand en nider vind.
4. ....
Wat ist oock toch vanden mensche, o Heere!
Dat ghij u sijns te ghedincken verneert,
Hem gade slaet, beweeght en assisteert?

4. Petrus Datheen.

1. Onse Godt en Heer seer hoogh gepresen,
Hoe heerlick moet doch uwen name wesen,

Over 't aerdrijck streckt uw heerlickheit schoon
Ja wijder dan daer gaet des hemels throon.

2. Men siet alsins uwer kracht veel getuygen,
Selfs in den mont der kinderen, die suygen,
Daerdoor maect gij tot niet ende beschaemt
Uw vijanden door uw kracht seer vernaemt.
4. Als dan spreek ick bij mij verwondert seere:
Wat is doch van den armen mensch, o Heere!
Dat gij sijner alsoo gedachtigh sijt,
En over hem sorge draeght t' aller tijt.

5. Marnix van St. Aldegonde.

1. Heer, onse Heer hoe groot end hoog van weirden
Is dijnen naam doir tgantz begrijp der eirden,
Die du, o God dijn hooge Majesteit,
Hebst over tzop der heemlen wtgebreyt.
2. Die dijnen lof in cleyner kinders monden
Als in een vest hebst stercklijck willen gronden,
Tot svyants schant end om des wrekers wil,
Die sulx moet sien end schaemroot swijgen stil.
5. ....
Wat is de mensch, dat du sijns int besondert
Gedenckest Heer? Oft wat is smenschen kint
Dat dijne macht sich sijns dus onderwint?

6. Dirk Rafelsz. Camphuysen.

1. Grootmachtich Heer, bestuurder aller dingen.
Hoe krachtig gaen door alle landen dringen
Uws godlijckheids hoog waard ontsaglijckheên,
Waarvoor en aard en hemel is te kleen.
2. De teêre mond van die aan borsten leggen,
Kan tuyge sijn en, sonder seggen, seggen
Wat nauwe zorg uw godlijk herte raakt,
Als 't heylig oog de heel natuur bewaakt.
5. Dan spreekt mijn hart, in aandacht opgetogen
Wat is de mensch, dat uw hoogsierende oogen
Op hem ook sien? Dat sijne kleijnigheid
Dij groote God so dicht aan 't harte leyd?

7. Joachim Fransz. Oudaen.

1. O, onse God en Heerscher in den Hoogen!
Diens majesteit en wijsheid en vermogen
Ver boven 't hoog der hemelen gestelt,
Met glans en kracht uw naam op aarde meld.
2. 't Geen tot dijn lof de lipjes eerze spreken
Der kind'ren en des zooglings op komt breken,
Om met die sterkt' het hert der weerpartij
Te treffen, dat uw vijand spraakloos zij.
4. Dan roep ik uyt (om 't grondstuk mij te machtig)
Wat is de mensch, dat zijner Gij gedachtig,
Wat 's menschen kind, dat, Heer, gij tot hem kooft
En met die vloed der volheid hem bestroomt?

8. Reynier Rooleeuw.

1. O, onse Heer, o Heer hoe groot van waarde

- Hoe heerlijk is uw naam alom op aarde!
Gij hebt uw macht en achtbre Majesteit
Ver boven al de heemlen uitgebreid.
2. Die door den mond der kindren, zelfs die zuigen,
Zo krachtelijck het hart kund overtuigen
Uws weerpertijs, dat hij uw naam belijd,
En noit uw macht wraakgierig meer bestrijd.
4. Ik denk: hoe komt de mensch (bij u te achten
Een nietig ding) zo hoog in uw gedachten;
Dat 's menschen zoon u zo ter harten gaat,
Dat gij uw zorg en oogen op hem slaat?

9. Willem Bilderdijk.

Jehova, aller Heeren Heer
Hoe heerlijk is uw naam, in 't kunstwerk uwer handen,
Door aarde en hemel, lucht en meir
Aanbidlijk! hoe uw Majesteit
In duizend duizenden van wondren uitgebreid ....
Lieve onschuld, die om 't mondjen lacht
Van teedren zuigeling en stamelende lippen,
Verkondt, gelijk de morgenpracht
Van kimdoorgloeiend inkarnaat,
Die 't glinsterend voorhoofd siert der nuchtre Dageraad
Uw glorie ....
Wat zijn wij, sterflijk, broos geslacht ..... enz.

II. Psalm XLII.

Statenv. 'Gelijk een hert schreeuwt naar de waterstroomen alzo schreeuwt mijne ziel tot u o God,'

1. Souterliedekens (ps. 41).

(Na de wijze: Tyranniek werk vol archs gedrongen.)

1. Recht als een hart langt na een fonteyne
So dorstet mijn siel o here god na dij.
Tot mijnen godt dorst mijne siel alleyne
Wanneer so sal ic comen u tegenwoordich bij?
Mijn tranen waren eene spijs voor mij,
Dat seg ic vrij,
Als sij haer spot met mij bedreven
En spraken: waar is nu dijn God gebleven?

2. Jan Utenhove.

1. Als een hert haect na waterbeken
Nadat hij lange is bejaeght,
So haect mijn siele vol ghebreken
Tot dij, mijn God, onversaeght.
Mijn siel durst vast tot mijnen God,
Mijn levendigh lot,
Wanneer sal ick doch toetreden
End anschouwen dat aanschijn Gods?

3. Lukas d' Heere.

1. Ghelijc men hoort den Hert seer tieren
Naer de verschz des waters zoet,
Zo haect en schreit in dier maniere
Mijn ziele naar dij Heere goed.
Mijn herte dat dorst lanx zo meer
Naar dij levendich God en Heer
Als ic dijnck, wanneer zal ic muegen
Gods aanschijn zien tot mijn verhuegen?

4. Petrus Datheen.

1. Als een hert gejaeght o Heere,
Dat versche water begeert,
Alsoo dorst mijn siel ook seere
Na u, mijn Godt, hoogh geëert.
En spreeckt bij haer met geklagh:
O Heer wanneer komt dien dagh,
Dat ick doch bij u sal wesen
En sien u aanschijn gepresen?

5. Marnix van St. Aldegonde.

1. Gelijk een hert met dorst bevangen
Hijgt na waterbeken koel,
Alsoo hijgt uyt groot verlangen,

Mijn siel na God met gewoel.
Ende dorst begeerlick seer
Na des levens God end Heer
Och wanneer sal ick voir d' oogen
Gods des Heeren mij vertoogen?

6. Dirk Rafelsz. Camphuysen.

1. Een dorstigh Hert dat voor de honden vliedt,
Verlaught zo zeer na 't versche water niet,
Als mijn gemoedt, dat troost van u verbeydt
Na u mijn Godt, inwendigh zucht en schreyt.
Gods reyne minn' heeft mij op 't diepst geraeckt,
Zo dat het hert gestadigh dorst en haect ...
Ay mij, wanneer? wanneer zie ick dien dagh
Dat ick mijn God zijn aenschijn schouwen mach.

(Sticht. Rijmen, uitg. 1652. blz. 85)

7. Dirk Rafelsz. Camphuysen.

1. Als het hert na versche beken
Dorst en hijght, so treckt na Dij
Mijne siel, met liefd' ontsteken:
Na God, 's levens God dorst sij.
Ach wanneer sal 't eens geschien,
Dat ik 't aenschijn Gods sal sien
En sijns goedtheyds soetheyd proeven.
Sterke liefd' hengt gheen vertoeven.

(Uytbreyding over de psalmen, uitg. 1697)

8. Joachim Fransz. Oudaen.

1. Een hart gejaagt, gejaagt en afgeronnen
De bergen op en neer,
Schreeuwt heesch en schor na versche waterbronnen.
Maar ik na U, o Heer!
Laat uw genade en zegen mij besproeyen,
O levensspringfonteyn!
Moet zulk een vloed van rampen mij besproeyen,
Mijn krachten zijn te klein.

(Psalmen, uitg. 1680)

9. Joachim Fransz. Oudaen.

1. 't Hart, gejaagt en afgeronnen,
Dat, met heesch en schor geluyd,
Hijgt na versche waterbronnen,
Drukt mijn hert na 't leven uyt.
't Geen met zulk een zielenzucht
Reykhalst, dat het, in zijn vlucht,
Heer, zijn dorst in u verzade,
's Levens springbron vol genade!

(Bundel Doopsgez. Gem. Amst. 1684)

10. Joost van den Vondel (ps. 41)

Als het afgejaagde hart
Haeckt na versche waterbronnen,
Zoo verlangt mijn ziel, van smart,
Rouwe en klaghten afgeronnen,
Naer mijn Godt: mijn ziel verlangt
Dorstigh naar de bron van 't leven,
Godt, aan wien elx leven hangt
Wanneer wort mij eens gegeven
Godt t' aenschonwen in zijn licht,
Voor zijn aenschijn te verschijnen?

III. Psalm LXXXVII.¹

Statenv. 'Zijn grondslag is op de bergen der heiligheid. De Heer bemint de poorten van Zion boven alle woningen van Jacob.'

1. Souterliedekens.

(Na de wijze: Een boerman had een dommen sin.)

1. Van Godes stad wilt horen mijn;
Al in die bergen goet en fijn
Liggen haer fundamenten;
God wil veel liever in Syon zijn
Dan wonen in Jacobs tenten.
6. Recht als men plach te wesen blij
Soo singen en springen en loven dij,
Die in u stede wonen.
Dees vruecht o Heer begeeren wij.
Wilt ons altijd verthoonen.

2. Jan Utenhove.

1. God om sijn woonstede vaste te bauwen
Heeft aan d' heylge berghen begheerte groot,
End heeft liever de poorten Sions bloot,
Dan alle hutten Jacobs hoe schoon t' anschauwen.
5. Dan sullen de sanghers den Heere singhen
Ende de schalmeyers hem spelen fijn.
Oock in dij, seght God de Heere, sal sijn
Groote overvloedigheyt van alle dinghen.

3. Petrus Datheen.

1. Godt heeft sijn huys vast gegrondet met vreden
Op den heylgen bergen, die hij bemint;
Tot Zions poorten is hij meer gesint,
Dan tot alle Jacobs schoone woonsteden.
5. Dies wilt nu opentlick en vrolick singen,
Op den basuynen verkondight sijn eer,
In u Zion sal wesen, spreeckt de Heer,
Rijckdom en overvloet van alle dinghen.

4. Marnix van St. Aldegonde.

1. Op thoog gebergt des Heeren heylicheden,
Heeft God gesticht sijn uytvercoren stadt.
Voorwaar de Heer heeft Sion lief gehad
Jae oock veel meer dan alle Jacobs steden.
7. Daer salmen vrij met luyder stemmen singen,
End met geclanck der snaren sijn verheugt:

1 Vergel.: 'Jerusalem mijns vaders lant
Nae di verlanghet mi sere!
Hier is so menighe bitterheit,
Dat doet mi dijns begheren.'

(Hoffm. v. Fallersl. Nied. Geist. Lieder n°. 43, strof 10.)

Dies sal den gront van alle mijne vreugt
Uyt Sion oock als uyt haer ader springen.

5. Dirk Rafelsz. Camphuysen.

1. Jerusalem, de schoonste stad met reden;
Wiens brave pronk op aard geen weêrga vind,
Ja vast gegrond op bergen, en bemind
Bij God, veel meer dan andre Jacobs steden.
7. Hoe den geluk' hoe ook der vreugde nader,
O! isser dan of vreugd of vreugdes schijn
In sang of spel: 't sal dijns, o Zion sijn,
Mijns heyls en lusts zijt Gij de eenig' ader.

6. Dirk Rafelsz. Camphuysen.

De stad, die God bemint meer dan al Jacobs steden,
Die heeft haar fundament op uitverkore bergen.
O overschoone stad hoe groot is uwen naam!
Hoe wordt alom uw eer de weereld door verspreid.

(Onuitgeg. Rademaker, Proefschr. blz. 301.)

7. Joachim Fransz. Oudaen.

1. Zoo rust met recht zijn grondvest op de bergen
Der heyligheyd, een stad door God bemind;
Der steden geen, daar Jacob zich bevind,
Dan Sion, kan hem zulk een liefde vergen.
5. Hij rekents' en Hij tekents' als de zijnen
En eygent haar 't geboorte voorrecht toe:
Daar zang en spel er nimmer vloeiens moe
Des levens bron verquikken, die nu quijnen.

8. Joost van den Vondel.

1. Hoe grontvast staat Jerusalem
Op bergen Gode toegewijt!
Hoe lief zijn Sions poorten Hem,
Nog liever dan in d' oude tijt
De tenten van 't gezegent heir,
Dat herwaart quam van 't roode meir.
6. Jerusalem, hoe liefelijck
Wil deze tzamenwoning van
Uw burgren klincken, als muzijck
Van keelen en een snaargespan!
Al wat men in u hoort en ziet
Is vrolijckheit en anders niet.

9. Jan van Leeuwen.

Koningin der steden,
Die op heilge hoogten rust
Sion, 's Heeren keus en lust,
Waar Hij liefst wordt aangebeden,
Eeuwig heiligdom van God,
Heerlijk is uw lot!
Aller scheps'len bakermat,
Aller volk'ren moederstad

Eeuwige eer is u bekoren;
Zalig van wie 't Boek vermeldt,
Waarin God de namen telt:
'Zij zijn dáár geboren!'
Alles prijze u blij te moe!
Zend aan 't aardrijk allerwegen
Sion, uit uw bron van zegen
Frissche stroomen toe.

(Onuitgeg., maar afgedr. in het levensber. van J.v.L. door Prof. Hartman, *Levensber.
Letterk.* 1892/1893.)

IV. Psalm CIII.

Statenv. 'Loof den Heer mijne ziel en al wat binnen in mij is zijnen heiligen naam.'

1. Souterliedekens. (ps. 102)

(Na de wijze: 'Om een die allerliefste mijn, daar ik af singen wil.')

1. Mijn siel ghebenedijt den Heer
Al mijn inwendicheyt.
Mijn siel geeft God alleen die eer
En looft sijn majesteit.
Van dat hi heeft bewesen
Weest zijnder gedachtigh, ghij
Hij wil u crancke al genesen,
En van sonden u maken vrij.

2. Jan Utenhove.

1. Mijn siele looft den Heere dijn,
End voegh dij oock te samen.
Dat inwendigh des herten mijn
End prijs zijnen heylghen namen.
Mijn siel vergheet de weldaet niet,
Die dij door den Heere is gheschiedt,
In dijn boosheyt vergheven.
Want hij gheneert alle dijn kranckheyt
Ende kroont dij met barmhartigheyt
Vrijdt van den doot dijn leven.

3. Petrus Datheen.

1. Mijn ziele wilt den Heer met lofsangh prijzen
Al wat in mij is moet Hem eer bewijzen
En sijnen heylgen naam loven met vliet,
Wilt hem prijzen en roemen onbeladen,
O, gij mijn siel looft des Heeren weldaden,
Die gij ontfangen hebt, vergeet die niet.

4. Marnix van St. Aldgonde.

1. Loif God mijn siel uyt alle dijne crachten,
Mijns hertzen grondt end innige gedachten:
Loift ende danckt des Heeren heylgen naam!
Loif God mijn siel vergeet niet sijn weldaden
Die du seer veel ontfangest uyt genaden,
Maer overlegs' in dijn hert al te saem!

5. Dirk Rafelsz. Camphuysen,

1. Loof God mijn ziel en alles wat in mij is
Sijn heyl'gen naem; loof God mijn siel, want Hij is
Wiens vele gunst gij niet vergeten moet.
Hij spaart in sond', geneest in swakkigheden,
Red in ellend', omkroont uw lieve leden

Met vriendelijk' erbarmingsovervloed.

6. Joachim Fransz. Oudaen.

1. Mijn ziele loof, mijn ziele loof den Heere!
Wat binnen mij de redens kracht regere,
Dat uytte zich zijn Heylgen naam ten prijs:
Mijn ziele loof den Heere! Mijn geweten
Moet geene der weldaden Gods vergeten,
Zoo kenlijk door onloochenbaar bewijs.

7. Reynier Rooleeuw.

1. Mijn ziele loov' den allerhoogsten Heere
Brenge t' saam de kracht van ziel en geest tot eere
Zijn heylgen naam. Mijn ziele loov' den Heer.
Gedenk aan zijn weldaden doch te degen
Omz' één voor één aandachtig t' overwegen
Gedenk ze staag, vergeet ze nimmermeer.

8. Joost van den Vondel. (ps. 102).

1. Welaen mijn ziel, hef aen met schoone wijzen
Den zegenaar van al wat leeft te prijzen,
Ten hemel toe.
Wat in mij leeft, koom' nu al teffens boven,
Beginne Godts gewijden naem te loven,
Nooit lovens moe ....
52. Hij overweeght onze afkomst, slecht van waerde,
Gebootst uit stof, een hantvol assche, en aerde.
De mensch vergaet,
Gelijck het gras, de bloem op velt en kampen
Verdort, verdwijnt door rijp en mist en dampen
En niet bestaet ....
76. Verheft den Heer, o groote hofgezanten,
En maghtigen, en trouwe hoftrouwanten,
Die op hem past.
Verheft den Heer, en prijst sijn wonderwercken,
Zoo wijt hij heerscht. Mijn ziel, verhef dien stercken
Naer zijnen last!

9. Pieter Corn. Hooft.

1. Op op mijn siel, op mijn genegentheden,
Maekt een gespan om t' saemen wt te breiden
Gods hooghe lof! Uw kraft daeraan besteedt!
Vergeltheit den dank doch niet en korte
Voor al het goedt, daar Hij u mee bestorte;
Gemerkt, dat Hij uw misdaedt schoon vergeet.

(Uitg. Stoett-Leendertz, 1899. I, 247.)

V. Psalm CXXXIII.

Statenv. 'Ziet hoe goed en liefelijk is het, dat broeders ook samenwonen.'

1. Souterliedekens. (ps. 132).

(Nae een danslieden: 'Ick quam aldaer, ick weet wel waer, met heymelijc geschalle.')

1. Nu siet hoe goet,
Met vreugden soet
Genuchgelick bij namen,
Ist, daer die broeders met accoort,
So dat behoort
Eendrachtich hier versamen....
2. Gelijck den dau van Hermon fijn,
In sulcken schijn
In Syon plach te comen ....
3. Want God aldaer,
Beval eenpaer
Zijn gracy ons te geven:
Daertoe zijn benedixi reyn
Ons algemeyn,
En oock een eeuwich leven.

2. Jan Utenhove.

1. Sie hoe vroeylic en goed
Inder vromen ghemoedt
Is d' eenigheyt des herten,
Welcke te samen bindt
De broeders, end verwint
Door 't gheloove alle smerten.
2. Even als d' oly soet
Op thoofd ghegoten vloeyt
In Aarons baard beneden,
End in zijn kleeders daelt,
Also, dat nergens faelt
De rueck in alle leden.
3. Als de dauw 's berghs Hermon
De berghen van Sion
Vruchtbaer maeckt end bedeghen,
So doet oock d' eenigheyt,
Welcker volghers is bereydt
Seghen end d' eeuwich leven.

3. Lukas d' Heere.

1. Och ziet hoe schoon lieflick en anghename
Eyst t' anschauwen, dat in accord bequame
Broeders t' samen wonende sijn!
Tis als een uytgehestorte zalve fijn
Op Aarons hoofd, die van den baart vloyt voort
Tot in de cleeren en den boort.
2. Dit is ooc bij den dau wel te ghelijcken,
Die op den berg Hermon valt alst magh blijcken

En op die berghen Syon daelt.

Daer al sulcke eendrachticheyt niet en faelt
Heeft de Heere zijnen seggen gheleyt
Om leven in der eeuwichheit.

4. Petrus Datheen.

1. Siet hoe fijn en lieflick is t' allen stonden
Dat broeders in eendrachtigheyt bevonden,
T' samen wonen in vrede goet:
Sulcks is gantsch'lijck gelijk een balsem soet,
Die op dat hoofd Aärons was seer klaer
Uytgestortet in 't openbaer....

5. Marnix van St. Aldegonde.

1. Och siet hoe schoon, hoe lustich is end lieflick,
Dat broeders sijnd' elcanderen gherieflijck,
In eendracht tsamen zijn vergaert.
Tis als een salf zeer costelyck end goet
Wiens soeten reuck het hert verquicken doet
Die vant hoofd neerdaelt in den baert.....
Oft als den dau, die vallend' wt de locht
Op Hermons kruyn, vandaer nat ende vocht
Op Sions bergen haar verspreeet.
Want even so verspreyt de Heer almachtig
Des segens cracht op dese schaar eendrachtig
Dien d' eeuwich leven Hij bereet.

6. Dirk Rafelsz. Camphuysen.

3. O, edel huys! daer onderlinge goedheyd;
De zielen knoopt met eeuwig-soete soetheyd;
Daer niemand sich de meeste acht,
Maar elk met lust eens anders eer betracht.
O! godlijck heyl des broedervreeds, waerbij,
Waerbij doch vergelijk ik dij?
6. Gelijk de dauw, in frissche morgentijden,
De heel natuur miltlavig doet verblijden,
Als hij van Hermons toppen vliet,
En 't teere kruyd op Zions berg begiet
En overswemt het nieuwgeboren gras
Met dropjens daer 't na dorstig was;
7. Soo sijn oock ....

(Psalmen, uitg. 1697.)

7. Dirk Rafelsz. Camphuysen.

1. Ay! ziet eens hoe bequaem is 't,
Hoe zoet en aenghenaem is 't,
Wat lieffelijcker vreugd is 't,
Wat dieper zielgeneught is 't,
Dat menschen zich begheven
In eendracht t' zaem te leven ...
Den dauw die d' aerd bewaessesent,
En gunstigh overaessesent,
Wiens zilverklare droppen
Van Hermons vochte toppen

Op Zions berghen dalen,
Die als de zon haer stralen....

(Sticht. Rijmen 1652, blz. 105.)

8. Joachim Fransz. Oudaen.

1. Ay ziet hoe goed en lieflijck zich vertoonen
De vreed' en rust daar broed'ren tsamen wonen,
Wier eendracht zulk een kracht verspreyd
Van allesins doordringb're lieflijkheid,
Als in het Huys, daar ons dien geur gemoet,
Den kostelijken Oli doet; .....
Gelijk den dauw van Hermons vrucht'bre toppen
Het berggewest van Sion kan verkroppen,
Met segening en overvloed,
En zulk een stroom der volheyd vloeyen doet,
Zoo heeft de Heer alhier in eeuwigheyd
Het heyl en 't leven toegezeyt.

9. Joost van den Vondel. (ps. 132).

1. Ay zie, hoe zoet en lieflijck is 't
Dat broeders dus eendraghtigh
Te zamen woonen, zonder twist!
Dat leven rieckt waerachtigh
Gelijck de geur, die 't hart verblijt,
Wanneer d' Aertspriester wort gewijt.....
Zoo koomt de dauw van Hermon neêr
Op Sion 's morgens vloeyen:
En om deze eendraght wil de Heer
Des zegens hen besproeyen
Met zijnen zegenrijcken geest,
En 't leven, dat geen sterven vreest.

VI. Psalm CL.

Statenv. 'Looft Hem met helklinkende cymbalen, looft hem met cymbalen van vreugdegeluid.'

1. Souterliedekens.

(Na die wijze: 'Die bruyt en wou niet te bedde.')

4. Hem loven tot allen tijen
Wilt met Tambooren fijn,
Met danssen, met melodijen
Met snaren vrolijck zijn.
    Laet loven hem,
    Die orgelstem
Laet loven hem met blijden schijn.
5. In cymbalen die welluyden
Hem looft toch altijd meer,
In cymbalen, die beduyden
Gheneucht en blijdschap seer!
    Laet alle geest,
    Hier alder meest,
Laet alle geest loven den Heer!

2. Jan Utenhove.

3. Lovet hem mit trommelen ende pijpen
Lovet hem mit snaren end orghelpijpen
Lovet hem mit cymbalen, die daer fijn
Soetluydigh sijn.
4. Lovet hem mit den klinghenden cymbalen,
Die daer tot vrueght verwecken inder qualen
Alles wat daar leeft dat love Godt seer
Lovet den Heer!

3. Petrus Datheen.

3. Sijn goetheyt sij openbaer
Ghemaect door tgheluyt seer claer,
Der Symbalen taller tijdt,
Welcke seer breedt ende wijdt
Sijns naems eer moeten bewijsen:
Dies alles, dat daer nu leeft,
Dat hem roert end asem heeft,
Moet onsen Godt heerlijk prijzen.

4. Marnix van St. Aldegonde,

5. Loift God met cymbalen hel
Ende mit schalmeyen spel
Sijnd' in u ghemoet verheugt.
Loift den Heer met rechter vreugt.
6. Laet al wat kan tonge roeren,
Oft wat geest end adem heeft,
End op deser werelt leeft,
In den mond Gods lofsanck voeren.

5. Dirk Rafelsz. Camphuysen.

3. Looft hem met het hel en schel
Oor doordringend cimbelspel:
Cimbelspel, vermaak van geest,
In triumph en zege-feest.
Looft en zingt, al wat kan zingen
Looft al wat de borst beweegt,
En met adem vult en leegt;
Looft den Heere aller dingen.

Bijlage III. Verslag van den secretaris.

In Uwe vorige Jaarlijksche Vergadering werden 25 nieuwe gewone Leden en 8 buitenlandsche Leden benoemd, die op één enkele uitzondering na, allen de benoeming aanvaard hebben. Ook werden in die Vergadering tot Bestuursleden in de plaats der aftredende HH. Drr. P.J. Blok en E.B. Koster, benoemd de HH. Drr. L. Knappert en H. Brugmans, die beiden bereid bleken zitting in het Bestuur te nemen, en werd als Bibliothecaris voor drie jaren herbenoemd de Heer L.D. Petit, eveneens bereid zijne goede zorgen aan de vermeerdering van onzen boekenschat te blijven wijden.

Uit het aldus weder voltallig geworden Bestuur werd in de eerstvolgende Maandvergadering van 6 October tot Voorzitter der Maatschappij gekozen de Heer Mr. J.E. Heeres. Deze liet zich die keuze welgevallen en aanvaardde de leiding der werkzaamheden met eenige woorden van hartelijken dank tot den aftredenden Voorzitter den Heer Dr. G. Kalff voor hetgeen hij in het vorige jaar voor de Maatschappij had gedaan.

Nog werden in die Maandvergadering van October de beide Vaste Commissiën aangevuld door herbenoeming der aftredende HH. Drr. H. Kern en G.J. Boekenoogen in de Commissie voor Taal- en Letterkunde en Mr. J.E. Heeres in de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde,

waarin tevens ter vervanging van het overleden lid den Heer Dr. P.L. Muller benoemd werd de Heer Dr. L. Knappert.

Deze en ook de volgende Maandelijksche Vergaderingen werden geregeld gehouden en over 't algemeen goed bezocht, zoowel door Leidsche Leden als dikwijls ook door verscheidene Leden van elders, die allen volgens art. 39 der Wet, het recht hebben zich daartoe geregeld te doen oproepen. Daar het meermalen bleek, dat velen met deze bepaling onbekend waren, lijkt het niet overbodig hierop nog eens de aandacht te vestigen.

In de vergadering van 6 October gaf de Heer Dr. G. Kalf eene bijdrage: 'iets over Hooft's *Nederlandsche Historiën*.' Spr. wenschte eenige opmerkingen te maken over Hooft als geschiedschrijver, en inzonderheid over de wijze waarop deze als kunstenaar zijne taak heeft volbracht. Daartoe ging Spr. vooreerst na hoe Hooft's aanleg en neigingen hem langzamerhand tot het schrijven van de *Nederl. Historiën* hebben gebracht. Reeds als jongeling toont hij liefde voor geschiedenis. Bekend is zijne voorkeur voor menschenkenners als Seneca en Montaigne. Volgens Hooft moet historie dan ook zijn eene school van wereldwijsheid en menschenkennis. Toch begint hij eerst laat geschiedenis te schrijven, al kunnen wij reeds in *Baeto* en *G.v. Velsen* den historicus zien opkomen. Dat hij er over denkt de geschiedenis des vaderlands te boek te stellen, zien wij het eerst in een brief aan Huig de Groot uit het jaar 1618. Buitengewoon zorgvuldig wordt het groote werk voorbereid; vele jaren besteedt hij aan het bijeenbrengen van gegevens en nauwlettend overweegt hij de verwerking der stof. Natuurlijk ziet hij om naar een voorganger, een voorbeeld ter navolging, en niet onverklaarbaar is het dat hij daartoe Tacitus kiest.

Tacitus wordt daarom bestudeerd: al Hooft's prozawerken en ook zijne treurspelen, geven er bewijzen van. En zoo worden de *Annales* het rechtstreeksche voorbeeld van Hooft's *Historiën*.

Daarna wees Spr. op de grootschheid en verhevenheid van de *Nederl. Historiën*. Uit elke bladzijde blijkt hoezeer Hooft doordrongen is van den ernst der taak die hij op zich nam; zijn boek is ook doorgloeid van liefde voor zijn land.

Vervolgens toonde Spr. aan met welke zorg de indeeling der stof is geschied. Hij wees b.v. op de verdeeling in Boeken, zóó dat deze òf een afgerond geheel vormen, òf midden in het verhaal eindigen op een oogenblik dat in staat is de aandacht van den lezer gespannen te houden en hem voor te bereiden op het volgende Boek.

De bewerking der stof in de onderdeelen werd daarop nagegaan. Hooft's werk is 'deftig'. Maar al is het verheven, het is niet hoogdravend. Ook is Hooft niet bang voor de taal van het dagelijksch leven: telkens ontleent hij er uitdrukkingen aan, en hij heeft plezier in volkshumor. Maar wat ons vooral treft is zijn buitengemeen fijn taalgevoel: zijne wijze van uitdrukken is steeds doordacht, de gebruikte woorden zijn steeds juist gekozen. Uit het geheele werk blijkt Hooft's goede smaak.

Ten slotte wees Spr. op de techniek van Hooft's proza.

Den 10^{den} November hield de Heer Dr. W.P.C. K n u t t e l eene voordracht over: Balthasar Bekker in Friesland. Spr. wees er allereerst op dat Bekker vooral bekend is als de beroemde schrijver der *Betoverde Weereld*, de man, wiens werkzaamheid een groote zegen is geweest, omdat vooral door zijn boek een einde is gekomen aan den gruwel der heksenprocessen. Minder bekend is de Friesche periode in zijn leven, zich ook kenmerkende door veel

strijd en vervolging, omdat Bekker daar in Friesland het slachtoffer is geworden van de destijds hooggaande twisten over aanstootelijke nieuwigheden in de Kerk. Na met een enkel woord te hebben aangegeven wat onder die nieuwigheden werd verstaan, gaf Spr. een overzicht van Bekker's ontwikkeling en eerste werkzaamheid. Achtereenvolgens besprak hij zijne studiejaren te Groningen en te Franeker, zijn optreden als rector der Latijnsche school in laatstgenoemde plaats en zijne werkzaamheid als predikant te Oosterlittens. De eerste maal dat er bij de Synode over Bekker werd geklaagd, was toen hij na het overlijden zijner eerste vrouw door een zijner ambtgenooten eene lijkpredikatie liet houden. Bekker promoveerde acht jaar nadat hij predikant geworden was tot doctor in de theologie en werd spoedig daarop beroepen als predikant te Franeker. Spr. schetste nu zijne werkzaamheid aldaar, waar hij al spoedig in strijd kwam met de kerkelijke en burgerlijke autoriteiten wegens zijn commentaar op den Heidelbergschen Catechismus de *Vaste Spyze der Volmaakten*. De aanleiding tot dien strijd was dat Bekker kort vóór het verschijnen van dien commentaar een boekje had geschreven ter verdediging van Descartes. In 1666 had het Cartesianisme in Friesland zijn intrede gedaan en welhaast openbaarde zich een streven van kerkelijke zijde om tegen het veldwinnen van Descartes' wijsbegeerte maatregelen te nemen. Bekker, zelf een zeer verdraagzaam man, voorstander van het vrije onderzoek en afkeerig van geloofsvervolging, trachtte die maatregelen te voorkomen en slaagde daarin naar wensch. Voor hemzelf had deze overwinning de schaduwzijde, dat hij nu bij al wat streng rechtzinnig heette, gebrandmerkt was als een gevaarlijke novateur. Vandaar dat van deze zijde bij het verschijnen van de *Vaste Spyze*

alle mogelijke moeite werd gedaan om dat boek als onrechtzinnig te doen verbieden. Spr. toonde aan hoe kleingeestig de houding van Bekker's tegenstanders in deze zaak geweest is. Maar zij vonden steun bij Gedeputeerde Staten, die zich lieten gebruiken door een van Bekker's vijanden, den invloedrijken hoogleeraar Wubbena. Werkelijk is het boek veroordeeld, maar toch zijn Bekker's vijanden er niet in geslaagd het voor goed te onderdrukken. Het heeft zelfs drie drukken beleefd. Eigenaardig is het hoe dezelfde man, wiens boek door de Friesche Synode werd veroordeeld, door de groote vergadering van Friesche predikanten te Leeuwarden in het jaar 1672 tot voorzitter werd gekozen. Die vergadering is van grooten invloed geweest op Friesland's geschiedenis, al is er weinig over geschreven. Ook nog eene andere onderscheiding viel Bekker in datzelfde jaar van de zijde zijner collega's ten deel. Wel een bewijs dat het met die onrechtzinnigheid, waarover zijne vijanden klaagden, zoo erg niet was. Bekker was niet onrechtzinnig, integendeel een vroom en zeer geleerd man, maar die als zelfstandig denker de zaken des geloofs wel eens op andere wijze uitdrukte, dan waaraan de orthodoxie van zijn tijd gewoon was. En dit heette destijds reeds onzuiverheid in de leer. Intusschen, de verdrietlijkheden hem in Friesland bereid, deden hem verlangen naar eene andere standplaats en zoo nam hij in 1674 een beroep aan naar Loenen.

In de vergadering van 1 December hield de Heer Dr. H.C. Muller eene voordracht: 'Bilderdijk en zijne plaats in de Nederlandsche letterkunde.' Spr. begon met de opmerking, dat aan Bilderdijk een onrecht is te herstellen, door tijdgenoot en nageslacht aan hem gepleegd, reeds alleen hierdoor, dat uitsluitend Vondel tot Neerlands hoofddichter wordt verheven, terwijl aan Bilderdijk als

zijn evenknie, evenzeer een standbeeld en de hulde van alle beschaafden toekomt.

Hoewel Bilderdijk als dichter en denker niet Spr.'s volle instemming heeft, daar hij in staats- en wereldbeschouwing lijnrecht tegenover hem staat, wilde hij hem toch gehuldigd zien als een der grootste genieën die Nederland heeft voortgebracht, die alleen met de grootste dichterlijke geesten van andere volken te vergelijken is en met denzelfden maatstaf als Vondel, Grotius en Rembrandt dient gemeten te worden. Bilderdijk was evenwel een genie zonder standvastig evenwicht, vandaar het vaak raadselachtige en onafgewerkte in zijne geschriften. Spr. wil hem echter beschouwd hebben als een ondeelbaar geheel, want waar veel licht is, daar moet ook veel schaduw zijn, en schitterend zijn de lichtpartijen die zijn beeld voltooien. Ten bewijze daarvan gaf Spr. hierna eene schets van Bilderdijks veelzijdigen arbeid en zijne persoonlijkheid.

Na deze algemeene beschouwing vergeleek hij den dichter en philoloog achtereenvolgens met Vondel, Grotius en Multatuli, Nederlandsche schrijvers van ongeveer zijn maaksel, bij welke vergelijking Bilderdijks verdiensten weder in het licht werden gesteld.

Eindelijk plaatste hij Bilderdijk nog naast een drietal buitenlandsche dichters, wier grootheid hij nabij komt: Dante, Milton en Goethe, waarna hij besloot met den wensch dat ons volk de verhevenheid en den rijkdom van Bilderdijks taal zal leeren op prijs stellen, omdat letterkundige en kunstschaten voor elke natie, en vooral voor de kleine, van onvergankelijke waarde zijn.

Daarna droeg de Heer H.C. Muller eenige zangen voor van een heldendicht, dat hij voorloopig 'Bato' heeft genoemd, en waarin hij de ontwikkeling der vrije gedachte bezingt.

Den 5^{den} Januari sprak de Heer Dr. J.J. Salverda de Grave: 'Over Fransche woorden in het Nederlandsch'. Spr. deelde eenige der uitkomsten mede waartoe de studie der uit het Fransch overgenomen woorden hem gevoerd heeft: zij leeren welke begrippen en welke voorwerpen uit Frankrijk tot ons kwamen en zijn daardoor de uiterlijke kenteekenen van den invloed door Frankrijk op ons land geoefend. Voor onze beschavingsgeschiedenis zijn de ontleende woorden dus zeer belangrijk. Zij zijn het ook om eene andere reden: naast de vreemde woorden die tegelijk met een nieuw begrip of een nieuw voorwerp zijn binnengekomen, zijn er zeer vele die begrippen aanduiden welke ons reeds gemeenzaam waren voordat het vreemde woord werd overgenomen. Het begrip 'pleizier' b.v. was bij de Nederlanders niet onbekend toen het Fransche woord *plaisir* hier werd ingevoerd en burgerrecht verkreeg. Welke oorzaken kunnen er nu toe geleid hebben voor zulke algemeen menschelijke begrippen vreemde termen te gebruiken? Het antwoord op deze vraag heeft natuurlijk niet alleen belang voor de Fransche woorden in het Nederlandsch; het heeft eene verdere draagkracht en zou op het vraagstuk der ontleening in 't algemeen eenig licht kunnen werpen. Spr. trachtte met behulp der door hem bijeengebrachte en gegroepede verzameling der Fransche woorden die van de vroegste tijden tot heden toe in het Nederlandsch gebruikt zijn, dit antwoord nabij te komen.

Den 2^{den} Februari hield de Heer Mr. J.E. Heeres eene voordracht: 'Verspreide gegevens over de betrekkingen tusschen de Oost-Indische Compagnie en Perzië.'

Spr. deelde bij den aanvang zijner voordracht mede, dat hij zich zou beperken tot de stichting van een eerste handelskantoor in Perzië in 1623 met de omstandigheden,

waaronder zulks plaats vond en de pogingen, aan dat jaar voorafgaande. Toen de Nederlanders in 1596 in het Oosten kwamen, was het eiland Hormuz, aan den ingang der Perzische Golf, in 't bezit der Portugeezen, die daarmede een in vele opzichten gewichtig punt in handen hadden. Sjah Abbas echter, de toenmalige beheerscher van Perzië (1582-1628), consolideerde het rijk en breidde het uit en zou weldra ook Hormuz aan zijn rijk voegen. Jan Huygen van Linschoten, de bekende Nederlander, die in dienst der Portugeezen een deel van Azië bezocht, deelde in zijn *Itinerario* mede wat hij van Hormuz en omgeving had vernomen: *Wahrheit und Dichtung*. De Nederlanders zelve hadden echter al spoedig gelegenheid meer van Perzië te weten te komen, daar zij met verschillende deelen van Azië in aanraking kwamen, o.a. met Kalikoet, waar vele Perzen handel kwamen drijven, en met Surat, behoorende tot het rijk van den Groot-Mogol, waarmede de onzen sedert 1602 betrekkingen aanknoopten, en waar vele Perzen grooten invloed bezaten, waar het Perzisch de taal van het Hof van Akbar den Grooten was. Terloops wees Spr. er op, hoe Van Limburg Brouwer in zijn *Akbar* zich vergiste, toen hij daar vertelde, dat gedurende Akbars regeering (hij stierf 1605) geen Nederlanders aan diens Hof verschenen.

Sedert 1609 ten minste begint de O.I.C. aan handelsbetrekkingen met Perzië te denken. In 1611 doet verder sir Robert Shirley, agent van Perzië bij het Hof te Madrid, aan onze Staten-Generaal en aan Prins Maurits, door bemiddeling van een zekeren Amsterdamschen koopman La Faille, voorstellen, om den Perzischen handel met ons land te bevorderen. Maar de bewindhebbers der O.I.C. toonen geen lust, dat denkbeeld te verwezenlijken. In 1620 wordt Pieter van den Broecke comman-

deur en directeur over de kantoren in Arabië, Perzië en Indië. Hij zendt in 1623 Hubert Visnick naar Perzië, nadat in 1622 Sjah Abbas zich had meester gemaakt van Hormuz met behulp der Engelschen. Uit allerlei archiefstukken deelde Spr. mede, hoe Visnick daar gunstig ontvangen wordt, den 21sten Nov. 1623 eene 'capitulatie' ontvangt van den Sjah met privilegiën in den handel, den godsdienst en op 't gebied der exterritorialiteitsrechten. Tevens schetste Spr., hoe hierbij eene rol speelt een Nederlander, Jan Lukassen Hasselt, 'meester schilder' aan 't Hof van Sjah Abbas. Met enkele inlichtingen over de verdere loopbaan van Visnick en Hasselt besloot Spr. zijne voordracht.

In de vergadering van 2 Maart hield de Heer Mr. J.G.C. Joosting eene voordracht: 'Bijdrage tot de kennis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht.'

Spr. ving aan met de opmerking dat tegen den gang in, dien gewoonlijk de beschaving maakt, het Christendom tot ons is gekomen uit het Westen en daar is gebracht door Iersche zendelingen. Toch werd onder Frankischen invloed Willebrord in 695 tot bisschop van Traiectum aangesteld. Langzamerhand breidde zich het Christendom in deze streken uit en ontstond eene organisatie, die grootendeels steunde op hetgeen in het Zuiden en Oosten was geschied. Aan de hand daarvan werd door Spr. de inrichting van het bestuur van het bisdom Utrecht met betrekking tot de kerkelijke rechtspraak omstreeks het jaar 1000 verklaard, alsmede de splitsing van het bisdom in archidiaconaten: de verdeeling der rechtspraak tusschen den bisschop, de proosten der vijf Utrechtsche kapittelen, de proosten van Deventer, Elst, Emmerik, Oldenzaal en Tiel en den Choorbisschop. De verdeeling bracht strijd mede tusschen de kerkelijke rechters onder-

ling, voornamelijk tusschen den bisschop en den machtigsten diaconus, den Domproost, grootendeels omdat toenmaals de rechtspraak een bron van inkomsten was. Telkens weer leefden deze twisten op, zeer ten nadeele natuurlijk der justiciabelen, die het gelag moesten betalen.

Maar ook met de wereldlijke overheid voerden de kerkelijke rechters strijd over de wederzijdsche competentie. Concordaten werden gesloten, doch van kerkelijke zijde somwijlen geloochend. Een eindeloos getwist was hiervan het gevolg, totdat de krachtige hand van Karel V ingreep.

Na dit meer in bijzonderheden te hebben uitgewerkt, gaf Spr. eene schets van de wijze waarop de kerkelijke rechtspraak werd uitgeoefend. Klachten van onbevooroordeelde tijdgenooten als bisschoppen over de geestelijken, waaruit de kerkelijke rechters werden gerecruteerd, waren aan de orde, evenals ook de geestelijk goedgezinden klaagden over de knevelingen enz. der kerkelijke rechters. Uit getuigenverklaringen en betoogingen door Spr. uit dien tijd aangevoerd, bleek, hoe corrupt die kerkelijke rechtspraak bij voortduring was.

Uit een en ander meer uitvoerig toegelicht, viel volgens Spr. de gevolgtrekking te maken, dat de kerkelijke rechtspraak niet stond boven de wereldlijke en dat vooruitgang in de maatschappij ten opzichte der rechtspraak zeer duidelijk is vast te stellen.

In de vergadering van 7 April hield de Heer Dr. W. M a r t i n eene voordracht, door tal van afbeeldingen en lichtbeelden toegelicht, over 'Rembrandt's Leidsche tijd.' Spr. begon met er op te wijzen dat de vroege werken van een kunstenaar doorgaans van weinig aesthetische waarde zijn. Maar voor zijne ontwikkeling zijn zij vaak van de grootste beteekenis, omdat zij de kiemen bevatten van zijne latere grootheid. Dit is ook met Rembrandt

het geval. Veel van de werken uit den tijd, waarin hij nog met tal van technische moeilijkheden te worstelen heeft, zijn beslist mislukt, vaak zelfs leelijk te noemen, eene reden waarom men een dertig jaar geleden menigen vroegen Rembrandt niet als zoodanig wilde erkennen. Bode vooral is het geweest, die deze werken aan Rembrandt terug heeft gegeven.

Rembrandt's ontwikkeling van schilders-leerling tot kunstenaar valt in het tijdperk, dat afgesloten wordt met zijne vestiging te Amsterdam in den loop van 1631.

Spr. gaf eerst een kort overzicht van Rembrandt's leven in die periode en zijn leertijd bij Swanenburch en Lastman, om vervolgens te komen tot zijne schilderijen. Invloed van Lastman en zijn kring blijkt daaruit in het eerst nog vaak zeer sterk, vooral in de kleeding der figuren, in den opbouw van het landschap, in sommige gebaren zelfs. Spr. vergeleek o.a. Rembrandt's Doop van den Kamerling met het gelijke onderwerp door Lastman, in het museum te Karlsruhe, waarmede de overeenkomst treffend is. Ook toonde hij aan, hoe Rembrandt in dezen tijd herhaaldelijk dezelfde bijbelsche onderwerpen koos als zijn leermeester. Wat hij echter van dezen overneemt zijn slechts uiterlijkheden, die hij van zich afwerpt, zoodra hij zelfstandiger wordt. In het landschap is hij in 1632 nog Lastmansch, maar weldra behoudt hij van dezen slechts dat, wat hem bij verdere studie niet verwerpelijk bleek, b.v. de kostuums. Daarbij wees Spr. o.a. op de naïeve verwarring van het Oosten met 'de Oost', die Rembrandt b.v. Filistijnen met een Maleische kris gewapend doet afbeelden, nog in 1636.

Spr. behandelde nu achtereenvolgens Rembrandt's schilderijen, te beginnen met die van 1627 te Berlijn en te Stuttgart en stond daarbij vooral stil bij Rembrandt's

studie van lichtwerking, gelaatsuitdrukking en groepeerling. De laatste baarde hem in het eerst veel moeite en langzamerhand eerst komt er meer losheid in zijne groepen. De driehoekige compositie en het boven elkaar plaatsen van drie figuren in eene rechte lijn zijn de grondlijnen van zijne vroegste groepen en deze opzet blijft hem nog bij in zijne eerste Amsterdamsche jaren, b.v. in de Anatomische Les van 1632 en in de ets met den Barmhartigen Samaritaan van 1633.

Naast deze composities, die uitsluitend bijbelsche stoffen behandelen en Rembrandt's voorliefde voor de Heilige Schrift reeds dadelijk toonen, oefende hij zich in het schilderen, etsen en teekenen van studiekoppen en portretstudies naar zichzelf en zijne omgeving. Merkwaardig is, dat Rembrandt eer volmaakt is als etser, dan als schilder. Spr. kwam vervolgens tot het samenwerken van Rembrandt, Lievens en Dou op het atelier, waarvan wij waarschijnlijk eene afbeelding bezitten in een schilderij der verzameling-Cook te Richmond. Huygens' merkwaardig oordeel over beiden werd toegelicht en o.a. het verschil tusschen den aanleg van Rembrandt en Lievens aangetoond door vergelijking van Rembrandt's Simson met kleine figuren van 1628 in het bezit van den Duitschen keizer en Lievens' Simson met groote figuren in het Rijksmuseum.

Vooraf door Lievens' invloed schijnt Rembrandt, wiens vroegste werken kleine figuren in klein formaat waren, tot levensgrooten figuren in groot formaat gekomen te zijn. Zijn eerste doek met levensgrooten figuren ten voeten uit is de H. Familie van 1631, thans te Munchen.

Intusschen, terwijl hij ook in andere opzichten steeds meer technische moeilijkheden tracht te overwinnen, grijpt hij terug naar onderwerpen van '27 en '28: een enkel

figuur ten voeten uit in besloten ruimte in klein formaat. Sterk blijkt hier de vooruitgang: zijn Jeremias b.v. in de verzameling-Sjoganoof is reeds een werk van beteekenis. De studies naar bedelaars buiten en de ervaringen bij het etsen van enkele Bijbeltafereelen opgedaan, geven hem dan in 1631 de capaciteiten tot het schilderen van den Simeon, ook een vroeger door hem op vrij onhandige wijze geschilderd tafereel. De Simeon, die altijd een van zijne meest schitterende werken zal blijven, toont ons Rembrandt het eerst als volmaakt artiest in deze richting. Hij sluit op dit gebied Rembrandt's Leidschen tijd af. Op het gebied van portretschilderen kan men den Copenol en Nicolaas Ruts, beiden van 1631 en denkelijk reeds in Amsterdam ontstaan, beschouwen als de eerste werken, die toonen, wat hij in Leiden met zijne portretstudies had geleerd.

Zoo verlaat Rembrandt Leiden als schilder en etser, die in zijne portretten en bijbelsche onderwerpen reeds zijne tijdgenooten overtreft. Slechts als landschapschilder blijft hij nog achter. Maar zijn leertijd heeft hij achter zich en vrijelijk kan hij zich nu ontwikkelen in Amsterdam, dat zijne grootste werken zou zien¹.

In de Maandelijksche Vergadering van den 4^{den} Mei werd geene voordracht gehouden, wegens de werkzaamheden tot voorbereiding en regeling dezer Jaarlijksche Vergadering.

Van de opgenoemde voordrachten kan het Bestuur tot zijn leedwezen, om verschillende redenen, geene enkele gedrukt in de 'Handelingen' U aanbieden. Toch zullen verschillende er van U niet onbekend blijven. Zoo is de voordracht van den Heer Knuttel verwerkt in zijn onlangs verschenen groot werk 'Balthasar Bekker, de bestrijder

1 Vg. verder Dr. Martin in *Onze Eeuw*, Juli 1906.

van het bijgeloof'. In verband hiermede kan nog worden medegedeeld, dat de voordracht in een vorig jaar door den Heer Mr. N.G. Pierson op verzoek van het Bestuur gehouden over de verklaring van Middeleeuwsche Rekenmunten, sedert door den Spreker op schrift gesteld is en ter uitgave gebracht in *De Economist* van April 1906.

Onder de mededeelingen van het Bestuur waarmede elke Maandvergadering pleegt te worden geopend, kon herhaaldelijk gewag worden gemaakt van aanzienlijke geschenken voor de Maatschappij ontvangen, hoofdzakelijk uit de nalatenschappen der HH. N. Beets, W. Bisschop en R. Fruin. Zoo aanstonds zal de Bibliothecaris U hieromtrent nader berichten. Hier moge nog afzonderlijk vermeld worden, dat in de Maandvergadering van Februari de Heer Dr. A. Beets belangrijke bijzonderheden mededeelde omtrent de groote verzameling papieren van en over Van der Palm, door wijlen den Heer Nic. Beets met veel zorg en piëteit bijeengebracht en door hem zelf voor onze Maatschappij bestemd.

Omtrent de uitgaven dit jaar tot stand gebracht, kan in de eerste plaats gemeld worden, dat de Handelingen en Mededeelingen en de Levensberichten der afgestorven Medeleden in het begin van November zijn rondgezonden. De Handelingen bevatten o.a. de voordracht in de vorige Jaarlijksche Vergadering gehouden door den Heer Dr. J. te Winkel over de verbreiding der Frankische tongvallen over de Nederlanden en eene bijdrage van den Heer Dr. L. Knappert 'Uit het Leidsche volksleven in den aanvang der 16de eeuw'. In den tweeden bundel zijn opgenomen 14 Levensberichten waarvan de schrijvers, evenals de bovengenoemde Heeren, aanspraak hebben op onzen dank voor hunne groote welwillendheid.

Van het nieuwe *Repertorium* voor vaderlandsche geschiedenis verschenen de 2de en 3de afleveringen. Daar de Heer Petit met grooten ijver aan het nazien der drukproeven voortwerkt, zullen de beide volgende afleveringen nu spoedig gereed kunnen zijn, zoodat waarschijnlijk nog in den loop van 1906 het boek volledig in handen zal zijn van de velen die het bij hunne studiën dringend noodig hebben.

Omtrent de uitgave van de Mnl. bewerking der *Reizen van Mandeville* kan worden bericht, dat de tekst afgedrukt is en de aantekeningen enz. van den Heer N.A. Cramer thans in bewerking zijn.

Eveneens zijn in bewerking de inleiding en de aantekeningen der HH. Drr. J.W. Muller en L. Scharpé op de *Spelen van Corn. Everaert* waarvan de tekst zelf in twee afleveringen reeds eerder verschenen is.

Nog steeds blijft het Bestuur diligent voor de voorgenomen voltooiing van het *Glossarium* van wijlen den Heer Stallaert. Onlangs heeft het van de uitgeversfirma vernomen, dat de Heer K.F.I. de Flou die zich met de voltooiing zou belasten, zal trachten binnen den tijd van een vijftal maanden het eerste gedeelte van zijn werk in te leveren.

De allerwege zeer in den smaak vallende herdruk van merkwaardige oude Nederlandsche *Volksboeken* werd voortgezet onder leiding der Commissie voor Taal- en Letterkunde en bepaaldelijk van haar medelid den Heer Dr. G.J. Boekenoogen. Verschenen is thans het X^{de} stuk, de 'Historie vanden Jongen Jacke', bewerkt door Dr. Boekenoogen zelf.

Aan den *Catalogus* van gedrukte brieven van en aan Nederlanders, waarvoor Uwe Vergadering in 1902 de geldmiddelen verleende, wordt door den Heer Dr. P.C.

Molhuysen geregeld voortgewerkt. Reeds thans bestaat de verzameling uit 16 dozen met losse strookjes alfabetisch gerangschikt. Zij is in de Bibliotheek te raadplegen en is reeds menigmaal voor verschillende binnen- en buitenlandsche onderzoekers van groot nut gebleken.

Naast deze uitgaven en ondernemingen van de Maatschappij zelve of door haar gesteund, verdient vermeld te worden het werk dat ons medelid de Hr. P.N. van Doorninck geheel uit eigen beweging heeft ondernomen, om eene uitvoerige beschrijving te maken van de groote verzameling charters, indertijd door Mevr. Onderdewijngaart-Canzius geschonken als blijk van hoogachting aan de Maatschappij waarvan wijlen haar echtgenoot lid was geweest. Het eerste deel van dit werk heeft de Hr. Van Doorninck onlangs in het licht gezonden als 'Inventaris van het Archief van het St. Ursulen Convent te Neder-Elten.' Het tweede deel, Inventaris van het Archief van het St. Agnes Convent te Emmerik, zal spoedig kunnen volgen. Door aldus onze rijke verzameling meer algemeen bekend te maken ten bate onzer geschiedkundigen, heeft de Hr. Van Doorninck zeker aanspraak op veler dank.

Ook buiten den kring der Maatschappij zelve werd getracht nuttig te zijn op verwant gebied. Naar aanleiding eener zending van een aantal werken der Maatschappij aan het Nederlandsche Historische Instituut te Rome, mocht het Bestuur van den Directeur van het Instituut vernemen, dat deze als eene 'aanzienlijke en zeer gewaardeerde schenking' waren aanvaard. Zij zullen nuttig kunnen zijn voor velen die te Rome de bronnen onzer geschiedenis nasporen.

Op verzoek van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond heeft Uw Bestuur zich tot de Provinciale Staten

van Zuid-Holland gewend met een adres, waarbij instemming werd betuigd met het - sedert vervuld - verzoek van dien Bond, tot het instellen eener Commissie om werkzaam te zijn in het belang der monumenten van geschiedenis en kunst dezer Provincie.

Tijdens eene langdurige ziekte van den Secretaris heeft een der Bestuursleden de Hr. Dr. G.J. Boekenooen, zich gedurende een groot deel van dit jaar welwillend belast met het waarnemen van diens werkzaamheden. De groote ijver en toewijding waarmede hij dit deed, werden door het Bestuur en de Maandvergadering van Januari dankbaar geprezen. Te dezer plaatse zij het vergund nog eens een woord van hartelijken dank tot den Heer Boekenooen te richten, die de Maatschappij ten zeerste aan zich verplicht heeft en den Secretaris het onwaardeerbare voorrecht geschonken heeft gedurende zijne ziekte te weten, dat de zaken goed behartigd werden, en na zijn herstel alles in de beste orde en zonder eenige zwaarigheid weder over te kunnen nemen.

In den loop van dit jaar had de Maatschappij het overlijden te betreuren van 12 harer gewone Leden en van 1 buitenlandsch Lid. Hunne namen zijn U zooeven door den Voorzitter in herinnering gebracht.

Op dit oogenblik telt de Maatschappij 3 Eereleden, 463 'gewone' Leden in Nederland, 5 in Ned.-Indië, 9 in het Buitenland en 173 'buitenlandsche' Leden, van welke 37 de rechten en verplichtingen der gewone Leden hebben aanvaard. Het totaalcijfer wijst op eene vermeerdering van 13 Leden, nl. thans 653 tegen 640 in het vorige jaar.

Bijlage IV. Verslag van den Bibliothecaris.

Weder rust op mij de aangename plicht U het een en ander mede te deelen over de lotgevallen onzer Bibliotheek in het afgelopen vereenigingsjaar, en ik acht mij gelukkig dat ik ook nu weder niets dan goeds daarvan te zeggen heb, vooral daar dit jaar zich gekenmerkt heeft door de ontvangst van belangrijke geschenken.

Weinige dagen na de algemeene vergadering van verleden jaar ontving ik een schrijven van ons hooggeacht medelid Ds. M.A. Perk, waarin Z. WelEerw. mij mededeelde dat hij voor onze Bibliotheek verzameld had een volledig exemplaar zijner talrijke geschriften, zoowel afzonderlijk verschenen als overdrukken van tijdschriftartikelen. Aanvankelijk was het zijne bedoeling deze collectie aan onze Maatschappij te legateeren, maar daar hij de voorkeur er aan gaf haar nog bij zijn leven persoonlijk te schenken, vroeg hij mij of ik geneigd was die collectie voor onze Boekerij te aanvaarden. Met erkentelijkheid nam ik dat heusche aanbod natuurlijk aan en na weinige dagen mocht ik dan ook deze merkwaardige verzameling in ontvangst nemen, waardoor wij nu een geheel compleet ex. der talrijke geschriften van dezen gevierden schrijver in alle uitgaven, meerendeels fraai gebonden, bezitten.

Ik meende geheel ook in Uwen geest te handelen door

den geachten schenker ook uit naam mijner medeleden onzen diepgevoelden dank te betuigen voor dit welkome geschenk, waarmede hij een voorbeeld gaf, dat, naar ik hartelijk hoop, door velen uwer zal nagevolgd worden.

Ook aan de familie Beets danken wij een niet minder welkom en merkwaardig geschenk. - Alles toch wat door onzen onvergetelijken Nicolaas Beets verzameld was met betrekking tot Prof. Van der Palm, zoowel in handschrift als in gedrukte stukken, kwam onze Bibliotheek verrijken. Dat daaronder menig hoogst merkwaardig handschrift of document schuilt, zal U blijken uit de bijlage tot dit verslag waarin ik een overzicht geef van den inhoud der 25 portefeuilles en omslagen waaruit deze verzameling bestaat, en waaraan de familie Beets geen betere bestemming kon geven dan haar aan onze Bibliotheek te schenken. Tevens was daarbij gevoegd een ex. van *Na 50 jaren*, van het *Leven van Van der Palm* en der *Gedichten* van Anna Roemers met talrijke aantekeningen van Nic. Beets.

In de maandvergadering waarin ons medelid Dr. A. Beets deze verzameling aan ons schonk, werd hem door den Voorzitter in hartelijke en gevoelvolle woorden de dank der Maatschappij gebracht, waarmede U zich ongetwijfeld zult vereenigen.

Ook aan de familie Fruin zijn wij opnieuw groote erkentelijkheid verschuldigd; uit haar naam toch ontvingen wij uit handen van Prof. Blok de volledige letterkundige nalatenschap van ons onvergetelijk medelid Prof. Robert Fruin, niet minder dan 383 omslagen en een aantal werken van Prof. Fruin met talrijke aantekeningen in zijn handschrift voorzien. Dat dit geschenk hoogst belangrijk, ja zeer merkwaardig is, daarvoor is de naam

van Fruin borg. In deze collectie bevinden zich aantekeningen op zijne geschriften, gebruikt bij de uitgave zijner *Verspreide geschriften*, voorts aantekeningen over verschillende onderwerpen in 171 enveloppes, eindelijk nog niet of slechts ten deele gebruikte uittreksels en afschriften uit allerlei geschriften in 37 enveloppes, dictaten, brieven aan Fruin enz. enz. Ook aan deze verzameling kon door de familie Fruin, naar hare meening, geen beter bestemming gegeven worden dan door haar aan onze Boekerij te schenken.

En nog een hoogst kostbaar geschenk kan ik met dank vermelden, en wel van iemand die niet eens lid is onzer Maatschappij. Mr. G.J. Bisschop, Secretaris van Rijnland, schonk ons eenige handschriften, waaronder een fraai gedicht van Vondel, *Klachte over C^a Vos* van 1638 in handschrift van den Dichter. Daar onze Bibliotheek, merkwaardig en jammer genoeg, geen enkel handschrift van Vondel bezat, was dit geschenk dubbel welkom; daaraan werd een eereplaats gegeven in onze Boekerij. Mr. Bisschop heeft recht op onze groote erkentelijkheid.

Eindelijk vermeld ik, dat 90 onzer medeleden of andere belangstellenden ons hunne nieuwe uitgaven of aan onze Bibliotheek nog ontbrekende boeken schonken. De namen der geëerde gevers en de titels der geschonken werken zullen als naar gewoonte in de bijlage van dit verslag genoemd worden, en al heb ik reeds dadelijk bij de ontvangst mijn dank voor de toezending betuigd, toch meen ik dien dank te dezer plaatse te mogen herhalen.

Door aankoop werd onze Boekerij vermeerderd met eene groote collectie brieven van Nederlandsche letterkundigen, waaronder 59 gericht aan den bekenden Johannes Hilman. Voorts een officiëel geschrift over verkoop van land, tweemaal onderteekend door Jacob Cats; eene

merkwaardige collectie van 26 oude uitgaven van Nederlandsche Volksboekjes enz. enz.; ook deze aankopen zullen in de bijlage tot dit verslag vermeld worden.

Het letterkundig verkeer met 160 binnen- en buitenlandsche genootschappen vond geregeld plaats en leverde als steeds rijke vruchten voor ons op. Als bijlage tot dit verslag zal ik een opgave laten volgen van de genootschappen waarmede de maatschappij hare uitgaven ruilt. Welke tijdschriften wij door dit ruilverkeer ontvangen, heb ik een paar jaar geleden medegedeeld in de *Lijst der periodieken* welke in de Universiteits-Bibliotheek kunnen geraadpleegd worden, van welke lijst door de welwillendheid van de directie dier Bibliotheek op aanvraag exemplaren verkrijgbaar zijn.

Wanneer ik U ten slotte mededeel dat behalve met de genoemde handschriften onze Boekerij door geschenk en aankoop vermeerderd werd met 245 boeken en de vervolgen van ruim 225 tijdschriften en genootschapswerken; dat tegen ontvangstbewijs naar buiten uitgeleend werden 3015 boeken en 23 handschriften, ongerekend de tallooze boeken in de leeskamer der Bibliotheek geraadpleegd, dan heb ik U over onze Bibliotheek alles medegedeeld wat er te zeggen was, en betuig ik U mijn dank voor de ook aan dit verslag door U betoonde aandacht.

LOUIS D. PETIT.

Lijst van personen en instellingen die de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in het genootschapsjaar 1905-1906 met geschenken hebben vereerd.

- 1   Mej. E. Alberdingk Thijm te Leuven.
- 2   H.J. Allard te Maastricht.
- 3   Mevr. A. von Antal geb. Opzoomer te Pápa in Hongarije.
- 4   H. Bakels te Enkhuizen.
- 5   F. de Bas te 's-Gravenhage.
- 6   Joh. H. Been te Brielle.
- 7   Dr. E. Bernhardt te Erfurt.
- 8   Baron J. de Bethune te Kortrijk.
- 9   Familie Beets te Utrecht.
- 10   Mr. G.J. Bisschop te Leiden.
- 11   Dr. P.J. Blok te Leiden.
- 12   Dr. G.J. Boekenoogen te Leiden.
- 13   G.M. Boissevain te Amsterdam.
- 14   Mr. A.C. Bondam te Arnhem.
- 15   J.H. van den Bosch te Gouda.
- 16   J. Bouchery te Antwerpen.
- 17   H. van Brederode Azn. te Haarlem.
- 18   D.A. Brinkerink te Bovenkarspel.
- 19   C.W. Bruinvis te Alkmaar.
- 20   Dr. Mr. C.P. Burger Jr. te Amsterdam.
- 21   Mevr. Wed. G. Ceradini te Milaan.
- 22   A. de Cock te Schaarbeek.
- 23   A.S. Cook te Newhaven.
- 24   J. Craandijk te Haarlem.
- 25   Depart. v. Binnenlandsche Zaken te 's-Gravenhage.
- 26   P.N. van Doorninck te Haarlem.
- 27   H. van Druten te Rijnsburg.
- 28   G. Edmundson te Southall.
- 29   Dr. F.V. Engelenburg te Pretoria.
- 30   Dr. W. van Everdingen te Rotterdam.
- 31   Mej. A.v.d. Flier te Oegstgeest.
- 32   Familie Fruin.
- 33   Gemeentebestuur van Leiden.
- 34   J.J. Graaf te Ouderkerk.
- 35   J.H. Groenewegen te Amsterdam.
- 36   Dr. J.J. Hartman te Leiden.
- 37   Hoogheemraadschap van Rijnland te Leiden.
- 38   W.R. Hora Adama te Apeldoorn.
- 39   Dr. G. Kalff te Leiden.
- 40   P.H. van der Kemp te 's-Gravenhage.
- 41   Dr. L. Knappert te Leiden.
- 42   Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
- 43   Dr. Edw. B. Koster te 's-Gravenhage.

44	Dr. L.A. van Langeraad te Lekkerkerk.
45	Library of Congress te Washington.
46	A.C. Meijer te Antwerpen.
47	Dr. W. Meijer te 's-Gravenhage.
48	P.C.J. Meys te Arnhem.
49	Ministère des Cultes te Kopenhagen.
50	Dr. P.C. Molhuysen te Leiden.
51	Dr. H.C. Muller te Utrecht.
52	Dr. J.W. Muller te Utrecht.
53	Mej. Joh. W.A. Naber te Amsterdam.
54	Firma Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage.

- 55 Wouter Nijhoff te 's-Gravenhage.
56 W.P.J. Overmeer te Haarlem.
57 C.H.D. Pape te 's-Gravenhage.
58 M.A. Perk te Amsterdam.
59 C.H. Peters te 's-Gravenhage.
60 Louis D. Petit te Leiden.
61 Dr. J. Prinsen J. Lzn. te Nijmegen.
62 Public Library te Melbourne.
63 Redactie v.h. Archief v.d. geschiedenis v.h. Aartsbisdom van
Utrecht te Utrecht.
64 Redactie v.d. Bijdragen voor vaderl. geschiedenis en oudheidkunde
te Leiden.
65 Redactie van De Gids te Amsterdam.
66 Redactie v.h. Jaarboekje Erica.
67 Redactie van Noord en Zuid te Amsterdam.
68 G. van Rijn te Rotterdam.
69 Th. M. Roest van Limburg te 's-Gravenhage.
70 Wijlen Dr. H.C. Rogge te Haarlem.
71 Arm. Sassen te Amsterdam.
71 Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman te 's-Gravenhage.
73 Jhr. H. Smissaert te 's-Gravenhage.
74 Mr. A. Telting te 's-Gravenhage.
75 R.P.J. Tutein Nolthenius te Amsterdam.
76 Rijks-Universiteit te Groningen.
77 Univers.-Bibliotheek te Upsala.
78 Univers.-Bibliotheek te Leiden.
79 J.S. Verburg te Rotterdam.
80 Vereniging tot vereenvoudiging onzer schrijftaal.
81 A.B. van der Vies te Amsterdam.
82 Mr. G. Vissering te Amsterdam.
83 Mr. C. Vollenhoven te Leiden.
84 Dr. C.G.N. de Vooy te Assen.
85 A.A. Vorsterman van Oyen te Rijswijk.
86 Dr. S.G. de Vries te Leiden.
87 J. Watts de Peyster te New-York.
88 W.H. James Weale te Londen.
89 H.M. Werner te Brummen.
90 Dr. E. Wiersum te Rotterdam.

Genootschappen, Maatschappijen en Instellingen waarmede de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in letterkundig verkeer staat.

Nederland.

Gemeente-Museum te Alkmaar.

Kon. Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam.

Maatschappij 'Tot Nut van 't Algemeen' te Amsterdam.

Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.

Kon. Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam.

Bibliotheek der Universiteit te Amsterdam.

Leesmuseum te Amsterdam.

Redactie van 'De Katholiek' te Amsterdam.

Gelre. Vereeniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht te Arnhem.

Museum van Oudheden in Drente te Assen.

Athenaeum-Bibliotheek te Deventer.

Genealogisch-Heraldisch Genootschap 'De Nederlandsche Leeuw' te 's-Gravenhage.

Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië te 's-Gravenhage.

Indisch Genootschap te 's-Gravenhage.

Redactie van den Wapenheraut te 's-Gravenhage.

Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

Vereeniging 'Die Haghe' te 's-Gravenhage.

Bibliotheek der Rijks-Universiteit te Groningen.

Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid te Haarlem.

Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem.

Teylers Genootschap te Haarlem.

Stads-Bibliotheek te Haarlem.

Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch.

Selskip for Frysce Tael in Skriftenkinnisse te Leeuwarden.

Prov. Friesch Genootschap ter beoefening der Friesche geschied-, oudheid- en taalkunde te Leeuwarden.

Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden.

Gemeente-Archief te Leiden.

Bibliotheek der Rijks-Universiteit te Leiden.

Leeskamer der Societeit Amicitia te Leiden.

Société historique et archéologique dans le Duché de Limbourg te Maastricht.

Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg.

Limburg. Prov. Genootschap voor geschiedkundige wetenschappen, taal en kunst te Roermond.

Rotterdamsch Lees kabinet te Rotterdam.

Bibliotheek en Archief te Rotterdam.

Historisch Genootschap te Utrecht.

Prov. Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Utrecht.

Bibliotheek der Rijks-Universiteit te Utrecht.

Vereeniging ter beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis te Zwolle.

België.

Académie R. d'Archéologie de Belgique te Antwerpen.

Redactie Vlaamsche Kunstbode te Antwerpen.

Société des Sciences, des Arts et des Lettres du Hainaut te Bergen.

Fédération archéologique et historique de Belgique te Brugge.

Société d'émulation de Bruges te Brugge.

Société d'Archéologie te Brussel.

Académie R. des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique te Brussel.

Oudheidkundige Kring van Dendermonde te Dendermonde.

Willems-Fonds te Gent.

Kon. Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde te Gent.

Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent.

Geschied- en oudheidkundige Kring te Kortrijk.

Redactie Dietsche Warande en Belfort te Leuven.

Redactie Leuvensche Bijdragen te Leuven.

Société littéraire de l'Université Catholique de Louvain te Leuven.

Institut archéologique Liégeois te Luik.

Société d'Art et d'Histoire du Diocèse de Liège te Luik.

Oudheidkundige Kring van het Land van Waes te St. Nicolaas.

Redactie Volkskunde te Schaarbeek.

Luxemburg.

Institut archéologique du Grand-duché de Luxembourg te Luxemburg.

Duitschland.

Aachener Geschichtsverein te Aken.

Geschichts- und Alterthumsforschende Gesellschaft des Osterlandes te Altenburg.

Historischer Verein für Schwaben und Neuburg te Augsburg.

Historischer Verein te Bamberg.

Redactie Heraldisch-Genealogische Blätter für adelige und bürgerliche Geschlechter
te Bamberg.

Verein für Geschichte von Oberfranken te Bayreuth.

Königl. Preussische Akademie der Wissenschaften te Berlijn.

Verein für Geschichte der Mark Brandenburg te Berlijn.

- Verein von Alterthumsfreunden im Rheinlande te Bonn.
 Künstlerverein für Bremische Geschichte und Alterthümer te Bremen.
 Schlesische Gesellschaft für vaterländische Kultur te Breslau.
 Verein für Geschichte und Alterthum Schlesiens te Breslau.
 Historischer Verein für das Grossherzogthum Hessen te Darmstadt.
 Verein für Geschichte und Naturgeschichte te Donaueschingen.
 Königl. Sächsische Alterthumsverein te Dresden.
 Düsseldorfer Geschichtsverein te Dusseldorp.
 Bergischer Geschichtsverein te Elberfeld.
 Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Alterthümer te Emden.
 Verein für Geschichte und Alterthumskunde von Erfurt te Erfurt.
 Verein für Geschichte und Alterthumskunde te Frankfurt a/M.
 Gesellschaft für Geschichts-, Alterthums- und Volkskunde te Freiburg.
 Kirchlich-Historischer Verein für Geschichte, Alterthumskunde und Christliche
 Kunst der Erzdiöcese Freiburg te Freiburg.
 Verein für die Geschichte des Bodensees te Friedrichshafen.
 Oberhessische Geschichtsverein te Giessen.
 Oberlausitzische Gesellschaft te Görlitz.
 Königl. Gesellschaft der Wissenschaften te Göttingen.
 Rügisch-Pommerscher Geschichtsverein te Greifswald.
 Verein für Hamburgische Geschichte te Hamburg.
 Historischer Verein für Niedersachsen te Hannover.
 Historisch-philosophischer Verein te Heidelberg.
 Heidelberger Schlossverein te Heidelberg.
 Voigtländische Alterthumsforschende Verein te Hohenleuben.
 Verein für Thüringische Geschichte und Alterthumskunde te Jena.
 Verein für Hessische Geschichte und Landeskunde te Kassel.
 Stadtbibliothek te Keulen.
 Historischer Verein für den Niederrhein te Keulen.
 Gesellschaft für die Geschichte Schleswig-Holstein-Lauenburgs te Kiel.
 Königl. Universitäts-Bibliothek te Kiel.
 Alterthumsgesellschaft Prussia te Koningsbergen.
 Historischer Verein für Niederbayern te Landshut.
 Königl. Sächsische Gesellschaft der Wissenschaften te Leipzig.
 Verein für die Geschichte der Stadt Leipzig te Leipzig.
 Verein für Lübeckische Geschichte und Alterthum te Lübeck.
 Museumverein für das Fürstenthum Lüneburg te Lüneburg.
 Verein zur Erforschung der Rheinische Geschichte und Alterthum te Mainz.
 Hennebergische Alterthumsforschende Verein te Meiningen.
 Verein für Geschichte der Stadt Meiszen te Meiszen.
 Königl. Baierische Akademie der Wissenschaften te München.
 Historischer Verein für Oberbayern te München.
 Verein für Geschichte und Alterthum Westphalens te Münster.
 Germanisches Nationalmuseum te Neurenberg.

Verein für Geschichte und Landeskunde von Osnabrück (Historischer Verein) te Osnabrück.

Historische Gesellschaft für die Provinz Posen te Posen.

Historischer Verein für den Oberpfalz und Regensburg te Regensburg.

Historischer Verein für den Württembergische Franken te Schwäb. Hall.

Verein für Mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde te Schwerin.

Verein für Geschichte und Alterthum der Herzogthümer Bremen und Verden und des Landes Hadeln te Stade.

Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde te Stettin.

Königl. Universitäts- und Landesbibliothek te Straatsburg.

Historisch-Literarischer Zweigverein des Vogesenclubs te Straatsburg.

Württembergische Alterthumsverein te Stuttgart.

Littauisch-Litterarische Verein te Tilsit.

Königl. Universitäts-Bibliothek te Tübingen.

Verein für Kunst und Alterthum in Ulm und Unterschwaben te Ulm.

Verein für Nassauische Alterthumskunde und Geschichtsforschung te Wiesbaden.

Historischer Verein für Unterfranken und Aschaffenburg te Würzburg.

Oostenrijk - Hongarije.

Historischer Verein für Steiermark te Grätz.

Verein für Siebenbürgische Landeskunde te Hermannstadt.

Ferdinandeum für Tyrol und Vorarlberg te Innsbrück.

Musealverein für Krain te Laibach.

Museum Francisco-Carolinum te Linz a.d.D.

Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen te Praag.

K. Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften te Praag.

Museum Carolino-Augusteum te Salzburg.

K.K. Akademie der Wissenschaften te Weenen.

K.K. Geographische Gesellschaft te Weenen.

Institut für Oesterreichische Geschichtsforschung te Weenen.

Zwitserland.

Historische und antiquarische Gesellschaft te Bazel.

Société d'histoire de la Suisse Romande te Lausanne.

Historische Verein der fünf Orte Luzern, Uri, Schwyz, Unterwalden und Zug te Luzern.

Antiquarische Gesellschaft te Zürich.

Frankrijk.

Bibliothèque de l'Université d'Aix-en-Provence.

Société des Antiquaires de Picardie te Amiens.

Comité Flamand de France te Bailleul.

Société Dunkerquoise pour l'encouragement des sciences, des lettres et des arts
te Duinkerken.

Société des Antiquaires de la Morinie te St. Omer.
Redactie der Annales de l'Est et du Nord te Rijssel.

Denemarken, Zweden en Noorwegen.

Göteborgs Högskola te Göteborg.
Nordiske Oldskrift Selskab te Kopenhagen.
Nordiska Museet te Stockholm.
Kong. Vitterhets, Histori og Antiquitets Akademie te Stockholm.
Kung. Humanistiska Vetenskaps-samfundet te Upsala.

Rusland.

Gelehrte Estnische Gesellschaft te Dorpat.
Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst. Section für Genealogie te Mitau.
Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands te Riga.

Engeland.

Literary and philosophical Society te Manchester.

Italië.

Accademia dei Lincei te Rome.

Nederlandsch Oost-Indië.

Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia.

Nederlandsch West-Indië.

Geschied-, Taal-, Land- en Volkenkundig Genootschap te Willemstad (eil. Curaçao).

Noord - Amerika.

New York State Library te Albany.

Holland Society te New York.

American philosophical Society te Philadelphia.

Smithsonian Institution te Washington.

Lijst der handschriften en boekwerken waarmede de bibliotheek is vermeerderd:

I. Handschriften.

Geschenk der familie van wijlen Prof. Dr. R. Fruin.

Eigenhandige aantekeningen van Prof. R. Fruin op zijn werken, in 146 enveloppen, gebruikt bij de uitgave zijner Verspreide geschriften.

Aantekeningen over verschillende onderwerpen, in 171 enveloppen.

Aantekeningen over verschillende uitgaven, in 10 enveloppen.

Uittreksels en afschriften, in 37 enveloppen.

Dictaten, handschriften, personalia, in 29 enveloppen.

Brieven aan Prof. R. Fruin.

Bundel stukken betreff. de geschiedenis der Loterijen in Nederland, verzameld door Mr. G.A. Fokker.

Bundel opschriften van stukken betreff. de vaderlandsche geschiedenis afkomstig van J.A. Nijhoff, met daarbijbehorende brieven aan hem.

J.A. Fruin, Drie gedichten.

Kroniek van Holland, zgn. Goudsch Kroniekje. Handschrift der 15e eeuw. 134 ff.

Idem. Handschrift der 15e eeuw. 105 ff.

Mémoire et Pièces authentiques touchant les Etats-Généraux à Bruxelles et nommant les Etats de Flandre assemblés pour la Négotiation de Paix entre les Provinces obéissantes de S.M. et les provinces rebelles. 1634.

Proces van Trijn Hendriks beschuldigd van tooverij.

Memorie van het gebeurde te Dordrecht 1647-48.

Stukken rakende het different van Schepenen van Delft met den Hove van Holland. 1755.

Stukken rakende het different tusschen H.K.H. en de regeering van Haarlem. 1757-59.

Stukken rakende het different tusschen Gecomm. Raaden en Schepenen van Amsterdam over de beregting van Pieter van Egmond, 1756.

Afschriften van stukken rakende de prov. Holland en Westfriesland, uit de 1e helft der 17e eeuw.

Stapelcontract gesloten tusschen de Gedeputeerdens der stad Vere en de Gedeputeerdens van de Royal Borrows in Schotland 1697. Met ampliatio van 1736. Afschrift.

G. Barbier, Sr. de Francourt, Conseil sacré d'un gentilhomme françois aux Eglises de Flandre. 1567. Afschrift.

Geschenk van de Familie Beets.

Palmana.

- A. Brieven van merkwaardige personen aan J.H. van der Palm, met eene alfab. lijst door N. B e e t s .
- B. Losse stukken betreff. van der Palm's Bijbelvertaling.
- C. Aanteekeningen ten behoeve der redevoering over Kemper.
- D. Officieele stukken, bescheiden, diploma's enz. betr. van der Palm.

- E. Portefeuille bevatt. stukken betr. 1. Staatsbelangen, Agentschap Nat. Opvoeding. - 2. Kerk, Agentschap. - 3. Schoolzaken. - 4. 1813. - 5. Ramp van Leiden. - 6. 10 en 25 Juli 1795. - 7. Middelburg, Zeeland 1795. - 8. Eenparigheid van spelling. - Voor de redevoering bij de Orde der Unie. - 10. Varia Politica.
- F. Varia (ontwerpen van brieven).
- G. Oratie van 12 Nov. 1812.
- H. Leerred. over Handel XVI, 13-18.
- I. Gedichten.
- J. Inleiding bij de redevoering Over het oordeel der Nakomelingschap.
- K. Eenige leerredenen.
- L. Brief van André de la Porte over de schriftelijke nalatenschap van J.H. van der Palm. - Lijst van Van der Palm's Geschriften door N. Beets.
- M. Stukken van en over Van der Palm met bijbehorende brieven.
- N. Gedichten op de zilveren bruiloft van Van der Palm door H.v. Royen, E.A. Borger e.a.
- O. Verschill. stukken van E.A. Borger over Van der Palm.

Geschenk van Mr. G.J. Bisschop.

- Beeloo (A.), Cherbourg. Gedicht.
- Lamartine (A. de). Het Gebed. Vertaald door?
- Vondel (J. van den), Klaghte van Cornelia Vos. 1638.
- Uittreksel uit de werken van Bilderdijk en in verband staande met dit zielroerend opstel 'over den zelfmoord.'
- Bilderdijk (W.), Gedicht zonder titel.
- Fragment van den Lekenspiegel I 39, 124-41, 50.
- Bisschop (W.), Aanteekeningen betr. de levensbijzonderheden en de werken van Jacob Geel. Met eenige uittreksels uit brieven van Geel aan W. Hecker.

Gekocht.

- Brieven aan Joh. Hilman van E. Laurillard, W. Messchert, J.A. Molster, J. van Oosterwijk Bruijn, P. Scheltema, A.L.G. Toussaint, S. Iz. Wiselius e.a. 59 stuks.
- Brahé (J.J.), Brief aan P. Boddaert.
- Bruin (Cl.), Gedicht op C. Siemons. 18 Febr. 1711.
- Bruno (H.), Aenspraeck aen S.H. uyt naem der Hoornsche Schutterye. 20 Juni 1650.
- Cats (J.), Door hem ondertekend stuk over den verkoop van land. 5 Juni 1656.
- Hofman (J.), Gedicht.
- Hoogstraten (D. van), Gedicht.

Hoogvliet (J.), Brief aan A. Hoogvliet.
Hoornbeek Jr. (J. van), Gedicht op D. en J. Radaeus.
Poot (H.K.), Brief aan J. Messchaert 10 Aug. 1721.
Spaen (Joh. van), Brief. 29 Juli 1772.
Spex (J.), Gedicht.
Thor (A. le), Berijming van Psalm XIV, 10 Juli 1659.
Vollenhove (J.), Brief aan G. Brandt, 28 April 1679.

II. BOEKEN¹.

- Actions (Les) héroïques et plaisantes de l'Empereur Charles V. Col. 1683.
 Arkel (G. van) en A.W. Weisman, Noord-Nederlandsche oudheden. VII. Amst. 1905.
 Armbrust (L.), Geschichte d. Stadt Melsungen. Kass. 1905.
 Army and Navy Life (The) and the united Services. N.Y. 1906 (87).
 Bakels (H.), Bouquetje dogmatiek. Enkh. 1906 (4).
 Bancket (Het) der Deughden, oft Gheestelyck Tafel-boeck. Antw. 1698.
 Bas (F. de), Repertorium der Nederl. Krijgsgeschiedenis. 's-Grav. 1905 (5).
 Bastian (A.), Der Gottesbegriff bei Jakob Böhme. Kiel 1905.
 Been (J.H.), Heintjes groote vacantie. Alkm. 1905 (6).
 Been (J.H.), Geïllustr. Gids voor den Briel. Brielle 1905 (6).
 Been (J.H.), Brielsche Volksliedjes. Brielle 1905 (6).
 Been (J.H.), Uit de gedenkschriften van een schooljongen. 2^e druk. Alkm. 1906 (6).
 Beer Poortugael (J.C.C. den), 1831. De tiendaagsche veldtocht. 's-Grav. 1906.
 Beets (N.), Gedichten. Volledige uitgave. 6^e druk. Leid. 1904. 4 dln.
 Beets (N.), Na 50 jaar. 2e herz. druk. Haarl. 1888 (9).
 Met eene menigte aantekeningen in hs. van Dr. N. Beets.
 Beets (N.), Leven en karakter van J.H.v.d. Palm. Leyd. 1842 (9).
 Met aantekeningen in hs. van Dr. N. Beets.
 Bernhardt (E.), Bruder Berthold von Regensburg. Erf. 1905 (7).
 Beyer (H.), Die Begründung der ersten Ballade durch G.A. Bürger. Strassb. 1905.
 Bezzenberger (A.), Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens. Königsb. 1904.
 Blink (H.), Van Eems tot Schelde. Afl. 33-37. Amst. 1905-6.
 Blunk (P.), Studien zum Wortschatze des altfranz. Rolandsliedes. Kiel 1905.
 Boetius à Bolswert, Duyfkens en Willemynkens Pelgrimage. Antw. 1627.
 Bomelius (H.), Bellum Trajectinum. Utr. 1878. (32)
 Met aantt. in hs. van Dr. R. Fruin.
 Bouchery (J.), Een zonderling huisgezin. 4e druk. Antw. 1905 (16).
 Bouchery (J.), Een nieuw leven. Antw. 1905 (16).
 Bouchery (J.), Ledeganck's eeuwfeest. Gent 1905 (16).

1 De cijfers achter de titels geplaatst, verwijzen naar de met diezelfde cijfers gemerkte namen der schenkers hiervoren op blz. 78 opgenomen. De titels zonder zoodanige cijfers zijn van boekwerken door aankoop of ruiling verkregen.

- Brechtterfeldt (W.), Der Bau des Nomens und Verbums in den Chansons de Geste Amis et Amiles und Jourdain de Blaivies. Kiel 1905.
- Brockstedt (G.), Floovent-Studien. Kiel 1904.
- Bruinvis (C.W.), De stichting van het R.C. Weeshuis te Alkmaar. Alkm. 1905 (19).
- Bruinvis (C.W.), De molens van Alkmaar. Alkm. 1906 (19).
- Bruinvis (C.W.), Levensschetsen van beeldende kunstenaars die in Alkmaar zijn geboren. Alkm. 1905 (19).
- Bruinwold Riedel (J.), Hoe de mensch zijn karakter opbouwt. Amst. 1905.
- Brulin (H.), Sverige och Frankrike under Nordiska Kriget och Spanska Successionskrisen åren 1700-1701. Upps. 1905.
- Bungener (F.), Open brief a.d. Aartsbisschop van Parijs. Vert. d.M.A. Perk. 's-Grav. 1855 (58).
- Bunzer (A.), Ein Beitrag zur Kritik der Wakefielder Mysterien. Kiel 1903.
- Cabinet (Het dobbel) der Christelyke Wysheid. Antw. J.N. Vinck z.j.
- Catalogus der verkooping v.d. Bibliotheek van J.H. van der Palm. Leiden 1841 (9).

Met aanteekening van prijzen.

- Catalogue of current Periodicals received at the Public Library of Victoria. Melb. 1905.
- Ceradini (G.), Opera. Mil. 1906. 2 dln. (21).
- Ceriziers (R.), Leven van de H. Susanna ofte Genoveva. Vert. door C. van den Houcke. Antw. 1694.
- Cervantes' Reis naar de Parnas bew. door H.C. Muller. Utr. 1905 (51).
- Civilogie (La) portative ou le Manuel des Citoyens. Almanach lyrique pour 1792. 64° (17).
- Claes (D.), Levensschets van P.P.M. Alberdingk Thym. Gent 1905 (1).
- Claussen (Th.), Die Griechischen Wörter im Französischen. Erl. 1903.
- Cock (A. de), Spreekwoorden en Zegswijzen afkomstig van oude gebruiken en volkszedes. Gent 1906.
- Cock (A. de), en J. Teirlinck, Kinderspel. V. Gent 1905.
- Codex diplomaticus Lusatae superioris III. Hft I. Görl. 1905.
- Codex Veronensis quattuor Evangelia denuo ed. J. Belshem. Pragae 1904.
- Coeverinck (G.), Analecta. Prs II bewerkt d.G. van den Elsen en W. Hoevenaars. 's-Hert. 1905.
- Colani (T.), Jezus Christus en het Messias-geloof zijner dagen. Vert. d.M.A. Perk. Dordr. 1865 (58).
- Colenbrander (H.T.), De Belgische omwenteling. 's-Hage 1905.
- Coopmans (Th.) en J. Brouckaert, Bibliographie v.d. Vlaamschen Taalstrijd. II. Gent 1905.
- Costa (I. da), Hagar en andere poëzie, uitg. d.J.H. van den Bosch. 2e druk. Zwolle 1905 (15).

Cynewulf (The Christ of) ed. by A.S. Cook. Bost. 1900 (23).

Dagblad (Leidsch) van 12 Maart-30 Nov. 1867 (70).

Bijgenaamd 'het Professorenblad' onder red. van Dr. H.C. Rogge die in dit ex. aanteekende wie de hoofdartikelen schreven.

Dijkstra (W.), Friesch Woordenboek. Afl. 20. Leeuw. 1905.

Doorninck (P.N. van), Inventaris v.h. Archief v.h. St. Ursulen-Convent te Neder-Elten. Haarl. 1906 (26).

Dossel (L.), Keur van ons Burgerlijk Wetboek. Gent 1905.

Drost (A.), De pestilentie te Katwijk, 1625. Met inleiding van A. Verwey. Taalk. aanteek. v.C.G.N. de Vooy. Amst. 1906 (84).

Droste (C.), Overblijfsels van geheugchenis. Uitg. d.R. Fruin. Leid. 1879. 2 dln. (32).

Met aantt. in hs. van Dr. R. Fruin.

Drueten (H. van), Geschiedenis der Nederl. Bijbelvertaling. II², III. Rott. 1904-5 (27).

Dusseldorp (F.), Uittreksel uit de Annales d.R. Fruin. 's-Grav. 1893 (32).

Met aantt. in hs. van Dr. R. Fruin.

Duyse (F. van), Het oude Nederlandsche lied. Afl. 31-35. 's-Grav. 1905-6.

Dyserinck (J.), Dr. L.R. Beynen. 's-Grav. 1906.

Eder (E.), Dialog und Fastnachtspiel bei H. Sachs. Kiel 1903.

Eeden (F. van), De kleine Johannes. Ite Dl. Amst. 1905.

Eeuw (Onze). Jrg. I-III. Haarl. 1901-3. 11 dln (36).

Ekwall (E.), Suffixet ja i senare leden af sammansatta substantiv inom de Germanska språken. Upps. 1904.

Enquete ende Informatie upt stuck van de reductie ... van den Schiltaelen. Uitg. d.R. Fruin. Leid. 1875 (32).

Met aantt. in hs. van Dr. R. Fruin.

Erica. Jaarboekje voor 1906. Amst. 1905.

Everdingen (W. van), De oorlog in Zuid-Afrika. Delft 1902-5. 2 dln (30).

Facsimilé de l'Edit portant révocation de l'Edit de Nantes. Oct. 1685 (57).

Feestnummer v.h. Utrechtsch Dagblad 13 Spt. 1884. Jubilé N. Beets (86).

Feith (J.A.), De Ommelander Borgen. Gron. 1906.

Feith (J.A.), Uit Groningens verleden. Gron. 1902.

Fielding (H.), Historie v.d. vondeling Tom Jones. Vert. d.P. le Clercq. Amst. 1749-50. 3 dln (83).

Flier (A. van der), Door overmacht geveld. Nijk. 1905 (31).

Fokker (M.), Zelandia Illustrata. 4e Vervolg. Middelb. 1905.

Fruin (R.), Tien jaren uit den 80-j. oorlog. Leid. 1857. - Nieuwe uitg. Amst. 1861. - 3e Uitg. 's-Grav. 1882 (32).

Fruin (R.), Beleg en ontzet der stad Leiden. 's-Grav. 1874 (32).

Fruin (R.), Redevoeringen uitgespr. als Rector-Magnificus. Leid. 1878 (32).
Fruin (R.), De onpartijdigheid van den geschiedschrijver. Amst. 1860 (32).
Fruin (R.), De antirevolutionaire bezwaren van Mr. Groen v. Prinsterer
overwogen. Amst. 1854 (32).

Fruin (R.). Het antirevolutionaire staatsregt van Mr. Groen v. Prinsterer ontvouwd. Amst. 1853. (32).

Fruin (R.). Over de goden die in Griekenland en Italië gelijkelyk vereerd werden. Leid. 1851 (32).

Fruin (R.). De Manethone Sebennyta librorumque ab eo scriptorum reliquiis. L.B. 1847 (32).

Alle deze werken met aantt. in handschrift van den schrijver.

Gaillard (E.), De Keure van Hazebroek van 1336. Gent 1905.

Gärder (J.), Walter Scott als Characterzeichner. Veg. 1904.

Ghesquiere (R.), Kinderspelen uit Vlaamsch België I. Gent 1905.

Gijsberti Hodenpijl (C.F.), Napoleon in Nederland. Haarl. 1905.

Goedeke (K.), Grundriss zur Geschichte der Deutschen Dichtung. 2e Aufl. fortges. v.E. Goetze. VIII. Dresd. 1905.

Goldsmith (O.), De Predikant van Wakefield. Dev. 1768. 2 dln (83).

Grein (H.), Studien über d. Reim bei Th. de Banville. Kiel 1903.

Grundriss der Romanischen Philologie, herausg. v.G. Gröber. 2e Aufl. Bd. I. Strassb. 1904.

Hadewijch, Werken. III. Inleiding enz. door J. Vercoullie. Gent 1905.

Haevelmann (K.), Zum Konsonantismus der altfranz. Lehnwörter in der Mittelengl. Dichtung. Kiel 1903.

Handelingen v.h. 28e Ned. Taal- en Letterk. Congres gehouden te Deventer 1904. Dev. 1905.

Henk (H.), Die Frage in der altenglischen Dichtung. Heidelb. 1903.

Historie (De kluchtige) van Jaakje met zijn fluitje. Roes. 1884 (12).

Historie (Wonderlijke) v.d. Wandelenden Jood. Gent, H. Deceuninck z.j.

Historie Id. Bruss. 1725. - Id. Antw. J. de Cort z.j.

Historie (De) van Floris en Blanche fleur. Amst. I.v.d. Putte z.j.

Historie (Een schoone) van Fortunatus Borse. Antw. J.H. Heyliger z.j.

Historie Id. Antw. P.J. Rymers z.j.

Hollack (E.) und F.E. Peiser, Das Gräberfeld von Moythienen. Königsb. 1904.

Hora Adema (W.R.), Stellingen. Het Huwelyk van echte Minderjarige kinderen. Apeld. 1905 (38).

Horn (W.), Untersuchungen zur Neuenglischen Lautgeschichte. Strassb. 1905.

Informatie op den staet ... van de steden ende dorpen. Uitg. door R. Fruin. Leid. 1866 (32).

Met aantt. in hs. van Dr. R. Fruin.

Inventaris van de voorwerpen afkomstig van de Gaj -, Alas- en Bataklanden verzameld door Luit.-Kol. G.C.E.v. Daalen. Bat. 1905.

Jaarboekje (Leidsch) voor 1906. Leid. 1906.

Jaarboekje van Alberdingk Thijm voor 1906. Nijm. 1906.

Jongen (Van den) geheeten Jacke. Uitg. d.G.J. Boekenooogen. Leid. 1905.

Kalff (G.), Geschiedenis d. Nederl. Letterkunde. Dl. I. Gron. 1905 (39).

- Kernkamp (G.W.), Jan Nieuwenhuyzen herdacht. Amst. 1906.
 Klerck (E.S. de), De Java-oorlog van 1825-30. Dl. IV. Bat.-'s Hage 1905.
 Knuttel (W.P.C.), Catalogus d. Pamfletten-verzameling d. Kon. Bibliotheek.
 V. 's-Grav. 1905 (42).
 Konijnenburg (E. van), Scheiding van Maas en Waal. 's-Grav. 1905,
 Koster (Edw. B.), Studiën in Kunst en Kritiek. Amst. 1906.
 Kraft (F.), H. Steinhöwels Verdeutschung der Historia Hierosolymitana des
 Rob. Monachus. Strassb. 1905.
 Lagemans (E.G.), Recueil des Traités. XV, 2. La Haye 1905 (25).
 Langeraad (L.A. van), Guido de Bray. Zier. 1884. (32).

Met aantt. in hs. van Dr. R. Fruin.

- [Languet], Vindiciae contra Tyrannos. Edinb. 1579 (32).

Met aantt. in hs. van Dr. R. Fruin.

- Leven (Het aerdig) van Thyl Ulenspiegel. Antw. Jos. de Coet z.j.
 Leven Id. Antw. F. de Vinck z.j.
 Leyden (Ph. de), Tractatus juridico-politici. Amst. 1701 (32).

Met aantt. in hs. van Dr. R. Fruin.

- Lint (J.A. de) en J.S. Verburg, Robinson Crusoe. 's-Grav. 1905 (79).
 Loosjes Pzn. (A.), Hollands Arcadia. Haarl. 1804.
 Loosjes Pzn. (V.), Bij de ontblooting van den lijksteen van W. Bilderdijk.
 1832 (86).
 [Matthyssen (J.)], Regten, Koustumen in de stad Briel. Z.p. en j. (32).
 [Matthyssen (J.)], Het Rechtsboek van den Briel. 's-Grav. 1880 (32).

Beide werken met aantt. in hs. van Dr. R. Fruin.

- Meijer (A.C.), Wandelingen op Nederlandsch taalgebied. Antw. 1904 (46).
 Meys (P.C.J.), Gedichten. Mepp. 1905 (48).
 Meys (P.C.J.), De wraak. Dramat. schets. Mepp. 1862 (48).
 Meys (P.C.J.), Misdad en wroeging. Dramat. schets. Mepp. 1860 (48).
 Meys (P.C.J.), Miskend. Dramat. schets. Mepp. 1868 (48),
 Meys (P.C.J.), Bundel overdrukken (48).
 Molhuysen (P.C.), Geschiedenis d. Univ.-Bibliotheek te Leiden. Leid. 1905
 (78).
 Moord (De) van 1584. Uitg. d.J.G. Frederiks. 's-Grav. 1884 (32).

Met aantt. in hs. van Dr. R. Fruin.

- Mots (Les bons) et les belles actions de l'Empereur Charles V. Anv. 1683.
 Mühlau (J.), Zur Frage nach d. Gotischen Psalmübersetzung. Kiel 1904.
 Müller (F.), Die Landschaftschilderungen in den erzählenden Dichtungen
 Chateaubriands. Kiel 1905.

- Muller Fzn. (S.), Oud-Utrechtsche vertellingen. Utr. 1904.
- Naber (Joh. W.A.), Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk. Haarl. 1905 (53).
- Nentwig (H.), Literatur d. Landes- und Volkskunde d. Provinz Sachsen. 1900-1903. Bresl. 1905.
- Neyts (J.T.), Annette en Lubin. Amst. 1768.
- Nicolas (M.), De Profeten. Vert. d.M.A. Perk. Dordr. 1861 (58).

Nijhoff (W.), Bibliographie de la Typographie Néerlandaise 1500-1540. Feuilles provisoires. Livr. 13-16. La Haye 1905-6 (55).

Pascoli (J.), Fanum Apollinis. Acc. VII poemata laudata. Amst. 1905.

Perk (M.A.), In de Belgische Ardennen. Haarl. 1882. - 2e druk Ald. 1884. - 3e druk. Ald. 1890. - 4e druk. Ald. 1905 (58).

Perk (M.A.), Schetsen uit Luxemburg. Haarl. 1880. - 2e druk. Ald. 1884. - 3e druk. Ald. 1894 (58).

Perk (M.A.), Le Luxembourg pittoresque, Trad. par L.J. Zelle. Lux. 1885 (58).

Perk (M.A.), Wandelingen in de prov. Antwerpen. Utr. 1885 (58).

Perk (M.A.), In Luxemburgs en Belgies Ardennen. Haarl. 1887 (58).

Perk (M.A.), Luxemburgiana. Buss. 1892 (58).

Perk (M.A.), De herroeping van het Edict van Nantes. Amst. 1885 (58).

Perk (M.A.), Schetsen en Beelden. Haarl. 1900 (58).

Perk (M.A.), Une visite à Mondorf-les-Bains. 2e éd. Lux. 1892 (58).

Perk (M.A.), Het laatste bedrijf. De Citadelfeesten. Amst. 1883 (58).

Perk (M.A.), Uit Opper-Italië. Schetsen. Schied. 1864 (58).

Perk (M.A.), Uit vroegere eeuwen in Oost en West. Amst. 1887 (58).

Perk (M.A.), De Kerk en het Tooneel. Amst. 1876 (58).

Perk (M.A.), De tooneelarbeid eener non. Amst. 1886 (58).

Perk (M.A.), Zes jaren in Tripoli in Barbarije. Amst. 1875 (58).

Perk (M.A.), Beknopte geschiedenis v.h. Protestantisme. Dordr. 1861 (58).

Perk (M.A.), Karel de Groote. Leid. 1868 (58).

Perk (M.A.), Der Waldenzen glorieijke terugkeer in hunne valleien herdacht. Amst. 1889 (58).

Perk (M.A.), Strijders. Toespraak in het kamp bij Millingen. 3e druk. Amst. 1874 (58).

Perk (M.A.), Het leerstuk van den duivel. Amst. 1877 (58).

Perk (M.A.), Een reunie en een uitvaart. Breda 1871 (58).

Perk (M.A.), Het Citadel-monument te Ginniken. Breda 1876 (58).

Perk (M.A.), Een bezoek aan Metz in Nov. 1870. 's-Grav. 1870 (58).

Perk (M.A.), Groote verzameling Overdrukken (58).

Perk (M.A.), L.W.C. Rauwenhoff en J.P. Hasebroek, Toespraken. Dordr. 1864 (58).

Perlitz (P.), Die Sprache der Interlinear-Version von 'Defensor's Liber Scintillarum'. Kiel 1904.

Petit (Louis D.), Repertorium d. verhandelingen betr. de geschiedenis des vaderlands. Afl. 2, 3. Leid. 1905-6.

Pierson (A.), Verspreide geschriften. Afl. 10. 's-Grav. 1905.

Preller (G.S.), Gedachten over Afrikaanse schrijftaal. Pret. 1905 (29)

Programma (Officieel) v.d. Amsterdamschen Schouwburg 1904-5.

Quellen und Forschungen zur Geschichte der deutschen Literatur und Sprache. Hft 96-98. Strassb. 1905.

Rapport der Comm. in N.I. voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera 1903. Bat. 1905.

Rauda (F.), Die mittelalterliche Baukunst Bautzens. Görl. 1905.

Register op de Leenaktenboeken van Gelre en Zutphen. Uitg. d.J.J.S. Sloet en J.S. van Veen. V. Arnh. 1905.

Reynaert den Vos ofte der Dieren Oordeel. Antw. Wed. H. Verdussen z.j.

Reynaert den Vos ofte het oordeel der Dieren. Antw. J. Thys z.j.

Reyse (Heerlycke) na ... Jerusalem. Antw. 1670. 2 dln.

Reyse (Heerlycke) Id. Dl. I. Antw. 1719.

Reyse (Heerlycke) Id. Dl. I. Antw. F.J. Vinck z.j.

Reyse (Heerlycke) Id. Dl. I. Antw. Wed. H. Verdussen z.j.

Reyse (Heerlycke) Id. Dl. II. Antw. 1685.

Roemers Visscher (Anna), Gedichten, uitg. d.N. Beets. Utr. 1881. 2 dln. (9).

Met aantekeningen en bijvoegingen in hs. van Dr. N. Beets.

Roest Mzn. (M.), De wetenschappelijke moraliteit van Dr. A.v.d. Linde een poosje maar te luchten gehangen. Amst. 1870 (86).

Roever (N. de) en G.J. Dozy, Leven onzer Voorouders. Afl. 68-71. Amst. 1905-6.

Romdahl (A.L.), Pieter Brueghel der Aeltere. Ups. 1905.

Rutgers-Hoitsema (M.W.H.), Mode-dwaasheden. Amst. 1905.

Savornin Lohman (A.F. de), De Schoolstrijd heropend. Wagen. 1905 (72).

Schetskaarten (Historisch-Statistische). N°. 24, 26.

Schön (E.), Die Bildung des Adjektives im Altenglischen. Kiel 1905.

Schuchardt (C.), Atlas vorgeschichtlicher Befestigungen in Niedersachsen. Hft. 8. Hann. 1905.

Schuldt (C.), Die Bildung der schwachen Verba im Altenglischen. Kiel 1905.

Shakespeare, Coriolanus, vert. door Edw. B. Koster. Amst. 1906 (43).

Sievers (E.), An old-English Grammar. Transl. by A.S. Cook. 3d ed. Bost. 1903 (23).

Sketches (Biographical) of distinguished Officers of the Army and Navy. New York 1905 (87).

Smissaert (H.), Bijdragen tot de geschiedenis der ontwikkeling v.d. Twentsche Katoennijverheid. Den Haag 1906 (73).

Spieghel (Dryvoudighe) den Menschen dienende tot Kennisse syns selfs. Antw. 1684.

Spinoza (B. de), Ethica vert. d.W. Meijer. 2e dr. Amst. 1905 (47).

Steffen (P.), Die Alliteration bei Tennyson. Kiel 1905.

Stölzenburg (H.), Zur Uebersetzungstechnik des Wulfila. Kiel 1905.

Swane (W.), Studien zur Casussyntax des Frühmittelenglischen. Flensb. 1904.

Swanneblummen 1906. Ljouw. 1906.

Toe Laer (H.E.), Twee bedrogen volken of Mr. Corver Hoofd tegen het woordenboek. Amst. 1880 (86).

Toit (P.J. du), Afrikaansche Studies. Gent 1905.

Tooverboeck (Het Nieuw Natuerlyck). Antw. Wed. Colpyn z.j.

Truhlar (J.), *Catalogus codicum manuscript. Latinorum qui in C.R. Bibliotheca Publica atque Univ. Pragensis asservantur.* Prag. 1905-6. 2 vol.

Tutein Nolthenius (R.P.J.), *School en Leven.* Haarl. 1905 (75).

Verdervenisse (De) ofte destructie van Jerusalem. Antw. 1711.

Verhalen (De oude) v.h. beleg en ontzet van Leiden. Uitg. door R. Fruin e.a. 's-Grav. 1874 (32).

Met aantt. in hs. van Dr. R. Fruin.

Verhooren van Hugo de Groot, uitg. d.R. Fruin. Utr. 1871 (32).

Met aantt. in hs. van Dr. R. Fruin.

Versteeg (D.), *The Sea-Beggars.* N.Y. 1901 (87).

[Verstegen (R.)], *Recreative Beschryvinghe v.d. Proprieteiten ... v.d. differente soorten van Ambachtslieden.* Antw. 1642.

Verwijs (E.) en J. Verdam, *Middel Nederl. Woordenboek*, VI, 6-9. 's-Grav. 1905 (54).

Vies (A.B. van der), *Bijdragen tot de geschiedenis der verzekering in Nederland.* Amst. 1905 (81).

Villiers (M. de), *Het Oud-Hollandsch recht in Zuid-Afrika.* Leid. 1905 (86).

Volksalmanak (Groningsche) voor 1906. Gron. 1906.

Volksalmanak (Nieuwe Drentsche) voor 1906. Ass. 1906.

Von del's *Dichterlijke Werken.* Nieuwe uitg. Rott. 1828 (83).

Vreese (W. de), *De Gedenkstukken onzer middeleeuwsche letterkunde.* Gent 1905 (86).

[Vries (A. de)], *Bewijzen voor de echtheid der oude afbeeldingen van Coster.* Haarl. 1847 (86).

Wallis (A.S.C.), ps. van Mevr. A. von Antal-Opzoomer, *Eene Hongaarsche samenzwering.* Haarl. 1905 (3).

Weale (W.H. James), *Hans Memlinc. Biographie.* Brug. 1904 (88).

Weber (H.U.), *Kennedy-Studien.* Kiel 1905.

Weber (L.F.), *Märchen und Schwank.* Kiel 1904.

Werner (H.M.), *Geldersche Kasteelen.* Afl. 4-10. Zutph. 1905-6 (89).

Wiese (O.), *Kritische Beiträge zur Geschichte der Jugend Nodiers.* Oldenb. 1904.

Wimmer (L.F.A.), *De Danske Runemindesmerker.* III. Kjobenh. 1904-5.

Wolff (E.) en A. Deken, *Historie van Mej. Sara Burgerhart.* Met inleiding van L. Knappert. Amst. 1905. 2 dln (41).

Woordenboek der Nederlandsche Taal. VI, 6, IX, 4, 5, X, 10. Leid. 's Hage 1905-6.

VI 6 bewerkt door A. Beets.

IX, 4, 5 bewerkt door A. Kluyver.

X 10 bewerkt door G.J. Boekenoogen en J. Heinsius.

Wörterbuch (Deutsches). IV Abt. III 6, X, 2e Abt. 1-3, XII, 7, XIII, 5. Lpzg. 1905-6.

IV Abt. III 6 bearb. von H. Wunderlich.

X 2e Abt. 1-3 bearb. von M. Heyne.
XII 7 bearb. von R. Meisner.
XIII, 5 bearb. von K. von Bahder.

W r i g h t (J.), English Dialect Dictionary. XXIX-XXX. Lond. 1905.

Zeden (Manierlijcke) betoonende hoe de ionghe lieden hen draeghen sullen. Antw. 1647.

Bronzen gedenkpenning op H. Tollens Czn. (82).

OVERDRUKKEN.

H.J. Allard (3 stuks). - J. de Bethune (2 stuks). - G.M. Boissevain (3 stuks). - D.A. Brinkerink (3 stuks). - C.W. Bruinvis (4 stuks). - C.P. Burger Jr. (2 stuks). - J. Craandijk (2 stuks). - G. Edmundson. - J.J. Graaf (2 stuks). - J.H. Groenewegen. - P.H. van der Kemp. - L. Knappert. (3 stuks). - L.A. van Langeraad (2 stuks). - P.C. Molhuysen (3 stuks). - W.P.J. Overmeer (4 stuks). - C.H. Peters. - J. Prinsen J. Lzn. (2 stuks). - G. van Rijn. - Th. M. Roest van Limburg. - A. Telting (4 stuks). - C.G.N. de Vooy (24 stuks). - E. Wiersum.

Bijlage V
Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1905.

Algemeene rekening.

ONTVANGSTEN.		
I.	Saldo der rekening over 1904	f 825,07
II.	Ontvangsten behorende tot het vorige dienstjaar	f 29,88
III.	Opbrengst bezittingen, in hoofdzaak voortgekomen uit de legaten <i>Buma, Verbruggen, Vollenhoven, Hamelberg, Suringar, Fruin</i>	f 192,64
IV.	Verkochte boekwerken	f 65,-
V.	Bijdragen in de kosten van den jaarlijkschen maaltijd	f 102,-
VI.	Contributiën	f 3039,84
VII.	Subsidiën	f 450,-

	Totaal der ontvangsten	f 4704,43

UITGAVEN.

I.	Uitgaven behorende tot het vorige dienstjaar	f 10,-
II.	Kosten van bestuur	f 997,76 ⁵
III.	Kosten algemeene en maandelijksche vergaderingen	f 210,80
IV.	Kosten der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde	f 25,-
V.	Geschriften door de Maatschappij uitgegeven	f 1219,25
VI.	Kosten der Bibliotheek	f 991,45
VII.	Subsidiën	f 110,-

	Totaal der uitgaven	f 3564,26 ⁵
	RECAPITULATIE.	
	Totaal der ontvangsten	f 4704,43
	Totaal der uitgaven	f 3564,26 ⁵

	Batig saldo van het dienstjaar	f 1140,16 ⁵

Aldus opgemaakt door Penningmeester:

(w.g.) A.C. VISSER YZENDOORN.

Leiden, 29 Maart 1906.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:

(w.g.) J. VERDAM.

(w.g.) G.J. BOEKENOOGEN.

Leiden, 10 April 1906.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.

Leden:

(w.g.) W. DRAAIJER.

(w.g.) J. DE JOSSELIN DE JONG.

Leiden, 10 April 1906.

Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1905.

B. Rekening van het vaste fonds.

	Kapitalisatie.	Vlottend.
ONTVANGSTEN.		
I. Saldo der rekening over 1904	<i>f</i> 61,59 ⁵	<i>f</i> 776,22 ⁵
II. Renten van het fonds	<i>f</i> 99,78	<i>f</i> 299,34
III. Renten van kasgelden	---	<i>f</i> 52,38
	---	---
Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 161,37 ⁵	<i>f</i> 1127,94 ⁵

	Kapitalisatie.	Vlottend.
UITGAVEN.		
I. Belegging van gelden	<i>f</i> 159,99	
I. Subsiëen		
subsidie 1903, herdruk Nederlandsche Volksboeken		<i>f</i> 100,-
bijdrage Catalogus epistolographorum		<i>f</i> 200,-
onkosten voor dien Catalogus		<i>f</i> 29,75
subsidie 1904 en 1905, voor de bewerking eener kaart van de kerkelijke indeeling van het Bisdom Utrecht		<i>f</i> 100,-
	---	---
Totaal der uitgaven	<i>f</i> 159,99	<i>f</i> 429,75
RECAPITULATIE.		
Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 161,37 ⁵	<i>f</i> 1127,94 ⁵
Totaal der uitgaven	<i>f</i> 159,99	<i>f</i> 429,75
	---	---
Batig saldo van het dienstjaar	<i>f</i> 1,38 ⁵	<i>f</i> 698,19 ⁵

Aldus opgemaakt door het Penningmeester:
(w.g.) A.C. VISSER VAN YZENDOORN.

Leiden, 29 Maart 1906.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:
(w.g.) J. VERDAM.
(w.g.) G.J. BOEKENOOGEN.

Leiden, 10 April 1906.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.
Leden:
(w.g.) W. DRAAIJER.
(w.g.) J. DE JOSSELIN DE JONG.
Leiden, 10 April 1906.

Bijlage VI Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde heeft in het afgelopen jaar achtmaal vergaderd onder voorzitterschap van Dr. D.C. Hesseling; secretaris was Dr. G. Kalff. Gedurende een afwezigheid van zes weken werd deze vervangen door Dr. J.J. Salverda de Grave. De aan de beurt van aftreding zijnde leden der Commissie: de HH. Kern en Boekenoogen werden herkozen.

In onze bijeenkomsten werden in de eerste plaats de belangen van het *Tijdschrift* behartigd. Sedert het vorig verslag is het 24ste deel volledig geworden en zijn van het 25ste deel aflev. 1-2 verschenen. Sedert het verschijnen van de door Dr. Boekenoogen uitgegeven *Historie van den Jongen geheeten Jacke*, heeft door verschillende omstandigheden in de reeks van herdrukken van Nederl. volksboeken nog geen nieuw nummer het licht gezien. Wij hopen echter dat de *Historie van den Ridder metter Zwane* en *Dat Dyalogus van Salomon ende Marcolphus* weldra geheel afgedrukt zullen zijn. Daarna worden ter perse gelegd de *Historie vanden Verloren Soon* en de *Historie van Urbaen*, terwijl verder o.a. zal volgen de *Historie van de Vier Heemskinderen*.

Van *de Reis van Mandeville* is de tekst gedrukt; de Inleiding en het Glossarium zijn, helaas! nog niet zoover gevorderd, dat wij een datum van verschijning kunnen noemen.

De vergaderingen der Commissie werden volgens gewoonte besloten met mededeelingen en besprekingen van wetenschappelijken aard.

Dr. Salverda de Grave voerde het woord over het vocalisme van Fransche woorden in het Nederlandsch, in het bijzonder over aan het Fransch ontleende Nederlandsche woorden, die in het Fransch een stomme *e* hebben of gehad hebben.

Dr. Kalff handelde over een paar merkwaardige bundels refereinen uit het eerste kwart der 16de eeuw en over de figuur van den *wildeman* in Vondel's *Leeuwendalers*.

Dr. Hesseling sprak over het Afrikaansche woord *ijstervarken* of *ijzervarken* en over een, in het Latijn opgesteld, verhaal eener reis in Zuid-Afrika door Wilhelm ten Rhyne.

Dr. Verdam behandelde achtereenvolgens de woorden *behept* (behipt), *dak* (in de uitdr. *er is te veel dak op het huis*), *gewricht*, *grondelen* (= grond voelen), *key-zot* voor *stapelgek*, *schietgebedje*, *minneknoop* en den ouderdom van het woord *eerzucht* in het Nederlandsch.

Dr. Boekenoogen de woorden *wen* (of *weynd*) en *wiezel* = speelpenning.

Dr. Beets het woord *waarloos*, een combinatie der gelijkbeteekenende woorden *waar* en *loos*.

Dr. Speyer sprak over den oorsprong der legende van S. Hubertus met het hert.

Dr. Salverda de Grave besloot de laatste vergadering met eene mededeeling over de Fransche spreektaal buiten Frankrijk.

Sommige dezer mededeelingen zijn voor het *Tijdschrift* der Maatschappij bestemd.

Bijlage VII. Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

De Commissie hield ook dit jaar hare gewone maandvergaderingen, die vrij getrouw werden bezocht, onder voorzitterschap van Dr. P.J. Blok en het secretariaat van Dr. L. Knappert. Ons medelid, de generaal G.J.W. Koolemans Beynen, verliet ons tot ons groot leedwezen, wegens verandering van woonplaats. Ter voorziening in de vacaturen, ontstaan door het periodiek aftreden van Mr. J.E. Heeres en het overlijden van Dr. P.L. Muller, werden door de maandvergadering benoemd Mr. J.E. Heeres en Dr. L. Knappert. Van het onder toezicht der Commissie met zoo groote toewijding door den Heer Louis D. Petit bewerkte 'Repertorium van de verhandelingen betreffende de geschiedenis des vaderlands' zijn thans drie kloeke afleveringen verschenen, terwijl Dr. P.C. Molhuysen, ook onder toezicht onzer Commissie, zijne bewerking voortzette van den 'Catalogus van gedrukte brieven van en aan Nederlanders'. Pogingen, om onder medewerking onzer Commissie te komen tot de uitgave van een Biografisch woordenboek zijn voorloopig nog niet geslaagd.

Op de maandvergaderingen werden door de leden de volgende onderwerpen ter tafel gebracht.

Mr. J.C. Overvoorde sprak over een 54-tal, meest

bijzonder fraai versierde geloofsbrieftjes van nonnen van Mariënpoel, thans zich bevindende in het archief van de oud-bisschoppelijke Clerezij te Utrecht. Een ander maal vestigde hij de aandacht op een stuk van 23 September 1568, waarin twee Leidsche kanunniken veel wetenswaardigs mededeelen over den beeldenstorm hier ter stede. En in diezelfde samenkomst deelde hij 't een en ander mede over de verkoop van lijfrenten, naar aanleiding van zulk een document in het archief van St.-Pancras anno 1378.

Mr. S.J. Fockema Andreae handelde, in aansluiting aan wat hij vroeger verhaalde van de illustraties in den Sachsenspiegel (uitgegeven door Von Amira), over wat dezelfde geleerde heeft medegedeeld over de handgebaren in die teekeningen, van hoog belang voor onze kennis der middeleeuwsche rechtssymboliek. Voorts sprak hij over de vraag, of de middeleeuwsche kerk het gebruik van doopboeken voorschreef? Er bestaat over dit onderwerp een boekje van A.J. Binterim, 'Commentarius de libris baptizatorum', Dusseldorp, 1816. Spreker meent, dat het Trentsch concilie het bestaan van doopboeken reeds onderstelt. Uit latere mededeelingen van dezen zelfden spreker bleek het bestaan van doopboeken in Frankrijk althans in 1406.

Mr. A. Telting deed mededeelingen omtrent het strandrecht van Terschelling in de jaren 1537, 1561 en 1612; eerst opgeheven in 1663 valt er een streven in waar te nemen naar al nauwkeuriger regeling. Op eene andere samenkomst bracht hij een keurboekje van Leerdam ter tafel met keuren van Reinout IV van Gelre, terwijl hij een andermaal aantoonde hoe Noordwijk bij Leiden ten jare 1398 van graaf Albrecht stadsrechten ontving, maar hoe, reeds het jaar daarna, (zeldzaam geval in de historie!)

‘die goede luiden van Noortwich’ verklaarden daarvan niet langer gediend te zijn.

Dr. P.J. Blok deed vooreerst eenige mededeelingen over de teruggave van onze koloniën door de Engelschen na de restauratie, naar aanleiding van Dr. Colenbranders boek over de Belgische omwenteling, blz. 97 vlg. Een ander maal sprak hij over een door hem gevonden Constitutie-ontwerp voor Nederland a° 1813 van de hand des bekenden Niebuhrs, in 1852 door diens zoon Marcus in eene geheel veranderde Duitsche omwerking in 't licht gegeven. Voorts vestigde hij onze aandacht op de instructie voor Castlereagh ter vergadering der bondgenooten in 1815, waaruit o.a. blijkt, dat de Engelsche regeering al onze koloniën, behalve de Kaap, wilde teruggeven. Nog handelde hij, naar aanleiding van het tweede deel van Dr. Colenbranders stukken, over den democratischen staatsgreep ten onzent in 1798 en het aandeel, dat daarin werd genomen door de Amsterdamsche ‘Jacobijnenkamer’ de Uitkijk.

Mr. J.E. Heeres bracht vooreerst ter tafel een curiosum uit Japan t.w. eene teekening van de Nieuwjaarsviering van een genootschap aldaar (einde der 18de eeuw), dat zich ten doel stelde Nederlandsche zeden en taal in het eilandenrijk in te voeren. Een ander maal toont hij ons eene uitgave door Bland van Nederlandsche grafschriften en enkele Portugeesche, alle van ééne kerk te Malacca, fraaie foto's met Engelsche vertaling en bijschriften.

Dr. A.H.L. Hensen gaf ons, naar aanleiding van eene prent van Claes Jan Visscher, eenige bijzonderheden over enkele door de Hollanders, bij de verovering van San-Salvador in 1624 gevangen genomen en naar Rotterdam gevoerde, Jezuïeten. In aansluiting aan wat door den Heer

Andreae over middeleeuwsche doopboeken was gezegd handelde hij over hetzelfde onderwerp en kwam daarbij tot het besluit, dat te Trente tot het houden dier 'libri vitae' als tot iets nieuws besloten werd.

Dr. F. Pijper, herinnerend, dat men sinds den arbeid van De Hoop Scheffer niet meer Joannes Pistorius maar Willem Dirks voor den eersten Noord-Nederlandschen martelaar hield, toonde aan, dat deze Dirk den 10^{den} Juli 1525 niet is verbrand en dat dus Jan de Bakker wederom voor den eersten bloedgetuige moet gehouden worden. (Men zie *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, Dl. III).

Op eene andere samenkomst verhaalde dezelfde Spr. van wat de Middeleeuwen kenden van ons zonnestelsel, welke kennis blijkt vrij wat grooter en juister te zijn, dan men zich gemeenlijk voorstelt.

Dr. L. Knappert eindelijk deed mededeelingen over processies te Leiden in het begin der 16de eeuw. Een ander maal handelde hij over de oudste Sacramentisten in die stad en den ketterschen boekdrukker Jan Seversz. Voorts bracht hij nieuwe bijzonderheden aan het licht over den mislukten aanslag van de Wederdoopers op Leiden in Januari 1535.

De onderscheidene bijdragen werden telkens door belangrijke gedachtenwisseling gevolgd.

Aanhangsel.

Aan den vooravond der 140ste jaarvergadering, den 12^{den} Juni 1906, had er eene bijeenkomst plaats onzer Commissie onder voorzitterschap van Prof. Blok. Op de lijst der aanwezigen teekenden de heeren Seerp Gratama, S.J. Fockema Andreae, D.C. Hesseling, A. Beets, J.H. Aben-

danon, H. Brugmans, F. Pijper, J.H.L. van der Schaaff, H.H. Breuning, J.J.M. de Groot, J.E. Heeres, Th. Bussemaker, A.C. Bondam, J.C. Overvoorde, E.W. Moes, J. Oppenheim, A.C. Visser van Yzendoorn, A.A. de Pinto, A. Telting, N. Japikse, J.J. van Geuns, A.H.L. Hensen, P.J. Blok en L. Knappert.

Na opening der vergadering door den Voorzitter wordt het woord verleend aan Mr. Seerp Gratama, raadsheer in den Hoogen Raad, om zijne voordracht te houden over de 'Erfgooiersrechten'. Beginnende met een herinnering aan hetgeen ook in de laatste dagen nog in de dagbladen telkens omtrent deze quaestie voorkwam, wijst spreker er op, dat hetgeen men daaruit als den eigenlijken ondergrond dier geschillen kon opmaken, wijst op oude toestanden in verband met gerechtigheid op grond, aan meerderen gemeenschappelijk of wel aan eene vereeniging van personen behoorende; m.a.w. op de vormen van gemeenschappelijk grondbezit, die wij in de marken terugvinden.

Als inleiding tot zijn onderwerp ging spreker vervolgens na het ontstaan der marken, hare geschiedenis, inwendig en uitwendig, zoo ook hare inrichting en de rechtspositie der deelgerechtigden in de marken zelf en tegenover de buitenwereld, bepaaldelijk ook in die, welke bekend zijn onder de benaming van onvrije marken. Voorts werd gewezen op den strijd tusschen het gemeen bezit en den bijzonderen eigendom, daarmede op het verval dier instellingen, ten gevolge harer sluiting tegenover vreemden, en door de vaststelling van het aantal der gewaarden, alsmede door het opkomen der, wat de Duitschers noemen 'politische Gemeinde' naast de eigenlijke landgemeente, gevolg van de meerdere en andere behoeften, die door die vereenigingen dienden te worden bevredigd.

Tot zijn eigenlijk onderwerp komende wijst spreker er op, dat een enkele blik op de kaart den markevorm der Gooische dorpen aantoont, en gaat voorts uitvoerig na, dat ook het historisch materiaal wijst op een onvrije mark, waarover de grondheerschappij aanvankelijk bij de abdis van Elten berustte, die haar rechten in 1280 aan den graaf van Holland verpachtte. Deze, omstreeks denzelfden tijd landsheer geworden, oefende in beide qualiteiten gezag uit in het Gooi, dat meestal als tot Amstelland behoorende werd beschouwd. Als landsheer zien wij hem den eersten octrooibrief van 1404 goedkeuren, en al schijnt hij niet als gewaarde tevens in de marke gerechtigd te zijn geweest, toch wordt zijnerzijds een belangrijke rechtspositie ten aanzien der marken geëischt. Zoo zelfs dat namens de grafelijkheid op den eigendom in Romeinschrechtelijken zin van den grond der Gooische mark wordt aanspraak gemaakt; welke aanspraak bij vonnis van den Grooten Raad van Mechelen in 1474 wordt erkend, echter tevens onder vaststelling van het gebruiksrecht der 'Landgooiers'. En waarschijnlijk juist omdat de abdis de marke als een geheel in erfpacht heeft gegeven, bleef, niettegenstaande naast Naarden op verschillende plaatsen vestigingen waren ontstaan, die zich langzamerhand tot kerkdorpen hadden ontwikkeld, de eenheid der Gooische weiden en heiden bestaan. In die eenheid is aanvankelijk ieder gerechtigd, die een gedeelte van het bouwland in bezit heeft, al mogen ook niet-gewaarden in beperkte mate heide plukken en plaggen steken. Maar voor het recht om vee op de weide te scharen, en dat van boschbouw, blijft dit vereischte bestaan, waarschijnlijk tot in de 17de eeuw.

Uit de hiermede vastgestelde rechtsnatuur der gemeene heiden en weiden van Gooiland kunnen de historische

lijnen der ontwikkeling tot op onzen tijd in het groot worden getrokken, zij het dan dat in bijzonderheden nog veel onzeker blijft, hetwelk eerst door nadere studie in de archieven tot een juiste oplossing kan worden gebracht. Spreker toont dit ten slotte nog met betrekking tot drie punten aan.

In de eerste plaats ten aanzien van den aard van het gebruiksrecht, dat zich op het einde der 17de eeuw en in het begin der 18de eeuw schijnt te hebben gewijzigd in dien zin, dat het bezit van grond niet meer vereischte wordt voor deelgerechtigdheid, maar dat deze wordt beschouwd als een hoedanigheid, die in de mannelijke lijn vererft, derhalve een erfelijk lidmaatschap; en dat natuurlijk slechts bij inwoning in het Gooi kan worden uitgeoefend. Mogelijk staat daarmede in verband het in gebruik komen omstreeks denzelfden tijd van den naam van 'Erfgooiers', in tegenstelling van dien van 'Landgooiers'.

Vervolgens werd nagegaan de opkomst der vergadering van Stad en Lande als bestuur der onderhoorige marke, welks bevoegdheden verre van vaststaan, noch juist zijn omschreven, en tegen welks samenstelling, sinds nietgerechtigden daarin zitting hebben, gerechtvaardigde grieven kunnen worden ingebracht, die misschien door een besluit der gezamenlijke erfgooiers ter zijde kunnen worden gesteld, echter zeker niet door een gedeelte, laat staan door een minderheid van hen. Uit den oorsprong en de samenstelling dier vergadering als vertegenwoordigster der gezamenlijke gerechtigden in de gemeene heiden en weiden, wordt door spreker afgeleid dat de gemeenten als zoodanig ten aanzien van de beschikking over, of van het beheer in de Gooische heiden en weiden, niets te zeggen hebben en zeker niet ieder op zichzelf over het binnen haar gebied gelegen gedeelte daarvan.

En eindelijk stelt spreker, dat bij de gemeene heiden en weiden van Gooiland geen sprake kan zijn van een gezamenderhandsche gemeenschap, maar dat hare rechtsnatuur, als vormende zij nog eene marke, medebrenge, dat hier sprake is van eene vereeniging, van een rechtspersoon. En dat wel bepaaldelijk omdat hier een bestuur heeft bestaan sinds eeuwen, althans drie eeuwen ongeveer en er ook reeds lang een macht dus aanwezig is, terwijl, zooals gezegd, de deelgerechtigheid sinds het begin der 18de eeuw is een hoedanigheid en dus als lidmaatschap is te beschouwen. Uit al hetwelk volgt, dat het vermogen dezer marke, in hoofdzaak de gemeene heiden en weiden in Gooiland, is afgescheiden van dat der deelgerechtigden en zij slechts 'statutmässig' hunne rechten kunnen uitoefenen.

Gerechvaardigd zijn echter de grieven, waar juist de vragen, welke die rechten zijn en wie bevoegd zijn ze vast te stellen, thans niet met zekerheid, en misschien in het geheel niet met juistheid zijn te beantwoorden, en tevens het historisch geworden bestuur naar de wijze zijner inrichting niet meer kan worden gezegd naar billijkheid zijne eigenlijke committenten, de gezamenlijke gerechtigden, te vertegenwoordigen. Maar wegname dier grieven wordt op revolutionaire wijze gezocht, waar tegenover de historisch geworden een door een minderheid ingestelde organisatie wordt geplaatst, en deze door feitelijkheden haar wil, in door haar genomen besluiten neergelegd, tracht door te drijven. Enkele fraai geteekende kaarten van oude marken lichtten het gezegde toe.

Bij de op deze voordracht gevolgde discussie, waaraan o.a. de heeren de Pinto en Fockema Andreae deelnamen, bleek dat sprekers conclusies instemming vonden.

Na Mr. Gratama sprak de heer E.W. Moes over

‘Nederlandsche kleurendrukken’. Deze voordracht, welke meer het karakter eener causerie had, werd ingeleid met eenige mededeelingen over kleurendrukken in het algemeen, waarna een overzicht gegeven werd van wat door Nederlanders op dit gebied verricht is. Uitvoerig werd besproken het bekende werk van Ploos van Amstel, dien men, naar de heer Moes geloof ten onrechte, als uitvinder op dit gebied op den voorgrond heeft geplaatst. Een en ander werd toegelicht door de vertooning van exemplaren van kleurendrukken in verschillende technieken.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

**Beschermvrouw: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden.
Buitengewoon Eerelid: Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der
Nederlanden, Hertog van Mecklenburg.**

Naamlijst der leden Opgemaakt den 13^{den} October 1906.

Voor het bericht aangaande verandering van woonplaats in den loop des jaars en tevens voor de aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich bij de Leden der Maatschappij aanbevolen

DE SECRETARIS.

Bestuur.

Dr. J. Verdam, *Voorzitter*.
Dr. S.G. de Vries, *Secretaris*.
Mr. A.C. Visser van IJzendoorn, *Penningmeester*.
Dr. G. Kalff.
Mr. J.E. Heeres.
Mr. A. Telting.
Dr. L. Knappert.
Dr. H. Brugmans.
Dr. J.J. Salverda de Grave.

L.D. Petit, *Bibliothecaris*.

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. A. Beets.
Dr. G. Kalff.
Dr. D.C. Hesseling.
Dr. J. te Winkel.
Dr. J. Verdam.
Dr. J.H.C. Kern.
Dr. G.J. Boekenoogen.
Dr. J.J. Salverda de Grave.
Dr. J.S. Speyer.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Mr. S.J. Fockema Andreae.
Mr. J.C. Overvoorde.
Dr. P.J. Blok.
Dr. A.H.L. Hensen.
Mr. J.E. Heeres.
Dr. L. Knappert.
Dr. F. Pijper.
Mr. A. Telting.
Dr. C.H. Th. Bussemaker.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. A. Kluyver.
Dr. D.C. Hesseling.

Bibliotheekscommissie.

Dr. P.J. Blok.

Dr. G.J. Boekenoogen.

Eereleden.

Mevrouw A. von Antal, geb. Opzoomer, Pápa in Hongarije. 1880.

Joz. Israëls, 's-Gravenhage. 1899.

Mevrouw de Wed. L. Schneider, geb. Weller, Keulen. 1872.

Gewone leden.**A. IN NEDERLAND GEVESTIGD.**

Aalst, Dr. Th. P.H. van, 's-Gravenhage. 1896.

Abendanon, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1897.

Allard, H.J., Maastricht. 1886.

Andreae, zie Fockema.

Anspach, J., Bergeik N.B. 1884.

Assendelft de Coningh, Mr. A.D. van, Amsterdam. 1893.

Asser, Mr. T.M.C., 's-Gravenhage. 1864.

Baart de la Faille, Dr. S., 's-Gravenhage. 1884.

Baert, Mr. J.F.B., Utrecht. 1862.

Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.

Bakhoven, zie Leignes.

Bakhuyzen, zie Sande.

Bannier, Dr. W.A.F., Utrecht. 1903.

Bas, F. de, 's-Gravenhage. 1888.

Bavinck, Dr. H., Watergraafsmeer. 1883.

Beaufort, Mr. W.H. de, Leusden. 1877.

Beekman, A.A., 's-Gravenhage. 1884.

Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. F., 's-Gravenhage. 1901.

Been, Joh. H., Brielle. 1897.

Beer, T.H. de, Amsterdam. 1875.

Beets, Dr. A., Leiden. 1886.

Beijnen, zie Koolemans.

- Bellaard, Dr. D.H.G., 's-Hertogenbosch. 1905.
 Berg, Mr. L.W.C. van den, Delft. 1878.
 Berg, Mr. N.P. van den, Amsterdam. 1877.
 Bergh, Dr. I. van den, Zwolle. 1887.
 Bergh van Eysinga, Dr. G.A. van den, Oss. 1906.
 Bergsma, Dr. J., Groningen. 1895.
 Berlage, Dr. H.P., Amsterdam. 1874.
 Berns, Mr. J.L., Leeuwarden. 1890.
 Beunke, H.E., Utrecht. 1889.
 Beversen, Dr. N.J., Zwolle. 1903.
 Beyerman, H., 's-Gravenhage. 1873.
 Beyerman, Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Bierens de Haan, Dr. J.D., Rozendaal, Geld. 1897.
 Bijvanck, Dr. W.G.C., 's-Gravenhage. 1880.
 Binnewiertz, A.M.J.I., 's-Gravenhage. 1905.
 Blink, Dr. H., 's-Gravenhage. 1890.
 Blöte, Dr. J.F.D., Tilburg. 1900.
 Blok, Dr. P.J., Leiden. 1882.
 Blom, Mr. Ph. van, 's-Gravenhage. 1883.
 Boeken, Dr. H.J., Hilversum. 1903.
 Boekenoogen, Dr. G.J., Leiden. 1896.
 Boele van Hensbroek, P.A.M., 's-Gravenhage. 1879.
 Boeles, Mr. P.C.J.A., Leeuwarden. 1906.
 Boer, Dr. R.C., Amsterdam. 1893.
 Boer, Dr. T.J. de, 's-Gravenhage. 1900.
 Boeser, Dr. P.A.A., Leiden. 1902.
 Boissevain, Ch., Naarden. 1871.
 Boissevain, G.M., Amsterdam. 1886.
 Bondam, Mr. A.C., Arnhem. 1890.
 Boneval Faure, Mr. R.T.H.P.L.A. van, Leiden. 1858.
 Boogaard, F.H., 's-Gravenhage. 1878.
 Borgeld, Dr. A., Amsterdam. 1903.
 Borssum Waalkes, G.H. van, Utrecht. 1883.
 Bosch, J.H. van den, Gouda. 1892.
 Botermans, Dr. A.J., Zwolle. 1904.
 Boudewijnse, J., 's-Gravenhage. 1898.
 Boudier-Bakker, Mevrouw Ina, Utrecht. 1905.
 Boutens, Dr. P.C., 's-Gravenhage. 1906.
 Brandeler, Jhr. Mr. P. van den, 's-Gravenhage. 1867.
 Bredius, Dr. A., 's-Gravenhage. 1884.
 Breen, Dr. J.C., Amsterdam. 1896.
 Breukelman, Mr. J.B., 's-Gravenhage. 1897.

Breuning, H.H., Leiden. 1905.

- Brinkerink, D.A., Bovenkarspel. 1905.
- Bronsveld, Dr. A.W., Utrecht. 1874.
- Brooshoofd, Mr. P., 's-Gravenhage. 1885.
- Brugmans, Dr. H., Amsterdam. 1896.
- Bruining, Dr. A., Amsterdam. 1885.
- Bruinvis, C.W., Alkmaar. 1875.
- Brusse, M.J., Rotterdam. 1905.
- Buitenrust Hetteema, Dr. F., Zwolle. 1889.
- Burger Jr., Dr. C.P., Amsterdam. 1890.
- Bussemaker, Dr. C.H. Th., Leiden. 1892.
- Buyse, Cyriel, 's-Gravenhage. 1899.

Caland, Dr. W., Utrecht. 1891.

- Cannegieter, Dr. T., Utrecht. 1889.
- Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
- Cate, E.M. ten, Apeldoorn. 1905.
- Chantepie de la Saussaye, Dr. P.D., Leiden. 1878.
- Chapelle-Roobol, Mevrouw de Wed. S. la, 's-Gravenhage. 1904.
- Chaufepié (de), zie Dompierre.
- Colenbrander, Dr. H.T., Voorburg. 1898.
- Coninck Liefsting, Mr. F.B., 's-Gravenhage. 1862.
- Coningh (de), zie Assendelft.
- Cort van der Linden, Mr. P.W.A., 's-Gravenhage. 1888.
- Costa (da), zie Mendes.
- Couquerque, zie Rollin.
- Craandijk, J., Haarlem. 1876.
- Cramer, N.A., Zwolle. 1892.
- Cramer, Dr. S., Amsterdam. 1882.
- Cremer, J.T., 's-Gravenhage, 1904.

Dam, Dr. B.A.P. van, 's-Gravenhage. 1903.

- Damsté, Dr. P.H., Utrecht. 1904.
- Daubanton, Dr. F.E., Utrecht. 1892.
- Deventer, Mr. C. Th. van, 's-Gravenhage. 1906.
- Dijk, Dr. I. van, Groningen. 1892.
- Dissel, Dr. E.F. van, Warmond. 1893.
- Domela Nieuwenhuis, Mr. J., Groningen. 1875.
- Dompierre de Chauffepié, Dr. H.J. de, 's-Gravenhage. 1895.
- Doorninck, Dr. A. van, Deventer. 1881.

- Doorninck, P.N. van, Haarlem. 1898.
 Dozy, Dr. G.J., 's-Gravenhage. 1874.
 Draaijer, W., Leiden. 1898.
 Drucker, Mr. H.L., Leiden. 1890.
 Duker, Dr. A.C., Haarlem. 1884.
 Duyl, A.G.C. van, Amsterdam. 1896.
 Dyserinck, Dr. J., 's-Gravenhage. 1871.
- Eeghen, P. van, Amsterdam. 1891.
 Eerdmans, Dr. B.D., Leiden. 1899.
 Elhorst, Dr. H.J., Amsterdam. 1903.
 Elias, Joh. E., Amsterdam. 1906.
 Emants, Marc., 's-Gravenhage. 1902.
 Enschedé, Mr. Ch., Haarlem. 1904.
 Enschedé, J.W., Amsterdam. 1896.
 Es, Dr. A.H.G.P. van den, Amsterdam. 1865.
 Es, N.J.A.P.H. van, Arnhem. 1902.
 Esser Jr., I., Haarlem. 1878.
 Esser, Maurits, Baarn. 1904.
 Everdingen, Dr. W. van, Rotterdam. 1903.
 Eymael, Dr. H.J., Amsterdam. 1888.
 Eysinga, zie Bergh (v.d.).
 Eysell, Mr. A.P. Th., 's-Gravenhage. 1869.
- Fabius, A.N.J., Brielle. 1888.
 Fabius, Mr. D.P.D., Amsterdam. 1899.
 Faille (de la), zie Baart.
 Faure, zie Boneval.
 Feenstra Jr., P., Amsterdam. 1905.
 Feith, Jhr. Mr. J.A., Groningen. 1890.
 Feith, Jhr. Mr. P.R., 's-Gravenhage. 1867.
 Fijn van Draat, P., Utrecht. 1904.
 Flier, Mejuffrouw A. van der, 's-Gravenhage. 1901.
 Fockema Andreae, Mr. S.J., Leiden. 1876.
 Francken, zie Wijnaendts.
 Frantzen, Dr. J.J.A.A., Amsterdam. 1878.
 Fruin, Mr. R., Middelburg. 1891.
- Gallée, Dr. J.H., Utrecht. 1875.
 Ganderheyden, A.A., Hilversum. 1904.
 Gebhard Jr., J.F., Amsterdam. 1885.
 Geer van Oudegein, Jhr. J.J. de, Utrecht. 1860.
 Geer, Dr. P. van, 's-Gravenhage. 1879.

Gelder-van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Utrecht. 1895.
 Gelder, Dr. H. van, Utrecht. 1900.
 Gelder, Dr. H.E. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Gelderman-Boddaert, Mevrouw M., 's-Gravenhage. 1893.
 Geuns, Mr. J.J. van, 's-Gravenhage. 1879.
 Gijn, Mr. S. van, Dordrecht. 1881.
 Glasius, L.J.M., Breda. 1876.
 Godoy, Mejuffrouw Adèle J., Rotterdam. 1905.
 Goeje, Dr. M.J. de, Leiden. 1863.
 Goekoop-De Jongh, Mevrouw Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Gonnet, C.J., Haarlem. 1877.
 Gooszen, Dr. M.A., Leiden. 1879.
 Gosler, W., Hilversum. 1887.
 Graaf, J.J., Ouderkerk a.d. Amstel. 1901.
 Graft, Mejuffrouw Dr. C.C. van de, Utrecht. 1906.
 Gram, Joh., 's-Gravenhage. 1868.
 Gratama, Mr. S., 's-Gravenhage. 1890.
 Grave (de), zie Salverda.
 Greven, Mr. H.B., Leiden. 1883.
 Groeneveldt, W.P., 's-Gravenhage. 1891.
 Groenewegen, Dr. H. IJ., Leiden. 1891.
 Groenewegen, J.H., Amsterdam. 1891.
 Groot (C. de), zie Hofstede.
 Groot, Dr. J.J.M. de, Leiden. 1893.
 Groot, Dr. J.V. de, Amsterdam. 1897.
 Gunning Wz., Dr. J.H., Amsterdam. 1904.

Haan (de), zie Bierens.

Haarst, J.W.G. van, Arnhem. 1905.
 Hall, Mr. J.N. van, Amsterdam. 1872.
 Hamel, Dr. A.G. van, Groningen. 1875.
 Hamelberg, J.H.J., Maarssen. 1901.
 Harmens Cz., W., Harlingen. 1869.
 Hartkamp, A. Th., Amsterdam. 1894.
 Haspels, G.F., Rotterdam. 1899.
 Hasselt, A.L. van, Zeist. 1881.
 Heeres, Mr. J.E., Leiden. 1890.
 Heering, P., 's-Gravenhage. 1882.
 Heeringa, Dr. K., Schiedam. 1903.
 Heimans, E., Amsterdam. 1906.

- Heinsius, Dr. J., Leiden. 1900.
 Helten, Dr. W.L. van, Groningen. 1873.
 Hendriks, Dr. A., Leiden. 1906.
 Hensbroek (van), zie Boele.
 Hensen, Dr. A.H.L., Warmond. 1898.
 Herderscheê, Dr. J., 's-Hertogenbosch. 1879.
 Hesseling, Dr. D.C., Leiden. 1893.
 Hetteema, zie Buitenrust.
 Heuff Az., J.A., Tiel. 1878.
 Heyst, D.F. van, 's-Gravenhage. 1864.
 Hezenmans, J.C.A., 's-Hertogenbosch. 1891.
 Hoefer, F.A., Hattem. 1894.
 Hoekstra, Dr. P., Breda. 1903.
 Hoeve, G.J. van der, Zomeren. 1902.
 Hoëvell, G.W.W.C. Baron van, Leiden. 1906.
 Hoeven, Mr. H. van der, Leiden. 1882.
 Hofstede de Groot, Dr. C., 's-Gravenhage. 1892.
 Hogendorp, Jonkvrouw A. van, 's-Gravenhage. 1902.
 Hogendorp, Mr. H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1882.
 Holwerda, Dr. A.E.J., Leiden. 1881.
 Honig, G.J., Zaandijk. 1904.
 Hoog, Dr. I.M.J., Nijmegen. 1887.
 Hoogstra, Dr. S.S., Gouda. 1904.
 Hoogvliet, Dr. J.M., 's-Gravenhage. 1898.
 Hoogvliet, W., Haarlem. 1871.
 Hordijk, zie Pijnacker.
 Hora Siccama, Jhr. Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1881.
 Houtsma, Dr. M. Th., Utrecht. 1882.
 Hoven, Mevrouw Thérèse, 's-Gravenhage. 1896.
 Hubrecht, Dr. H.F.R., Amsterdam. 1904.
 Hugenholtz Jr., P.H., Amsterdam. 1873.
 Huizinga, Dr. J., Groningen. 1903.
 Hulsman, G., Groningen. 1903.
 Hurgronje, zie Snouck.
 Hurrelbrinck, zie Lamberts.
 Hylkema, Dr. C.B., Zaandam. 1904.
- Idsinga, Mr. J.W.H.M. van, 's-Gravenhage. 1896.
 IJzerman, J.W., Amsterdam. 1892.
- Jansen, H.G., 's-Gravenhage. 1854.
 Japikse, Dr. N., 's-Gravenhage. 1903.
 Jelgersma, Dr. D.G., Amsterdam. 1896.

- Jong (J. de), zie Josselin.
 Jong, Dr. J.D. de, 's-Gravenhage. 1886.
 Jonge (de), zie Kiewiet.
 Jonker, Dr. A.J. Th., Groningen. 1905.
 Joosting, Mr. J.G. Ch., Assen. 1895.
 Josselin de Jong, J. de, Leiden. 1903.
 Juynboll, Dr. H.H., Leiden. 1901.
- Kaay, Mr. W. van der, Scheveningen. 1874.
 Kalf, J., 's-Gravenhage. 1906.
 Kalff, Dr. G., Leiden. 1884.
 Kam, G.M., Nijmegen. 1905.
 Kan, Dr. C.M., Amsterdam. 1873.
 Karsten, Dr. H.T., Amsterdam. 1902.
 Kepper, G.L., 's-Gravenhage. 1873.
 Kern Hz., Dr. J.H., Groningen. 1893.
 Kern, Dr. J.H.C., Utrecht. 1861.
 Kernkamp, Dr. G.W., Utrecht. 1895.
 Kesper, Dr. L.A., Gouda. 1903.
 Kesteloo, H.M., Domburg. 1885.
 Kesteren, C.E. van, Bussum. 1881.
 Kielstra, Dr. E.B., 's-Gravenhage. 1892.
 Kiewiet de Jonge, Dr. H.J., Dordrecht. 1898.
 Kleine, zie Smit.
 Kluyver, Dr. A., Leiden. 1885.
 Knappert, Mejuffrouw E.C., Leiden. 1896.
 Knappert, Dr. L., Leiden. 1893.
 Knottenbelt, Mr. J., 's-Gravenhage. 1879.
 Knuttel-Fabius, Mevrouw E., 's-Gravenhage. 1893.
 Knuttel, Dr. W.P.C., 's-Gravenhage. 1881.
 Kok, Dr. A.S., 's-Gravenhage. 1863.
 Kollewijn, A.M., Amersfoort. 1884.
 Kollewijn, Dr. R.A., Amsterdam. 1882.
 Koo, J. de, Hilversum. 1878.
 Koolemans Beijnen, G.J.W., Arnhem. 1892.
 Koopmans, J., Dordrecht. 1906.
 Kops, W.P., Amsterdam. 1903.
 Kossmann, Dr. E.F., 's-Gravenhage. 1901.
 Koster, Dr. Edw. B., 's-Gravenhage. 1895.
 Krämer, Dr. F.J.L., 's-Gravenhage. 1893.
 Kramp, F.G., Leiden. 1895.
 Kristensen, Dr. W.B., Leiden. 1902.
 Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.

- Krul, Dr. R., 's-Gravenhage. 1894.
 Kruyf, Dr. E.F., 's-Gravenhage. 1882.
 Kuiper, Dr. E.T., Amsterdam. 1900.
 Kuiper, Dr. K., Amsterdam. 1889.
 Kulk, T.C. van der, 's-Gravenhage. 1875.
 Kuyper, Dr. A., 's-Gravenhage. 1869.
- Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Amsterdam. 1890.
 Lange, Daniël de, Amsterdam. 1889.
 Langeraad, Dr. L.A. van, Lekkerkerk. 1894.
 Lapidoth, F., 's-Gravenhage. 1891.
 Lapidoth-Swarth, Mevrouw S. Hélène, 's-Gravenhage. 1893.
 Laurillard, Dr. E., Amsterdam. 1858.
 Leemans, W.F., 's-Gravenhage. 1893.
 Leendertz, C.J., Leiden. 1892.
 Leendertz Jr., Dr. P., Amsterdam. 1897.
 Leendertz, W.J., Amsterdam. 1892.
 Leent, F.H. van, Gouda. 1880.
 Leersum, Dr. E.C. van, Leiden. 1905.
 Leeuwen Jr., Dr. J. van, Leiden. 1888.
 Leignes Bakhoven, Dr. H.G.A., Deventer. 1888.
 Leopold, Joh. A., Nijmegen. 1878.
 Leopold, L., Groningen. 1878.
 Levy, Mr. J.A., Amsterdam. 1877.
 Leyds, Dr. W.J., 's-Gravenhage. 1897.
 Liefsting, zie Coninck.
 Lijnden (van), zie Melvil.
 Limburg Stirum, Mr. O.J.H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1887.
 Linden (van der), zie Cort.
 Löhnis, F.B., 's-Gravenhage. 1893.
 Loenen Martinet, J. van, Bussum. 1878.
 Loghem, Mr. M.G.L. van, Amsterdam. 1883.
 Lohman, zie Savornin.
 Loos, Dr. D. de, Leiden. 1865.
 Loosjes, V., Sneek. 1889.
 Loup, zie Macalester.
 Louwerse, P., 's-Gravenhage. 1881.
 Lovendaal, G.W., Grave. 1894.
- Macalester Loup, Mr. R., Hilversum. 1880.
 Mackay, Mr. AE. Baron, Arnhem. 1888.

- Mackay van Ophemert, Mr. D.J. Baron, Ophemert. 1872.
 Maclaine Pont, Mejuffrouw M.W., Zetten. 1896.
 Manssen, W.J., Zaandam. 1881.
 Marchant, Mr. C.A., Velp, Geld. 1891.
 Marez (de) Oyens, zie Oyens.
 Margadant, J., 's-Gravenhage. 1863.
 Martin, Dr. W., 's-Gravenhage. 1902.
 Martinet, zie Loenen.
 Matthes, Dr. B.F., Nijmegen. 1860.
 Mees, Mr. M., Rotterdam. 1897.
 Mees R. Az., Dr. R.P., Rotterdam. 1875.
 Meester, E.J. de, Rotterdam. 1903.
 Meijer, Dr. W., 's-Gravenhage. 1899.
 Meinsma, Dr. K.O., Zutfen. 1899.
 Melvil Baron van Lijnden, Mr. R., 's-Gravenhage. 1889.
 Mendes da Costa, Dr. M.B., Amsterdam. 1888.
 Metz-Koning, Mevrouw M., Vaassen. 1906.
 Meulen, R. van der, Rotterdam. 1886.
 Meulen, Dr. W.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Meurs, B. van, Rotterdam. 1880.
 Meurs, Mr. P.A.N.S. van, 's-Gravenhage. 1895.
 Mey, H.W. van der, Leersum. 1886.
 Meyboom, Dr. H.U., Groningen. 1884.
 Meyer, Dr. C.H. Ph., 's-Gravenhage. 1894.
 Meyer Jr., D.C., Amsterdam. 1885.
 Meyier, W. de, Arnhem. 1874.
 Meys, P.C.J., Arnhem. 1877.
 Modderman, Dr. R.S. Tjaden, 's-Gravenhage. 1875.
 Moes, E.W., Amsterdam. 1888.
 Molhuysen, Dr. P.C., Leiden. 1897.
 Moorrees, F.D.J., Buurmalsen. 1878.
 Moquette, Mejuffrouw Dr. H.C.H., Rotterdam. 1904.
 Morren, Th., 's-Gravenhage. 1900.
 Mulder, L., 's-Gravenhage. 1857.
 Muller, Dr. H.P.N., 's-Gravenhage. 1900.
 Muller, Dr. J.W., Utrecht. 1888.
 Muller, P.N., Amsterdam. 1859.
 Muller Fz., Mr. S., Utrecht. 1874.
 Muller Hz., Mr. S., Rotterdam. 1889.
- Naber, Mejuffrouw J.W.A., Amsterdam. 1898.
 Naber, Dr. S.A., Amsterdam. 1860.
 Nanninga Uitterdijk, Mr. J., Kampen. 1875.

- Nauta, Dr. G.A., Warffum. 1904.
 Neve, Mejuffrouw L. de, 's-Gravenhage. 1893.
 Nieuwbarn, M.C., Nijmegen. 1906.
 Nieuwenhuis, Dr. A.W., Leiden. 1902.
 Nieuwenhuis (Mr. J.), zie Domela.
 Nieuwenhuyzen, W.C., 's-Gravenhage. 1899.
 Nijhoff, W., 's-Gravenhage. 1895.
 Nijland, Mejuffrouw Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Nolen, Th., Rotterdam. 1887.
 Nolthenius, zie Tutein.
 Nouhuys, W.G. van, 's-Gravenhage. 1888.
- Obreen, A.L.H., 's-Graveland. 1888.
 Offerhaus Lz., Dr. J., 's-Gravenhage. 1883.
 Oort, Dr. H., Leiden. 1873.
 Oort, Dr. H.L., Utrecht. 1902.
 Ophuysen, Ch. A. van, Leiden. 1906.
 Oppenheim, Mr. J., Leiden. 1887.
 Opprel, Dr. A., Dordrecht. 1903.
 Ort, J.A., 's-Gravenhage. 1886.
 Otto, W., 's-Gravenhage. 1883.
 Overman, L., 's-Gravenhage. 1888.
 Overvoorde, Mr. J.C., Leiden. 1895.
 Ovink, Dr. B.J.H., Leiden. 1896.
 Oyen (van), zie Vorsterman.
 Oyens, Mr. J.C. de Marez, 's-Gravenhage. 1904.
- Pekelharing, Mr. B.H., Delft. 1875.
 Perk, M.A., Amsterdam. 1874.
 Peters, C.H., 's-Gravenhage. 1896.
 Petit, L.D., Leiden. 1880.
 Pierson, H., Zetten. 1878.
 Pierson, Mr. N.G., 's-Gravenhage. 1864.
 Pijnacker Hordijk, Mr. C., Haarlem. 1903.
 Pijper, Dr. F., Leiden. 1884.
 Pinto, Mr. A.A. de, 's-Gravenhage. 1867.
 Plemp van Duiveland, Mr. L.J., 's-Gravenhage. 1899.
 Poelhekke, M.A.P.C., Nijmegen. 1903.
 Polak, Dr. H.J., Groningen. 1871.
 Pont, zie Maclaine.
 Prins, zie Winkler.
 Prinsen J. Lz., Dr. J., Nijmegen. 1904.
 Proot, Mejuffrouw J.M., Amsterdam. 1906.

Quack, Mr. H.P.G., Amsterdam. 1862.

Raaf, Dr. K.H. de, Rotterdam. 1905.

Rees, R.P.A. van, Hilversum. 1885.

Reiger, Mr. W.A., Groningen. 1891.

Rengers, Mr. W.J. van Welderen Baron, Leeuwarden. 1891.

Rhijn, Dr. C.H. van, Groningen. 1891.

Rhijn- Naeff, Mevrouw A. van, Dordrecht. 1902.

Ridder, Mr. N. de, Leiden. 1905.

Riemsdijk, Jhr. Mr. Th. H.F. van, 's-Gravenhage. 1876.

Rijckevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.

Rijn, G. van, Rotterdam. 1904.

Ritter, Dr. P.H., Utrecht. 1891.

Robbers, H.J., Amsterdam. 1901.

Roelants, H.A.M., Schiedam. 1903.

Röell, Jhr. Mr. J., 's-Gravenhage. 1889.

Rogge, Dr. IJ. H., Amsterdam. 1904.

Rollin Couquerque, Mr. L.M., 's-Gravenhage. 1900.

Roo, Dr. L.W.G. de, 's-Gravenhage. 1892.

Rooseboom, W., 's-Gravenhage. 1890.

Rouffaer, G.P., 's-Gravenhage. 1902.

Rovers, E.A., Asten, N.B. 1879.

Royer, J.A., 's-Gravenhage. 1906.

Rutgers, Mr. C.P.L., Zwolle. 1897.

Rutgers, Dr. F.L., Amsterdam. 1883.

Salverda de Grave, Dr. J.J., Leiden. 1893.

Salverda de Grave, Mr. J.L.A., 's-Gravenhage. 1894.

Sande Bakhuyzen, Dr. H.G. van de, Leiden. 1890.

Sandick, R.A. van, 's-Gravenhage. 1893.

Sassen, Arm., Amsterdam. 1886.

Sassen, Aug., Helmond. 1885.

Saussaye (de la), zie Chantepie.

Savornin Lohman, Jonkvrouw A. de, Amsterdam. 1897.

Savornin Lohman, Jhr. Mr. A.F. de, 's-Gravenhage. 1878.

Schaaff, J.H.L. van der, Leiden. 1903.

Scheurleer, D.F., 's-Gravenhage. 1877.

Schevichaven, H.D.J. van, Nijmegen. 1901.

Schevichaven, Mr. J. van, Amsterdam. 1905.

Schimmel, H.J., Bussum. 1851.

Schimmelpenninck van der Oye van Nijenbeek, A. Baron, 's-Gravenhage. 1877.

Schmidt auf Altenstadt, Jonkvrouw A. von, 's-Gravenhage. 1905.

- Schneider, J.F.L., Amersfoort. 1881.
 Schoengen, Dr. M., Leeuwarden. 1904.
 Schrijnen, Dr. Jos., Roermond. 1902.
 Seyffardt, A.L.W., 's-Gravenhage. 1889.
 Siccama, zie Hora.
 Sijthoff, A.W., Leiden. 1869.
 Sillem, Mr. J.A., Amsterdam. 1872.
 Simons-Mees, Mevrouw J.A., Amsterdam. 1906.
 Simons, L., Amsterdam. 1905.
 Six, Jhr. Dr. J., Amsterdam. 1894.
 Slee, J.C. van, Deventer. 1882.
 Sloet, Mr. J.J.S. Baron, Arnhem. 1900.
 Sloot, Mejuffrouw N.M.C., Amsterdam. 1893.
 Slotemaker, Dr. L.H., 's-Gravenhage. 1878.
 Slothouwer, Dr. G.M., Wageningen. 1891.
 Smidt, Mr. H.J., 's-Gravenhage. 1872.
 Smissaert, Jhr. Mr. H., 's-Gravenhage. 1903.
 Smit Kleine-Fastré, Mevrouw A., Doorn. 1905.
 Smit Kleine, F., Doorn. 1876.
 Snelleman, J.F., Rotterdam. 1903.
 Snouck Hurgronje, Dr. C., Leiden. 1882.
 Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Leiden. 1894.
 Someren, J.F. van, Utrecht. 1888.
 Speyer, Dr. J.S., Leiden. 1882.
 Stellwagen, A.W., 's-Gravenhage. 1876.
 Sterck, J.F.M., Amsterdam. 1897.
 Stockum Jr., W.P. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Stoett, Dr. F.A., Amsterdam. 1891.
 Stoffel, Dr. C., Nijmegen. 1882.
 Stoppelaar, Mr. J.H. de, 's-Gravenhage. 1860.
 Struycken, Mr. A.A.H., Amsterdam. 1905.
 Stuart, zie Verrijn.
 Stuers, Jhr. Mr. V.E.L. de, 's-Gravenhage. 1872.
 Swaay, Dr. H.A.J. van, Tilburg. 1906.
 Swaen, A.E.H., Groningen. 1899.
 Symons, Dr. B., Groningen. 1879.

Telting, Mr. A., 's-Gravenhage. 1883.

- Terwogt, Dr. W.A., Hoorn. 1888.
 Thijsse, J.P., Bloemendaal. 1906.
 Thorbecke, Mr. W., 's-Gravenhage. 1884.

Tichelaar, Mr. P.A., Leiden. 1900.

Tideman Jz., Dr. B., 's-Gravenhage. 1879.

Tienhoven, Mr. G. van, Haarlem. 1872.

Timmerman, J. AE. C.A., Amsterdam. 1896.

Tjeenk Willink, Dr. H.D., Arnhem. 1881.

Tutein Nolthenius, R.P.J., Amsterdam. 1898.

Uhlenbeck, Dr. C.C., Leiden. 1891.

Uitterdijk, zie Nanninga.

Valeton Jr., Dr. J.J.P., Utrecht. 1892.

Veder, Mr. W.R., Amsterdam. 1893.

Veen, Dr. J.S. van, Arnhem. 1899.

Veen, Dr. S.D. van, Utrecht. 1889.

Ven, Dr. E. van der, Haarlem. 1861.

Verbeek, Dr. R.D.M., 's-Gravenhage. 1892.

Verdam, Dr. J., Leiden. 1873.

Verrijn Stuart, Dr. C.A., Delft. 1900.

Veth, Dr. J., Bussum. 1906.

Viotta, Mr. H., 's-Gravenhage. 1892.

Visser van IJzendoorn, Mr. A.C., Leiden. 1903.

Vlaming, L. de, 's-Gravenhage. 1904.

Vlugt, Mr. W. van der, Leiden. 1880.

Vogel, L.A., Delft. 1905.

Vollenhoven, Mr. C. van, Leiden. 1903.

Vollgraff, Dr. J.C., Utrecht. 1881.

Vooy, Dr. C.G.N. de, Assen. 1902.

Vorsterman van Oyen, A.A., Rijswijk Z.H. 1881.

Vorsterman van Oyen, G.A., Aardenburg. 1873.

Vos Az., Dr. G.J., Amsterdam. 1886.

Vos, J.C. de, Amsterdam. 1884.

Vreede, Dr. A.C., Leiden. 1875.

Vries, Dr. A.G.C. de, Amsterdam. 1901.

Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.

Vries, J^o. de, Haarlem. 1872.

Vries, R.W.P. de, Amsterdam. 1886.

Vries, Dr. S.G. de, Leiden. 1886.

Vürtheim, Dr. J.J.G., Utrecht. 1905.

Waalkes, zie Borssum.

Waals, H.G. van der, Amsterdam. 1895.

Weissman, A.W., Amsterdam. 1906.

Werner, H.M., Brummen. 1887.

- Wessem, Mr. A. van, Tiel. 1889.
 Wiersum, Dr. E., Rotterdam. 1904.
 Wijnaendts Francken, Dr. C.J., 's-Gravenhage. 1899.
 Wilde, Dr. C.G.I., Mariendaal bij Grave. 1903.
 Wildeboer, Dr. G., Groningen. 1888.
 Wildeman, M.G., 's-Gravenhage. 1906.
 Willink, zie Tjeenk.
 Winkel, Dr. J. te, Amsterdam. 1878.
 Winkler, Joh., Haarlem. 1875.
 Winkler Prins, A., Voorburg. 1860.
 Wolters, Meuffrouw J.A., Leiden. 1893.
 Woltjer, Dr. J., Amsterdam. 1883.
 Wormser, J.A., Amsterdam. 1900.
 Worp, Dr. J.A., Groningen. 1883.
 Wybrands, C.N., Amsterdam. 1877.
- Zaayer Az., Dr. J., Rotterdam. 1894.
 Zuidema, Dr. W., Amsterdam. 1895.

B. IN NEDERLANDSCH-INDIË GEVESTIGD.

- Bonebakker, Dr. E., Semarang. 1906.
 Brink, A.J. ten, Batavia. 1875.
 Deventer, Dr. Ch. M. van, Weltevreden. 1906.
 Jonckbloet, G.D.A., Malang. 1890.
 Louw, P.J.F., Weltevreden. 1896.
 Treub, Dr. M., Buitenzorg. 1890.

C. IN HET BUITENLAND GEVESTIGD.

- Brom, Dr. G., Rome. 1894.
 Jong van Beek en Donk, Mevrouw C. de, Parijs. 1898.
 Kate Jr., J.J.L. ten, Brussel. 1887.
 Knobel, F.M., Pretoria. 1906.
 Muller, Dr. P.J., Pretoria. 1898.
 Reiger, A.F.J., Meran. 1882.
 Roosegaarde Bisschop, Mr. W., Londen. 1904.
 Royaards, W.C., Berlijn. 1902.
 Stuers, Mr. A.L.E. Ridder de, Parijs. 1882.
 Vogel, Dr. J. Ph., Lahore. 1899.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

Amicis, E. de, Turijn. 1875.

*Anthonisz, R.G., Colombo (Ceylon). 1902.

*Banta, Th. M., New-York. 1900.

Bernhardt, Dr. E., Erfort. 1873.

*Bizio, Dr. L., Venetië. 1902.

Bode, Dr. W., Berlijn. 1873.

Bolte, Dr. Joh., Berlijn. 1893.

Bom, Emm. de, Antwerpen. 1903.

Bonaparte, Prins Roland, Parijs. 1886.

Bonet-Maury, G., Parijs. 1890.

Borchgrave, E. Baron de, Weenen. 1867.

Boucherij, J., Antwerpen. 1901.

Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.

Braune, Dr. W., Heidelberg. 1882.

Brill, Dr. J., Bloemfontein. 1876.

*Brink, M.J., Kaapstad. 1904.

Brons Jr., B., Emden. 1903.

Bugge, Dr. S., Christiania. 1882.

Busken Huet, G., Parijs. 1887.

*Carnegie, Andrew, New-York. 1900.

Carpenter, W.H., New-York. 1900.

Castele, D. van de, Luik. 1872.

Chateleux, E.B.J. de, Antwerpen. 1888.

*Claeys, Dr. H., Gent. 1902.

Cock, A. de, Schaarbeek (Brussel). 1898.

Colinet, Dr. Ph., Leuven. 1899.

Cook, Albert S., New Haven (Conn.). 1905.

*Coopman, Th., Schaarbeek (Brussel). 1901.

Cordt, Benjamin, Kiew. 1892.

Coremans, Mr. E., Antwerpen. 1897.

Daae, L., Christiania. 1885.

Derudder, Dr. G., Valenciennes. 1899.

*Dosker, Dr. H.E., Louisville, K.J. 1899.

- Duclos, Ad., Brugge. 1905.
 Duyse, Fl. van, Gent. 1890.
- *Edmundson, G., Southall (Middlesex). 1886.
 *Engelenburg, Dr. F.V., Pretoria. 1900.
- *Fastenrath, Dr. J., Keulen. 1879.
 Fischer, Dr. H. von, Tubingen. 1885.
 Fischer, Dr. Kuno, Heidelberg. 1898.
 *Flou, K.F.I. de, Brugge. 1894.
 *Franck, Dr. J., Bonn. 1878.
 Fredericq, Dr. P., Gent. 1882.
 Fridericia, J.A., Kopenhagen. 1881.
 Frimmel, Dr. Th. von, Weenen. 1906.
- Gaedertz, Dr. K. Th., Berlijn. 1888.
 Gaidoz, H., Parijs. 1902.
 Gailliard, Edw., Gent. 1894.
 Galland, Dr. G., Charlottenburg. 1893.
 Gengler, Dr. G.H., Erlangen. 1857.
 Gheldere, Jhr. Dr. K. de, Koekelare. 1895.
 Gittée, A., Pepinster. 1895.
 Glaser, Dr. A., Berlijn. 1880.
 Goemans, Dr. L., Leuven. 1902.
 Goovaerts, A., Brussel. 1883.
 *Gore, Dr. J.H., Washington. 1902.
 Griffis, Dr. W. Elliot, Ithaca (State of New-York). 1896.
- Haeghen, Jhr. Dr. F. van der, Gent. 1880.
 *Hanne, Dr. J.R., Hamburg. 1887.
 Hansen, Dr. C.J., Antwerpen. 1875.
 Harrison, F., Elm Hill, Hawkhurst (Engeland). 1900.
 Havard, H., Parijs. 1875.
 Hessels, J.H., Cambridge. 1880.
 Heuvelmans, Mr. Flor., Antwerpen. 1902.
 Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York). 1896.
 *Hofmeyr, J.H., Kaapstad. 1904.
 *Hofmeyr, Dr. N.J., Stellenbosch. 1904.
 Holder, Dr. A., Karlsruhe. 1884.
 *Hoogt, C.W. van der, Philadelphia. 1900.
 Hubert, Dr. E., Luik. 1883.
 Huet, zie Busken.
 Hymans, H., Brussel. 1906.

Ipsen, Alfr., Kopenhagen. 1905.

Jacobs, Dr. E., Wernigerode. 1893.

Jellinghaus, Dr. H., Osnabrück. 1897.

Jonsson, E., Kopenhagen. 1864.

Jostes, Dr. F., Munster i.W. 1888.

Justi, Dr. F., Marburg. 1876.

Kelle, Dr. J., Praag. 1875.

Keller, Dr. L., Charlottenburg. 1885.

*Kestell, J.D., Ficksburg. 1904.

*Kohlschmidt, Dr. O., Mönchenholzhausen (Weimar). 1906.

Kurth, Dr. G., Luik. 1898.

Lameere, Dr. M.J., Brussel. 1886.

Laspeyres, Dr. E.H. Th., Giessen. 1863.

Lateur, Frank, Ingoyghem. 1901.

Lecky - Baronesse van Dedem, Mevrouw de Wed. E., Londen. 1900.

*Lecoutere, Dr. Ch. P.F., Leuven. 1899.

Lee, M.H. van, Brussel. 1876.

Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, Berlijn. 1893.

Legrand, L., Parijs. 1895.

*Lodewyckx, Dr. A., Stellenbosch. 1904.

Logeman, Dr. H., Gent. 1892.

Loubat, Hertog J.F. de, Parijs. 1880.

Loveling, Mejuffrouw Virginie, Gent. 1893.

Low, Seth, New-York. 1900.

*Lowjagin, A.M., St. Petersburg. 1902.

Mansvelt, Dr. N., Utrecht. 1894.

Martin, Dr. E., Straatsburg. 1870.

Meert, Hipp., Gent. 1899.

Menne, Dr. K., Borbeck (Rheinl.). 1906.

Meyer, Dr. Leo, Göttingen. 1871.

Meyer, Paul, Parijs. 1878.

Michel, Emile, Parijs. 1892.

Minnaert, G.D., Gent. 1874.

Mont, K.M. Pol de, Antwerpen. 1882.

Moorrees, Adr., Paarl. 1904.

Müller, Ernest, Langnau (Kanton Bern). 1890.

Murray, Andr., Wellington (Kaapkolonie). 1904.

- Nachod, Dr. O., Grunewald (Berlijn). 1905.
 Nippold, Dr. F., Jena. 1867.
 Nippold, Dr. W.K.A., Bern. 1901.
 *Noppen, Leonard Charles van, Hartford (Conn.). 1900.
- Obrie, Mr. J., Gent. 1880.
 Oordt, J.F. van, Newlands (Kaapstad). 1901.
 Osthoff, Dr. H., Heidelberg. 1883.
- Paul, Dr. H., München. 1882.
 Pauw, Jhr. Mr. N. De, Gent. 1881.
 *Pennypacker, Dr. S.W., Harrisburg (Pennsylvania). 1901.
 Périer, O., Brussel. 1877.
 Peyster, Dr. H. De, Neuilly-sur-Seine. 1906.
 Peyster (J. de), zie Watts.
 Pirenne, Dr. H., Gent. 1894.
 Priebisch, Dr. R., Londen. 1899.
 Psilander, Dr. H., Upsala. 1905.
 *Putnam, Mejuffrouw Ruth, New-York. 1896.
- Rabie, J.S.M., Pretoria. 1903.
 Reifferscheid, Dr. A., Greifswald. 1881.
 Reitz, F.W., Pretoria. 1884.
 Réville, Alb., Parijs. 1880.
 Rodenberg, Dr. J., Berlijn. 1881.
 *Rooses, Max, Antwerpen. 1871.
 Ropp, Dr. G. Frh. von der, Marburg. 1902.
 Rousselot, P.J., Parijs. 1897.
- Sabbe, J., Brugge. 1897.
 Sabbe, Dr. M., Mechelen. 1903.
 Schade, Dr. O., Koningsbergen. 1868.
 Scharpé, Dr. L., Leuven. 1897.
 Scholten, Dr. R., Kleef. 1888.
 *Schröder, Dr. C., Schwerin. 1881.
 Seelmann, Dr. W., Berlijn. 1897.
 Segers, G., Antwerpen. 1903.
 *Siclen, Dr. George W. van, Cornwall (New-York). 1892.
 *Sievers, Dr. E., Leipzig. 1879.
 Smuts, J.C., Pretoria. 1904.
 Stein, Henri, Parijs. 1891.

- *Teirlinck, Is., St.-Jans Molenbeek (Brussel). 1901.
 Theal, G. McCall, Kaapstad. 1882.
 Toit, S.J. du, Paarl. 1884.
- *Veerdeghem, F. van, Luik. 1893.
 Vercoullie, J., Gent. 1891.
 Vermeulen, A., Ukkel (Brussel). 1906.
 Verriest, H., Ingoyghem. 1903.
 Versnaeyen, K., Brussel. 1871.
 *Viljoen, Dr. W.J., Stellenbosch. 1899.
 Vlaminck, A.L. de, Elsene (Brussel). 1877.
 Vos, Geerh., Princeton N.J. 1900.
 *Vos, Dr. F.H. de, Galle (Ceylon). 1901.
 Vos, P.J.G. de, Stellenbosch. 1904.
 *Vreese, Dr. W.L. de, Gent. 1893.
 Vriendt, Jul. de, Antwerpen. 1898.
- *Waddington, A., Lyon. 1898.
 Walther, Dr. C.H.F., Hamburg. 1899.
 Wattez, Omer, Doornik. 1905.
 Watts de Peyster, J., New-York. 1862.
 Weale, W.H. James, Londen. 1905.
 Wernekke, Dr. H., Weimar. 1884.
 Westrin, Dr. J. Th., Stockholm. 1903.
 White, Andrew D., Ithaca (State of New-York). 1900.
 Wicksteed, P.H., Childrey (Wantage). 1875.
 Wijck, Aug. van, New-York. 1900.
 Wijck, Rob. A. van, New-York. 1900.
 *Willems, A., Brussel. 1870.
 Willems, Mr. L., Gent. 1896.
 Woodward, John, Brooklyn (New-York). 1900.
 *Wrangel, Dr. E.H.G., Lund. 1898.
- Zenuti, E., Florence. 1905.

**Levensberichten der afgestorven medeleden van
de Maatschappij der Nederlandsche
Letterkunde te Leiden**

**Bijlage tot de Handelingen van 1905-1906 Boekhandel en drukkerij
voorheen E.J. Brill Leiden - 1906**

Levensbericht van F. Caland.

Frederik Caland werd den 5^{den} Januari 1832 te Hoofdplaat in Zeeuwsch-Vlaanderen geboren uit het huwelijk van Marinus Caland, waterbouwkundig ambtenaar aldaar, en Anna Catharina Jenneken van Ruijven. Na onder de leiding van zijn oom, den beroemden hoofdingenieur A. Caland, op verscheidene plaatsen in Zeeland aan de bureelen van den Waterstaat werkzaam te zijn geweest, werd hij in 1871 aangesteld bij de administratie van den spoorweg Terneuzen-Mechelen en bekleedde hij achtereenvolgens de betrekking van stationschef te Axel, te St. Gillis en te Clinge. In laatstgenoemde plaats bleef hij, inmiddels ook tot gemeente-archivaris van Hulst benoemd, gevestigd tot in 1880, toen hij naar 's-Gravenhage verhuisde om in dienst te treden bij een particuliere onderneming van genealogisch-heraldisch onderzoek. Sedert 1885 was hij verbonden aan het Algemeene Rijksarchief, van 1891 of als adjunct-commies, uit welke betrekking hij in 1900 op zijn verzoek wegens vergevorderden leeftijd op de meest eervolle wijze en met toekenning van den persoonlijkken titel van commies ontslagen werd.

Van grooten invloed op Caland is het geweest dat in

de eerste zestig jaren van de vorige eeuw zulk een opgewekt leven heerschte op het gebied van Zeeland's geschiedenis en oudheidkunde. Op de werken van Dresselhuis, die den stoot gaven, volgden in verloop van tijd, om maar enkele te noemen, de zoogenaamde Zeeuwsche Volksalmanakken, later onder verschillende namen voortgezet, waarin jaren achtereen door den redacteur H.M.C. van Oosterzee en zijn medewerkers een aantal lezenswaardige opstellen werden geplaatst over het verleden der provincie, de jaarboekjes *Cadsandria*, die evenals de door Janssen en van Dale geredigeerde *Bijdragen* meer in het bijzonder aan de historie van het voormalige Staats-Vlaanderen waren gewijd, en verscheidene monographieën over plaatselijke geschiedenis, zooals die van Janssen over St. Anna ter Muiden, van Nieuwhoff over Haamstede en Burgh, van van der Baan over Zaamslag en meer andere.

Het kon niet anders of iemand, zoo werkzaam van aard en met zooveel zin voor vorsch en naspen bedeed als Caland, moest zich door de lezing van deze geschriften en van auteurs uit vroeger tijd, inzonderheid van de kronijk van Smallegange, aangelokt gevoelen tot het doen van eigen onderzoekingen. Vooral trokken hem onderwerpen aan van genealogischen aard. Woekerend met den vrijen tijd, die hem door zijn ambtsbezigheden werd gelaten, maakte hij zich ieder snipperuurtje ten nutte om overal, waar hij metterwoon was gevestigd of tijdelijk vertoefde, door het raadplegen van oude doop-, huwelijks- en overlijdensregisters en het ontcijferen van opschriften en wapenfiguren op grafzerken en monumenten zijn genealogische kennis te verrijken. Op deze wijze onafgebroken voortarbeidend, zijn gansche leven lang, verzamelde hij een gedurig aangroeienden voorraad van

geslachtkundige en heraldische aantekeningen, welke menigeen, die iets omtrent zijn voorgeslacht of andere familiën begeerde te weten en op zijn hulpvaardigheid een beroep deed, ten goede is gekomen en hemzelf de bouwstoffen heeft geleverd voor een groot getal bijdragen in den Navorscher, het Algemeen Nederlandsch Familieblad, de Wapenheraut en het jaarboekje van de vereeniging *Die Haghe*, bijdragen, welke om de nauwgezetheid van bewerking en het uitgebreid onderzoek, waarop zij berusten, door de mannen van het vak zeer worden gewaardeerd en aan Caland een welverdienden naam hebben verzekerd onder de Nederlandsche genealogen.

Toch heeft hij, ofschoon bij uitnemendheid genealoog, de beoefening van de meer algemeene geschiedenis van zijn geliefd geboorteland niet verwaarloosd. Men behoeft de lange reeks van aantekeningen achter de door hem bezorgde uitgaaf van de Axelsche stadsrekening over 1492 in de *Kronijk* van het Historisch genootschap en van die van Hulst over 1326 en 1341 in het *Archief* van het Zeeuwsch Genootschap maar even in te zien, om te bemerken hoeveel moeite hij zich getroost heeft om alles te weten te komen wat oudtijds in deze beide steden was gebeurd en tot opheldering van den tekst dienen kon, welk een nauwkeurige studie hij gemaakt heeft van den vroegeren topographischen toestand niet enkel van Axel en Hulst zelf maar van den geheelen omtrek. Hetgeen hem bij zijn nasporingen in allerlei archieven of langs anderen weg minder of meer belangrijks in handen kwam deelde hij mede in verschillende tijdschriften. Zoo gaf hij in de *Bijdragen* van Janssen en van Dale een journaal uit van al hetgeen gedurende het beleg van Sas van Gent in 1747 is voorgevallen, waarschijnlijk opgesteld door den toenmaligen bevelhebber der

vesting F. van Nispen, voorts bijdragen over de stichting van het kerkgebouw der Nederlandsch Hervormde gemeente van Philippine in 1646, over het leven en de familiebetrekkingen van de beide Hattinga's die de bekende fraaie kaarten van de Zeeuwsche eilanden in de 18de eeuw hebben vervaardigd, over de wederoprichting van het Sint Sebastiaansgilde te Selzate door keizer Karel V in 1526, alsmede eenige bescheiden uit de 17de eeuw betreffende het veer van Mauritsfort op Philippine, het griffierschap en de instelling van de vrije markt te Terneuzen, terwijl in de Bijdragen en Mededeelingen van de vereeniging *Die Haghe* een uitvoerig opstel van zijn hand verscheen over het eerste 'Generale postcomptoir' in de residentie en in de *Dietsche Warande* een historische schets van de rederijkerskamer te Bergen op Zoom (1441-1561) is opgenomen. Ook werd de in 1877 te Middelburg uitgekomen *Beschrijving van Reimerswaal* van A. Geluk meest door Caland bewerkt.

Zijn laatste en uitvoerigste werk handelt over de kerkelijke geschiedenis van Sas van Gent. Groot was zijn voldoening toen dit boek, 'De Hervormde gemeente van Sas van Gent' zooals de titel luidt, eindelijk een jaar ongeveer voor zijn overlijden het licht zag. Reeds tijdens zijn verblijf in het stedeke, waar hij vele jaren van zijn leven heeft doorgebracht en waaraan hij tot het laatste toe zeer gehecht bleef, had hij het voornemen opgevat om dit onderwerp te behandelen, doch eerst sinds zijn verhuizing naar 's-Gravenhage zag hij zich in staat gesteld het geliefdskoosd plan te verwezenlijken. Al wat de besluiten van de Staten-Generaal en den Raad van State over de kerk en predikanten van het Sas behelzen, werd nu met zorg door hem bijeenvergaard en vermeerderd met hetgeen verspreid in allerlei gedrukte

werken staat opgeteekend. Zoo de vorm, gelijk trouwens bij meer andere Zeeuwsche plaatsbeschrijvingen, niet zeer behagelijk is, niemand die het boek kent zal het tegenspreken dat het de uitkomsten bevat van veel en geduldig onderzoek, een eerlijk stuk werk, waaruit een ieder, die van de lotgevallen der Hervormde gemeente van het Sas en haar predikanten en kerkelijke bedienden iets weten wil, voordeel trekken kan.

Aan waardeering van zijn verdiensten heeft het Caland niet ontbroken. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde bood hem haar lidmaatschap aan evenals het Historisch Genootschap, het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, het Provinciaal Genootschap in Noord-Brabant en het Limburgsch Genootschap. In 1899 viel hem de onderscheiding te beurt door Hare Majesteit de Koningin te worden begiftigd met den zilveren eerepenning, bedoeld bij de Koninklijke besluiten van 1897 n° 87 en 1898 n° 43, wegens een belangrijke schenking van afschriften en aantekeningen aan het Rijksarchief in Zeeland.

Na een kortstondige ongesteldheid is Caland op den 23sten Mei 1905 kalm en zacht ontslapen. Zijn hoogbejaarde zusters verloren in hem een innig geliefden broeder, zijn vele vrienden een trouwhartigen vriend, wiens gedachtenis zij in eere houden.

Dr. J. DE HULLU.

Levensbericht van T.N. van der Stok.

De man wiens eenvoudige levensloop in de volgende bladzijden zal geschetst worden, behoorde niet tot het gilde van vakgeleerden, noch tot de klasse dergenen wier roeping het is de Nederlandsche letterkunde met de voortbrengselen van hun vernuft te verrijken, maar hij was een man van fijnen smaak en warm gevoel, die liefde koesterde voor 't schoone en in zijnen kring belangstelling wist te wekken in de beoefening der letteren; die tevens, voor zooverre zijn ambtsbezigheden en andere verplichtingen het toelieten, zijn verpoozingsuren zich ten nutte maakte om proeven te leveren van litterarisch talent.

Theodoor Nicolaas van der Stok werd geboren 14 Mei 1834 te Fort Bath, waar zijn vader destijds in garnizoen lag. Op zesjarigen leeftijd werd hij naar Naarden gezonden, waar zijn grootouders woonden, om ter schole te gaan. Na 't onderwijs te Naarden genoten te hebben, was hij een paar jaren op de Kostschool van den Heer Lagerwey te Weesp. Nog vóórdat hij daar al de klassen had doorloopen, werd zijn vader verplaatst naar Zutphen, ten gevolge waarvan de jonge van der Stok naar 't

ouderlijke huis terugkeerde om verder zijn opvoeding in Zutfen te ontvangen, en wel op het Gymnasium, dat in der tijd een van de meestbloeiende inrichtingen van dien aard in ons land was, in zooverre verschillende van de tegenwoordige Gymnasiums, dat het twee Afdeelingen telde, waarvan de eene overeenkwam met wat tegenwoordig Gymnasium heet, de andere met de hedendaagsche Hoogere Burgerschool.

Het Zutfensch Gymnasium verdiende ten volle den goeden roep die er van uitging. De Rector, Matthes, was een geleerd, fijnbeschaafd en geestig man, wiens lessen, vooral bij de behandeling van Homerus, Euripides en Horatius, het een genot was bij te wonen. Een geleerde van anderen stempel was de veelzijdige, diepzinnige Brill, die door woord en voorbeeld op de meer begaafden onder zijne leerlingen een blijvenden invloed heeft uitgeoefend. Aan hem was o.a. toevertrouwd het onderwijs in 't Nederlandsch, Fransch en Engelsch in beide Afdeelingen. Vooral zijn onderwijs in onze taal en letterkunde was uitmuntend en ten opzichte der spraakkunst grondiger, meer wetenschappelijk dan elders in die dagen. Bij den leeraar von Hoff werd men ingewijd in de meesterwerken der Hoogduitsche letterkunde. Daar diens ouders Duitschers waren, was hij de taal volkomen meester, zoodat zijn leerlingen, ten minste de goeden onder hen, zich een echt Duitsche uitspraak eigen maakten en vertrouwd geraakten met de meesterwerken der Duitsche letterkunde, inzonderheid met Göthe en Schiller. Voor de Wiskundige vakken, alsook voor Geschiedenis en Aardrijkskunde, had het Gymnasium een onovertroffen leeraar in Kroon, wiens heldere betoogtrant in staat was zelfs den domste begrip van wiskundige redeneering bij te brengen. Door 't onderwijs van 't bescheiden aantal van vijf leeraren in 't ge-

heel voor beide Afdeelingen te zamen brachten de leerlingen het bijna even ver als tegenwoordig, wat de studie van Grieksch en Latijn betreft, en verder in de kennis der nieuwe talen; zelfs niet minder ver dan thans op de Hoogere Burgerschool.

Op het Gymnasium onderscheidde zich de jonge van der Stok door zijn helder verstand, zoodat de Rector en de overige leeraren de beste verwachtingen van hem koesterden. Doch het zou hem niet beschoren wezen een wetenschappelijke loopbaan in overeenstemming met zijn neiging en aanleg te volgen: op zeventienjarigen leeftijd had hij het ongeluk zijn vader te verliezen, en financieele omstandigheden noopten de familie hem een andere loopbaan te doen kiezen. Er werd besloten dat hij voor de Registratie zou opgeleid worden en te dien einde ging hij op 1 April 1853 in de leer bij den Heer van Meurs, ontvanger der Registratie te Zwolle.

Te dier tijde waren er verscheiden jonge lieden welke zich onder de leiding van genoemden Heer van Meurs bekwaamden om 't examen voor surnumerair bij de Registratie af te leggen. Spoedig wist van der Stok met zijn open en vriendelijk karakter aller genegenheid te verwerven en inzonderheid met J.A.F.L. Baron van Heeckeren een bond van trouwe vriendschap te sluiten die hen levenslang samensnoerde. Evenals van der Stok was van Heeckeren een geestdriftig beminnaar der letterkunde, vooral der vaderlandsche, en zoo is het te begrijpen dat beiden niet alleen zich tot elkander aangetrokken gevoelden, maar ook bij anderen in hun kring belangstelling vermochten te wekken of te verhoogen in hetgeen zij bewonderden en liefhadden.

Zooals men van iemand die ijver aan goed verstand paarde verwachten mocht, slaagde van der Stok na be-

trekkelijk korten leertijd in 't vereischte examen en werd hij in Juli 1856 surnumerair. Als zoodanig heeft hij nu en dan den dienst op een Registratiekantoor moeten waarnemen, o.a. te Groenlo, waar schrijver dezer regelen bij een tijdelijk bezoek aan deze plaats hem een enkele maal gezien en vluchtig gesproken heeft. Voor zijn ontwikkeling heeft van der Stok aan zijn verblijf te Groenlo zeker niets te danken. Wel leefden aldaar eenige zeer ontwikkelde mannen, niet alledaagsche persoonlijkheden, o.a. Mr. H.J. Swaving en Dr. J. van Dissel, maar geestelijk verkeer was er weinig, en om de bekoring te gevoelen die er uitgaat van 't landschap, van die vrijheid ademende heide, van veld en haag, van kronkelende beek en tierig houtgewas, moet men er zijn jongensjaren hebben doorgebracht. Naar waarheid heeft van der Stok ditzelfde uitgedrukt in een gedicht getiteld: 'De Hei- en Kleiboer,' waar hij zegt:

Wat schoone Erinnerung biedt de jeugd
 Den rijperen leeftijd niet steeds aan?
 Maar dan eerst wordt zij diep, die vreugd,
 Als we op de heil'ge plekken staan,
 Waar onze jonkheid speelde en zong,
 Waar als door 't oog der warme zon,
 De omgeving ons tot denken dwong
 Voor dat het denken nog begon.

Genoemd gedicht dagteekent uit 1861, een jaar na zijn benoeming tot Ontvanger der Registratie te Oirschot. Reeds twee jaren te voren had hij eene vertaling van Shakespeare's '*Koopman van Venetië*,' 't licht doen zien, een welgeslaagde proeve van zijn talent, waarop ik later gelegenheid zal hebben terug te komen. Verder zijn in handschrift ettelijke dichtproeven bewaard gebleven uit den tijd toen hij nog surnumerair was. Uit die gedichten waarin hij zijne innigste gevoelens uitspreekt, leert men

hem kennen als iemand van een innig vroom gemoed, maar tevens van een vasten wil om 's levens stormen met mannenmoed te weêrstaan. Zijne gemoedelijkheid had niets kwezelachtigs; hij was vroolijk en opgewekt van aard, genoot dankbaar elke gezonde, onschuldige levensvreugde; had zeer verlichte denkbeelden en een afkeer van alle dweepzucht, hetzij godsdienstige of ongodsdienstige. Kenschetsend voor zijn denkwijze is hetgeen hij in een zijner brieven naar aanleiding zijner vertaling van den Tweeden Zang der Henriade o.a. schrijft:

‘Neen! het is niet genoeg verdraagzaamheid te prediken. Het is niet genoeg met Voltaire en de zijnen den oorlog te verklaren aan al wat priester en monnik heet, niet genoeg alle kerken te willen ontheiligen, alle altaren omver te willen werpen en iederen godsdienstvorm te willen verbreken. Het godsdienstig fanatisme is voorwaar niet het eenige kwaad, dat bestreden moet worden. De afgrijselijkheden in de fransche Omwenteling begaan, leveren het bewijs, dat de mensch even wreed is, hetzij godsdienstig of staatkundig fanatisme hem aandrijft.’

Ten bewijze dat van der Stok een man was van verlichte denkbeelden en tevens een vriend des volks - in den goeden zin - veroorloof ik mij uit denzelfden brief de volgende regels aan te halen:

‘Hoe weinig nut heeft dan de fransche wijsbegeerte gesticht met haar oorlogvoeren tegen de godsdienstige dweepzucht. Al te zeer verzuimde zij het eenige middel, waardoor een volk kan gespaard worden voor zulke euvel daden. Dat eenige middel is volksonderwijs en volksopvoeding in de waarachtige vreeze, kennis en liefde des Heeren. De groote fout van Voltaire was dat hij het volk nooit waarlijk heeft liefgehad. Voor hem, die niet voor zijn lakei wilde schrijven, was het volk te laag

om er zich mede af te geven.' En verder: 'Niemand ging ooit met het volk als een vriend om, zonder door dien omgang beter, wijzer en vooral menschlievender te worden.'

De tweede standplaats van v.d. Stok was Beetsterzwaag, waar hij kennis maakte met zijne toekomstige gade, Elisabeth Wilhelmina Anna Aleida van Herwerden, tweede dochter van den predikant aldaar, en zuster van den oud-hoogleraar H. van Herwerden te Utrecht. Van Beetsterzwaag werd van der Stok verplaatst naar Vianen, en van daar in 1868 naar Zuidbroek. Hier was het dat hij in 1873 met Mej. van Herwerden in den echt werd verbonden.

Ondanks zijn drukke ambtsbezigheden, waarbij nog kwam dat hij in Zuidbroek verscheiden jongelieden opleidde voor de Registratie en 't Notariaat, vond van der Stok den tijd om eene reeks van hoofdartikelen te schrijven in de Schager Courant, eene reeks die zich uitstrekt van 1863 tot 1882. Een niet minder ijverig medewerker aan dat blad was zijn vriend van Heeckeren, en daar beide vrienden in hunne denkwijzen zooveel gemeen hadden en de artikelen niet onderteekend zijn, is het niet altijd uit te maken wat aan ieder hunner toekomt. Zóóveel echter kan men met zekerheid zeggen, dat de in die dagbladartikelen neêrgelegde beschouwingen en oordeelvellingen, aan wien van beide vrienden ze dan ook mogen behooren, goed geschreven zijn en getuigenis afleggen van warme belangstelling en goed inzicht in de publieke zaak. Van een aantal stukken is het niet twijfelachtig dat ze door van der Stok opgesteld zijn. Recht kenmerkend voor zijne zienswijze is o.a. een artikel getiteld: 'Veel leeren, veel weten?' in de Schager Courant van 4 Januari 1866. Hoewel er sinds dien datum veertig jaren verstreken zijn, hebben de in dat stuk vervatte denk-

beelden en opmerkingen hun waarde ten volle behouden. De klacht toen ter tijd geuit door den Heer Wintgens, lid der 2de Kamer, over de buitensporige hoogte der eischen aan jongelieden bij 't openbaar onderwijs wordt ook heden ten dage nog gehoord, en het is waarlijk niet van belang ontbloot, kalm en onbevooroordeeld te onderzoeken in hoeverre die klacht gegrond is. Met groote bezadigdheid heeft van der Stok die vraag behandeld, een vraag, die, zooals hij zich uitdrukt, op zich zelve niet zoo ongerijmd is; 'want', zoo gaat hij voort, 'van veel wat geleerd wordt blijft op lateren leeftijd aan den leerling de toepassing ontbreken en verward in zijn eigen kennis, blijft hij daardoor dikwijls steken in wat billijk van hem gevorderd wordt.' De schrijver is dus geenszins blind voor de gevaren van een onderwijs dat het doel voorbijstreeft, of liever het doel niet voor oogen houdt. 'Maar deze kwade zijden der zaak, veroordeelen haar niet. In wetenschap moet de mensch zijne grootste kracht zoeken, en waar deze ontbreekt, zal in den regel alles ontbreken. Geen heiliger pligt dan ook voor de ouders dan die om hunne kinderen een goed en degelijk onderwijs te doen genieten, en wie toegerust met den schat der kennis in de maatschappij wordt gezonden, heeft in den regel een steviger kapitaal dan hij, die met geld en goed is toegerust.' Volgens van der Stok behoort het onderwijs steeds te worden beschouwd 'als middel van beschaving en veredeling, en de bekwame leermeester en de belangstellende ouders moeten het voor het verstand hunner leerlingen en kinderen duidelijk maken, hoe uitstekend een middel het verkrijgen van kennis is om met zich zelve vrede te hebben en een nuttig lid te worden eener maatschappij, die zoo dringend behoefte heeft aan heldere hoofden en warme harten.'

Hiermede zullen alle welgezinden, van welke partij of richting zij ook zijn mogen, zich kunnen vereenigen, alsook met de woorden die 't artikel besluiten: 'Het is dus niet de veelweterij die wij moeten duchten, maar het domme, onverstandige oopenhoopen van kennis verdient afkeuring; en zoo bij het onderwijs steeds in het oog wordt gehouden de scherping van eigen oordeel en de waarheid, dat niet het geleerde, maar de bewustheid van het geleerde den bekwamen man maakt, is er niet dan zegen te wachten van ons veel omvattend nationaal onderwijs.'

De jaren die van der Stok te Zuidbroek doorbracht, behooren tot de gelukkigste zijns levens. Hij gevoelde zich daar ter plaatse recht thuis, in die mate, dat hij, in later tijd bijdragen leverende in 't Groninger blaadje *'Goorecht, Oldambt'*, achtereenvolgens eene reeks brieven liet verschijnen onder den algemeenen titel van *'Brieven van een oud-Groninger'*. Onverholen geeft hij in den eerste dier brieven uiting aan de gevoelens van genegenheid jegens land en volk van 't gewest dat hij door een langdurig verblijf grondig had leeren kennen en waardeeren. 'Ik stel levendig belang' - schrijft hij in zijn eersten brief aan den Redacteur - 'in alles wat uwe omgeving betreft, door de vele en aangename herinneringen, welke een 13-jarig verblijf in uwe provincie mij lieten, en nu ik mij bovendien door zoo vele sympathieke banden, juist tot uw blad, voel aangetrokken, zal ik het een groot voorrecht noemen, als Gij mij de gelegenheid geeft, mij nu en dan eens uit te spreken'.

In 1881 werd van der Stok benoemd tot Hypotheekbewaarder te Heerenveen. Het eigenaardige van deze betrekking vindt men geestig geschetst in eene bijdrage van zijne hand in 't *'Jaarboekje voor het Notarisambt'*,

jaargang 1885. Uitgaande van een opstel van Lamartine over 'Le bon curé', vergelijkt hij 't ambt van den hypotheekbewaarder met de stille werkzaamheid van den *goeden* dorpspastoor, door den Franschen dichter zoo aantrekkelijk geschilderd. Wat hebben die betrekkingen dan met elkaar gemeen, zal men allicht vragen? Het antwoord van den hypotheekbewaarder luidt als volgt: 'Ik beweeg mij in een zelfde atmosfeer van rust en vrede; ik ontmoet dezelfde stille en nooit rustende werkzaamheid; die altijd op nieuw gezochte en steeds bereidvaardige hand om wel te doen en te recht te brengen. Van het krijgsgeschetter der registratie verneem ik hier niet dan den flauwen naklank; verrassingen meestal van onaangename aard, door den welwillendsten ontvanger den geschiktsten notaris somwijlen bereid, blijven in dezen kring achter en rustig volgt de eene dag op den andere in nooit afgebroken betrekking, van beide zijden steeds gewaardeerd.' Men meene niet dat een kalm leven onvereinigbaar is met werkzaamheid. 'De rust en de kalmte, waarin het leven van den dorpspastoor voorbij vliedt, verleidt alligt het algemeen tot de dwaling, dat daaraan arbeid en werkzaamheid vreemd is. Zoo ook wordt niet zelden de hypotheekbewaarder geacht in een *dolce far niente* zijne dagen door te brengen. Niets is meer onjuist.' Daarop volgt een schets van de taak welke op den hypotheekbewaarder rust, een schets welk ieder ander man van 't vak zou kunnen geven, behoudens de voor den schrijver kenmerkende uitspraak: 'Alleen snelle hulp is hulp, dit grondbeginsel van ware philanthropie, behoort de lijfspreuk te zijn van elken bewaarder en bij dien nimmer rustenden drang kan er slechts van opofferende werkzaamheid, niet van een *far niente* sprake zijn.'

Reeds van den aanvang af had van der Stok het

‘Jaarboekje voor het Notaris-ambt’, welks eerste jaargang in 1867 onder Redactie van den Leidschen Notaris J.M.E. Dercksen verscheen, met bijdragen ondersteund. Het zijn meestal korte opstellen van eenige bladzijden over vraagpunten die met het notariaat in verband staan. Op litterarische verdiensten maken zulke bijdragen geen aanspraak, en meestal zijn ze wat men zou kunnen noemen geheel onpersoonlijk. Evenwel niet zonder uitzondering. In den jaargang 1888 komt eene bijdrage voor, getiteld ‘*Solliciteeren*’, waarin wij wederom van der Stok herkennen als een man van gemoed en karakter en tevens als begaafd schrijver. Bedoeld stuk werd opgesteld onder den verschen indruk dien 't overlijden van zijn boezemvriend van Heeckeren op hem gemaakt had, en naar aanleiding van wat deze hem een jaar geleden geschreven had: ‘Voor den almanak wil ik een stukje schrijven over het *Solliciteeren* en daarin natuurlijk de dwaasheden en laagheden, die men daarbij begaat, brandmerken. *Zulk solliciteeren als men bij ons vaak doet, verlaagt een volk en drijft alle republikeinsche fierheid uit.* In andere landen is het niet beter. De brieven van den franschen minister Boulanger bewijzen, hoe zeer deze den Hertog van Aumale honing om den mond gesmeerd heeft. Mij dunkt een ware republikein moest liever zijn brood verdienen met handenarbeid dan dus bevordering te willen.’ Nu de ontslapen vriend aan zijn voornemen geen gevolg kon geven, nam van der Stok de taak op zich hetzelfde onderwerp te behandelen, wel bewust dat hij in den geest zijns vriends zou spreken. ‘Door de uitgebreide briefwisseling die ik met hem hield,’ - schrijft hij - ‘ben ik zelfs in staat hem nog eene reeks van jaren in deze aardige boekjes tot nut van het Notariaat te laten spreken. - Wel zal de levende, ook

waar hij een onderwerp behandelt naar een tekst door den doode aangegeven, vooral ook in vorm en geestigheid beneden hem blijven, maar het geschrevene zal toch iets bevatten van den fieren en edelen geest, die alles kenmerkte wat van hem uitging.'

Inderdaad wordt geheel in den geest van v. Heeckeren dat ambtbejag door middel van sollicitatie bij den Minister en 't gebruik van 'kruiwagens' om op de keuze invloed te oefenen, met vlijmende scherpte gegeeseld, en zeker zou het de goedkeuring van den overleden vriend hebben weggedragen, wanneer deze de aardige anekdote in versvorm waarmede het opstel besluit gelezen had.

Onvermoeid heeft van der Stok getracht de aandacht te vestigen op de gebreken die der wetgeving op 't Notariaat aankleven; op de regeling der examens, en op misstanden in het vak in 't algemeen. Geen wonder dat zijne medewerking door de achtereenvolgende Redacteuren van 't Jaarboekje op grooten prijs werd gesteld; ten bewijze strekke de opneming van zijn welgelijkend portret in den jaargang van 1883.

Na een ongeveer tienjarig verblijf in Heerenveen werd van der Stok benoemd tot Hypotheekbewaarder te Zwolle, waar hij werkzaam bleef totdat hij in 't begin van 1900 op zijn verzoek gepensioneerd werd en zich in den Haag met der woon vestigde. Gedurende meer dan twintig jaren genoot hij dus een kalm, weinig bewogen, maar toch niet onwerkzaam leven, zooals hij zelf in zijn opstel '*Le bon Curé*' ons geschilderd heeft. Zijne verpoozingsuren besteedde hij, gelijk hij van jongs af gedaan had, aan de lectuur van Fransche, Engelsche, Duitsche, en niet minder van vaderlandsche schrijvers. Hij had een open oog voor al wat schoon en *goed* was, overal waar hij het vond; wist de vruchten te waardeeren van 't dich-

terlijk vernuft, in welken lettergaard ook geteeld, zonder dat zijne liefde voor eigen taal en aard er onder leed.

‘Wie mint het niet, zijn vaderland?
Al wat ons bindt, al wat ons trekt
Vindt in dat land, den sterken band
Waardoor 't der ziel tot voedsel strekt.
En dan de taal, wie mint haar niet?
Daar is geen taal, hoe rijk aan praal,
Die zulk genot aan 't harte biedt,
Als onze schoone moedertaal.’

Zoo zong hij in zijne jeugd, toen hij als ontvanger te Oirschot woonde, maar die gevoelens zijn hem tot het laatste toe bijgebleven. IJverig las hij onze Nederlandsche dichters, en daaraan is het zeker grootendeels toe te schrijven dat hij zich zoo gemakkelijk in dichtvorm wist uit te drukken en in de vertaling van eenige buitenlandsche meesterstukken zoo gelukkig slaagde. Onder zijne nagelaten handschriften komen vertalingen voor, welke alleszins verdiend hadden naast de reeds bestaande een plaats in te nemen. Uit de volledige vertaling van Racine's *Phèdre* moge de bekentenis die de dichter der stervende Koningin in den mond legt een denkbeeld geven van 's vertalers talent.

Mijn uren zijn geteld. Hoor naar mijn woorden, Koning!
Het was mijn oog, dat vol van overspeel'gen lust
Op uwen kuischen zoon bloedschendig heeft gerust.
De Goden waren 't die die drift in 't hart mij joegen.
Oenone's hand wist al het andere saam te voegen.
Zij vreesde dat uw zoon u niet verbergen zou
Mijn hem bekend verraad aan huwlijksplicht en trouw.
Mijn zwakheid werd misbruikt, zij wist uw oog te richten
Van mij op hem en hem van misdaad te betichten.
Ze ontvluchtte aan mijnen toorn, ze zocht haar eigen straf,
En vond te ligt een dood in 't zachte watergraf,
Mij had een dolksteek reeds gered van eigen leven
Waar hier de deugd dan niet belasterd nagebleven.
Ik koos daarom een weg iets langer naar het graf,
Die mij gelegenheid tot schuldbelijd'nis gaf.

'k Nam in en heb in 't bloed het heftig gif doen stroomen.
 Eens door Medea naar Athene meegenomen.
 Tot in het hart drong reeds het doodelijk venijn
 En 't doet de kille hand des doods reeds op mij zijn.
 Reeds dekt een sluier 't licht voor mijn benevelde oogen
 En is mijn echtgenoot aan mijnen blik onttogen,
 En wijl de dood het licht mijn stervend oog onttrekt
 Herkrijgt de zon haar glans terug, door mij bevreemd....

Is het te veel gezegd, als beweerd wordt dat deze verzen in gekuischte taal getrouw den indruk weergeven dien de lezing van 't oorspronkelijke op ons maakt?

Tot de vertalingen van omvangrijker stukken behoort ook een geheel voltooide van Shakespeare's *Merchant of Venice*. Ze is over 't algemeen goed geslaagd, al ontbreekt het niet aan plaatsen waar de zin niet geheel juist is weergegeven. Aan den kant van 't handschrift ontmoet men dan aanmerkingen, blijkbaar van de hand van v. Heeckeren. Het komt niet in mij op, een vergelijking in te stellen tusschen de overige in onze taal bestaande vertalingen van Shakespeare's tooneelstuk en 't werk dat van der Stok heeft geleverd, maar als bijdrage tot kenschetsing van zijn stijl veroorloof ik mij toch iets van zijn vertolking aan te halen. Ik kies daarvoor het begin van 't Vijfde Bedrijf.

Vijfde Bedrijf. EERSTE TOONEEL. Belmont.

Lorenzo.

De maan schijnt hel. In zulk een nacht als deez',
 Waarin de wind de boomen zachtkens schudt,
 Schoon 't oor geen ritslen hoort; in zulk een nacht,
 Dunkt mij, beklom Troilus Troje's wal,
 Terwijl zijn ziel de Grieksche tenten zocht
 Waar Cressida vertoefde.

Jessica.

In zulk een nacht
 Zweefde over 't dauw de ligte voet van Thisbe
 En zag zij bevend, vóór den leeuw, diens schaduw,
 En vlood verschrikt van daar.

Lorenzo.

In zulk een nacht
 Stond Dido, in haar hand een wilgentak,
 Aan 't strand der woeste zee, en wenkte Aeneas
 Terug te komen naar haar rijk.

Jessica.

In zulk een nacht
 Zocht naar 't betooverd kruid Medea's hand
 Dat Aesons jeugd herriep.

Lorenzo.

In zulk een nacht
 Vlood Jessica van d'ouden, rijken Jood,
 En vluchtte met haar minnaar van Venetie
 Naar 't verre Belmont.

Jessica.

En in zulk een nacht
 Dorst haar Lorenzo van zijn liefde spreken,
 En stal haar ziel, door menig woord van trouw,
 Ach! valsche woorden.

Lorenzo.

En in zulk een nacht
 Dorst Jessica, als was 't een kleine feeks,
 Haar minnaar smaden - en vergaf hij 't haar.

Er mogen aanmerkingen op kleinigheden te maken zijn, men zal niet ontkennen dat de bevallige toon van 't oorspronkelijke in de vertolking getroffen is.

De lust om zooals men het noemt 'zich gedrukt' te zien, was geen heerschende trek in van der Stoks karakter. Doch wanneer deze of gene van der Stok om een litterarische bijdrage verzocht, was hij steeds bereid om uit zijn voorraad 't een of ander af te staan. Hieraan is de verschijning te danken van 't gedicht *Mijne Redding. Konings- en Kroningshulde*, dat door den schrijver toen hij te Zwolle gevestigd was, aan Ds. Vermeer op diens verzoek voor 't Jaarboekje *Erica* werd afgestaan. Het gedicht bevat het verhaal van een merkwaardig geval uit den watervloed van 1861, waarbij ten gevolge van een doorbraak der Waal bij Leeuwen op 1 Februari 12 huizen werden verwoest en 37 personen omkwamen. Bij die gelegenheid werd een klein meisje, Hanneke van Beek, op schier wonderdadige wijze van een wissel dood gered en door Koning Willem III, die op de treurmare van de

overstroming naar de geteisterde streken was toegesnel, liefdevol toegesproken en verzorgd. Onder den indruk van die ramp, waarvan alle bijzonderheden aan van der Stok destijds te Oirschot, niet ver van de plaats des onheils bekend waren, was het grootste gedeelte van 't gedicht ontstaan, maar toen het voor den druk bestemd werd, achtte hij het gepast, bij gelegenheid der inhuldiging van onze jeugdige Koningin, het gedicht te vervlechten, zooals Ds. Vermeer zich uitdrukt, tot een Konings- en Kroningslied.

Op een vorige bladzijde is reeds kortelijk gewag gemaakt van de *Brieven van een oud-Groninger*. Ze dagteekenen uit den tijd toen de schrijver te Zwolle woonde en behandelen allerlei belangrijke vragen van den dag op staatkundig en maatschappelijk gebied. Wie het nog niet wist, zou uit die brieven van der Stok kunnen leeren kennen als een man met krachtige overtuiging, rondborstig en flink denkbeelden en leuzen die hem verderfelijk toeschenen bestrijdende, maar steeds op waardige wijze, in den goeden toon en in onberispelijken stijl. Meermalen vinden wij hem optredende tegen Mr. S. van Houten, wiens materialistische levensbeschouwing lijnrecht tegen de zijne stond; wiens staatkundige denkbeelden hij ook niet in alles deelde, maar niettemin weet hij aan den tegenstander volle recht te laten wedervaren. Een artikel getiteld '*Sam van Houten*' begint met deze verklaring: 'Er ligt buitengewoon veel aantrekkelijks in de politieke persoonlijkheid van dezen man. Vooral wij, *Groningers*, houden van hem. Hij is in vele opzichten voor ons de type van een vertegenwoordiger. Een man van groote geleerdheid, van onvermoeide werkzaamheid, vooral van wetenschappelijke consequentie. Na eene zoo langdurige en onafgebroken verschijning op het politiek tooneel, kan

het alleen nog gelukken aan vooropgezette eenzijdigheid om enkele momenten aan te wijzen, waarin hij buiten zijn rol was. Dit bewijst, dat wij in hem te doen hebben met een man uit één stuk.' Na alle eer gegeven te hebben aan den verdienstelijken staatsman, die 'meer dan hij dit zelf weet, in merg en been, niet een denkend hoofd, maar een voelend hart (is) voor het volk,' geeft hij lucht aan zijn leedwezen over van Houtens geschrift '*Das Causalitätsgesetz in der Socialwissenschaft*'. 'Waar de wet van oorzaak zoo aangebeden wordt, als van Houten dit doet in zijn boekske, waar blijft er dan lucht en licht voor het arme menschenhart?'

Tegen denzelfden van Houten, wien hij wist te geven wat hem toekwam, had hij in eene reeks van brieven de oplossing der Sociale kwestie afhankelijk gesteld van een opgewekt godsdienstig gevoel bij het volk. Maar hij verstond onder godsdienstig leven iets anders dan de toeleg om staatkundig en theologisch te heerschen over anderen. Niemand kon meer verdraagzaam wezen dan hij het was, en daarom was hij ten sterkste gekant tegen den invloed van verschillen in godsdienstige overtuiging bij benoemingen. 'Het Staatsverband,' zoo verklaarde hij, 'omvat de belijders van alle gezindten en het is, dunkt mij, boven alle bedenking duidelijk, dat onze politiek de vraag: zijt gij protestant of catholiek, verbiedt. Zoodra dit uit het oog verloren wordt, wordt de regeering dienaars van het protestantisme of het catholicisme en niet alleen dat dit eene onbillijkheid scheppen zou tegen de onderliggende partij: de kerk, welke ook, mag niet regeeren. Zij heeft andere nooden te verzorgen, andere plichten te betrachten.'

De vrijmoedige taal die van der Stok placht te voeren gaf wel eens aanleiding dat men zijne bedoeling verkeerd

begreep. In een der *Brieven van een oud-Groninger* verdedigt hij zich tegen 't verwijt dat hij opruiende taal vergoelijkt had. Doch hij had zulks niet gedaan. Wat hij afgekeurd had, was, dat men elk daarheen geworpen onzinnig woord als een misdaad zou vervolgen. 'Wij leven in een weinig ontwikkeld land, waarin het recht tot vergadering is erkend. Het zijn natuurlijk juist de ontevredenen, die bij voorkeur van dit recht gebruik maken. Is het nu niet onredelijk van ieder, die daar spreekt, te eischen, dat elk woord in zijne verste consequenties buiten het bereik blijft van de strafwet? Is er, als men zich eens missproken heeft, dadelijk opruiing tot een strafbaar feit? Er wordt in de verste verte niet aan gedacht. De opruiing tot een strafbaar feit geschiedt in het geheim, maar wat in het openbaar gesproken wordt in dien geest is in tijd van vollen vrede, onder de machtige bescherming van de wet en van het gezond verstand der natie, in den regel woordenkraam. Hoe meer publiciteit men laat aan dergelijke rederijkers, hoe spoediger ze hebben uitgepraat.' Er staat in denzelfden brief nog meer behartigenswaardig en verstandig, doch ik mag de aanhaling niet te lang maken.

Het is misschien te bejammeren, dat de *Brieven van een oud-Groninger*, waarin zooveel treffende opmerkingen en behartigenswaardige beschouwingen voorkomen over belastinghervorming, den schoolstrijd, het onderwijs in de vaderlandsche geschiedenis en andere vragen van den dag, niet in een meer algemeen gelezen blad 't licht hebben gezien. Ik zeg 'misschien', want het is zeer wel mogelijk dat die artikelen hun uitwerking niet gemist hebben, en zeker is het dat ze stof hebben geleverd voor gedachtewisseling. Meer kan men van een dagbladartikel toch eigenlijk niet verlangen.

Door zijn schrijven in *Goorecht* kwam van der Stok in aanraking met Ds. Hoekstra, indertijd predikant te Hoogezand, later te Paramaribo. De met dezen voortgezette briefwisseling had ten gevolge dat van der Stoks belangstelling voor de protestantsche Leprozenstichting in Suriname werd opgewekt. Steeds bereid om ten bate zijner medemenschen nuttig werkzaam te zijn, gaf hij gehoor aan den aandrang van eenige predikanten uit Suriname om zich met het penningmeesterschap van voormeld gesticht te belasten, en wijl hij elke taak die hij op zich nam met toewijding en nauwgezet vervulde, ontwikkelde hij ook als penningmeester een vruchtbare werkzaamheid.

Van v.d. Stok kan men zeggen dat een door gezond verstand getemperde geestdrift voor 't goede en schoone hem tot den einde toe onverflauwd is bijgebleven. Hoe hij in zijne jonge jaren over de taak die hem wachtte dacht, daarvan legt hij zelf getuigenis af in een Nutsvoorlezing te Zuidbroek, waarin hij zijn vertrek uit Oirschot beschrijft en o.a. 't volgende zegt: 'Onwillekeurig vergelijkt men bij het scheiden van eene plaats dat wat men achterlaat met wat men gehoopt had achter te laten. Het was mij gegaan zeker als meest alle jonge menschen, met geestdrift was ik opgetreden in den mij geopenden maatschappelijken werkring. Ik zou van het rijke leven, dat vóór mij lag, de volle garven binnenhalen. Aan plicht, aan deugd, aan waarheid zou ik mijne krachten wijden. Niets, beloofde ik mijzelf, zou ik nalaten om als ambtenaar en burger eene eervolle plaats te veroveren en te behouden. Geene inspanning zou ik ontzien om mij te doen voortschrijden op de baan der kennis. Mijn ambt zou mijne hoofdbezigheid zijn en ik zou mijne dagtaak met nieuwe en nuttige bezigheden afwisselen.

Ik droomde als de jongeling doet van eene niet slechts goed vervulde maar schitterende rol, ik rekende op de kracht mijner goede voornemens, ik maakte mij eene idealistische voorstelling van leven en maatschappij en, ik zag mij in menig opzicht bedrogen. Dezelfde ondervinding, die voor menigeen de slotsom van het geheele leven is en die Schiller deed zeggen:

Met duizend masten steekt in zee de moedige jongeling,
In een ontredderde boot komt de grijsaard gebroken terug.'

Men zou dwalen, indien men hieruit opmaakte dat dit de slotbeschouwing van v.d. Stoks leven geweest is. Neen, al heeft hij op het wereldtooneel niet een eerste rol gespeeld - dikwijls geen benijdenswaardig lot - toch is op hem ten volle van toepassing 't woord van Göthe: *'Was man in der Jugend sich wünscht, das hat man im Alter die Fülle.'*

De lezing waaraan bovenstaande aanhaling ontleend is, maakt deel uit van een bundel voordrachten, in handschrift bewaard onder den algemeenen titel van *Groninger Stokrozen*. Tot de beste daaronder behooren eenige levendige schetsen van reisjes in 't naburige Duitschland en de oostelijke provinciën van ons land; schetsen waarin het niet ontbreekt aan fijne opmerkingen en geestige zinnen, doch zonder aanspraak te kunnen maken op litterarische waarde, hetgeen trouwens niet in de bedoeling lag van hem die ze opstelde en alleen beoogde zijn gemengd gehoor te onderhouden.

In den zoeven genoemden bundel treft men één stuk aan, dat een van de overige geheel afwijkend karakter draagt. Het is een lezing, tevens een vrij uitgebreid opstel over en uit Sterne's *Tristram Shandy*. Er is veel wat in dat beroemde werk van den Engelschen humorist, wat van der Stok bewonderde, ofschoon hij niet verheelde

dat er naast veel schoons ook niet weinig in voorkomt wat voor den gewonen lezer alle aantrekkelijkheid mist. 'Ongetwijfeld is het een gek boek, die Tristram!' dat geeft hij toe. 'De meest zonderlinge denkbeelden brengt het ons in het hoofd en ofschoon het een vrij geregeld doorlopend verhaal geeft, staan den lezer altijd verrassingen te wachten. Eenigermate zijn de Ideeën van Multatuli er eene navolging van. Deze heeft het zelfs noodzakelijk geacht te verklaren, dat hij ze niet gelezen had. Staat de Nederlander wat dichterlijk talent betreft wellicht hooger, in rijkdom van geest, schranderheid en pittigheid wint het de Engelschman. Het scherpzinnigste vernuft, de bijtendste satyre, het zuiverste gevoel, de weelderigste verbeelding, de diepste menschenkennis zijn bij hem beurt om beurt, ieder in eigen taal, aan het woord. Hoe orde te brengen in dien chaos, zonder het boek zelf te geven?' Wat nu van der Stok in zijn opstel poogt te doen, is den Tristram door besnoeiing van al te welige uitloopers in regelmatigere gedaante te doen verschijnen. Hier en daar veroorlooft hij zich ook zelf satyriekke opmerkingen, waartoe hij door het voorbeeld van Sterne geprikkeld werd. Gedachtig aan 't *Ridendo dicere verum*, maakt hij naar aanleiding van een bij Sterne voorkomend huwelijkscontract van niet minder dan vijf volle bladzijden, de opmerking dat onze notarissen nog veel uit dat stuk zouden kunnen leeren 'ook al zijn deze ongetwijfeld niet onbekend met de kunst om een enkel denkbeeld in veel woorden, ja, zelfs om in veel woorden geen enkel denkbeeld uit te drukken.'

De grondtoon van 't opstel over den *Tristram Shandy* is ernstig, zeer ernstig, en wanneer men vraagt wat vooral in dat boek van der Stok zoo aantrok, dan luidt het antwoord: de rijke bron van wereld- en zelfkennis

die de aandachtige lezer daarin aantreft. ‘Wanneer wij met belangstelling een boek ter hand nemen, dat van zooveel studie van den mensch getuigt, dan behoeft ons daarbij niet alleen, of niet hoofdzakelijk de begeerte te leiden om wereldwijs te worden: neen! ook het opdoen van zelfkennis is geen onnutte bezigheid en daarom noodig ik u uit om ons enkele oogenblikken voor den spiegel te plaatsen, welken dat boek ons aanbiedt en waarin wij onze goede zijden, zoowel als onze zwakheden helder zien teruggekaatst.’

De laatste jaren zijns levens bracht van der Stok door in den Haag, vrij van ambtelijke beslommeringen, maar steeds werkzaam, zich vermeiende in de lectuur zijner lievelingsschrijvers, zonder onverschillig te zijn voor de letterkundige voortbrengselen van den dag. Dat het dichterlijk vuur in hem nog niet was uitgedoofd, bewijzen o.a. eenige dichtstukken welke in *Erica, Jaarboekje der Maatschappij van Weldadigheid* zijn opgenomen: ‘*Een Zomernacht*’ (1901); ‘*Het ontschoten Woord*’ (1902); eene metrische, welluidende vertaling van *De Schipbreukeling* van Coppée (1903); ‘*Het heldendicht van den Leeuw*’, naar het Fransch van Victor Hugo.

Zooals op een voorgaande bladzijde reeds gezegd is, belastte van der Stok zich met het penningmeesterschap der Leprozenstichting *Bethesda* in Suriname, eene taak die hij met grooten ijver behartigde. Zijn laatste gang was nog in 't belang van die zaak, toen hij 23 Jan. 1904 op weg in de stad door een hartverlamming aangetast plotseling overleed. Hoe zijn dood in Suriname betreurd werd, blijkt uit de hulde aan zijne nagedachtenis gebracht in de *Westindiër*, van 23 Febr. 1904, waarin o.a. 't volgende gezegd wordt: ‘Hoe kwam 't toch wel, dat deze man, die nooit in Suriname is geweest, zooveel voor

Bethesda deed, als weinig anderen? - Hoe dat zoo kwam? Doordat hij in alles belang stelde, en hij hier een vriend had, met wien hij een bijzonder drukke correspondentie voerde, die begon in den tijd der wording van de eerste lepra-vereeniging. Dadelijk voelde hij veel voor de zaak, en niet van een anti-catholiek standpunt, maar van een zuiver humaan standpunt. Hij voelde met de lijdens mee. Voor hen een vriendelijk tehuis te openen, dat had zijn hart.'

In 't voorgaande levensbericht van den voortreffelijken man heb ik mij minder ten doel gesteld over hem te spreken dan wel hem zelve te laten spreken. Uit het medegedeelde zullen naar ik hoop, de belangstellende lezers die hem niet gekend hebben, zich eenigermate een denkbeeld kunnen vormen van zijn denken en doen, zijn willen en kunnen; en wat degenen betreft die door persoonlijken omgang zijn karakter hebben kunnen waardeeren, zij zullen, hun herinnering te hulp roepende, 't onvolledige dezer schets aanvullen om het beeld te zien verrijzen van een wakker strijder voor recht en waarheid, een man die, toegerust met begeerlijken gaven van verstand en gemoed, in alle betrekkingen des levens zich kweet van zijn plichten, in één woord: een edel mensch.

H. KERN.

Geschriften van T.N. van der Stok.

De Koopman van Venetië. Uit het Engelsch van Shakspeare. Zutphen, Thieme. 1859.

De Hei- en Kleiboer. Leiden, Sijthoff. 1861.

Proeve eener ontleding van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel. Eene lezing gehouden in de vergadering der onderwijzers in het 5e Schooldistrict van Noord-Holland den 22sten Dec. 1866. Haarlem, Kat. 1867.

Phedra. Naar het Fransch van Racine.

Tweede Zang van de Henriade. 1864.

Reeks van hoofdartikelen in de *Schager Courant*, van 1865-1882.

'Brieven van een oud-Groninger' in 't blad *Goorecht Oldambt*. 1882 en volgende jaargangen.

In *Jaarboekje voor het Notaris-ambt* 1867-1895.

1. Zekerheids-stellingen voor regt van successie.
2. Parallelen tusschen notariaat en registratie.
6. Was er eene kwestie?
7. De vrijverklaring van het Notariaat.
8. De Notariswet en het testament.
9. Over voorwaarden.
Welk bewijs heeft de registratie eener acte?
12. Drie voor één.
15. Eene mooie heffing.
16. Maritale machtiging.
17. Le bon Curé.
18. De Euphemist.
19. De verbintenis der strafbepaling.
20. Solliciteeren.
21. Recht en billijkheid.
22. De naamlijst der Notarissen en nog iets.
23. Nog ééns: het examen.
Naschrift.

26. Iets over malversaties.
27. Iets naar aanleiding van examens.
In *Erica*, Jaarboekje der Maatschappij van Weldadigheid.
1899. Mijne redding.
1901. Een zomernacht.
1902. Een ontschoten woord.
1903. De Schipbreukeling. Naar het Fransch van Coppée.
Het heldendicht van den Leeuw. Naar het Fransch van Victor Hugo.
Groninger Stokrozen. (Een bundel van voorlezingen).
Tristram Shandy. (Eene Nutsvoorlezing).

Levensbericht van J.L.A. Brandes.

Jan Laurens Andries Brandes werd 13 Januari 1857 geboren te Rotterdam, waar zijn vader Luthersch predikant was. Ruim een jaar later werd deze beroepen naar Amsterdam, tengevolge waarvan de jonge Brandes zijne geheele opvoeding tot aan de laatste jaren van zijn studententijd in Nederlands hoofdstad ontving. Na 't Gymnasium aldaar bezocht en 't eindexamen afgelegd te hebben werd hij in 1874 ingeschreven als student in de Godgeleerdheid aan 't Athenaeum daar ter stede. In 1876 deed hij 't Mathesis-examen te Utrecht, in 1877 't Propaedeutisch in de Theologie te Leiden, en in 1878 't Candidaatsexamen in de Theologie te Amsterdam. Reeds had hij zich voorbereid voor het Doctoraalexamen in de Theologie, toen er een omkeer kwam in zijn levensplan, omdat hij ten gevolge der nieuwe wet op 't Hooger Onderwijs het uitzicht voor zich geopend zag op een werkkring, waarin hij zich geheel wijden kon aan linguïstiek en geschiedkunde, vakken die hem steeds hadden aangetrokken. Zooals men weet, werd bij de Nieuwe Wet een Doctoraat in de Taal- en Letterkunde van den Indischen Archipel ingesteld en 't vooruitzicht geopend dat

Doctoren in dat vak in Nederlandsch Indië een in alle opzichten begeerlijken werkkring zouden kunnen vinden. Niettegenstaande met de studie der voor genoemd Doctoraat vereischte vakken eenige jaren gemoeid zouden wezen, aarzelde B r a n d e s niet zich voor een anderen werkkring dan dien hij aanvankelijk gekozen had te bekwamen en zich naar Leiden te begeven, waar al de vakken welke de Wet voor de studenten in de Taal- en Letterkunde van den Indischen Archipel voorschrijft, onderwezen werden.

Het spreekt wel van zelf, dat iemand, zoo weetgierig en ijverig als de jonge B r a n d e s , niet zonder vrucht de lessen zijner Professoren te Amsterdam had bijgewoond. Met groote dankbaarheid placht hij inzonderheid wijlen Prof. L o m a n te herdenken en te verklaren, dat hij aan dezen zijn methode van werken en kritiek te danken had. Ook Prof. N a b e r nam in zijne dankbare herinnering een ruime plaats in.

Na te Leiden de vereischte examens achtereenvolgens te hebben afgelegd, verwierf B r a n d e s in 1884 den Doctorgraad na verdediging van zijn proefschrift, getiteld: *‘Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der Westersche Afdeeling van de Maleisch-Polynesische taalfamilie’*. Het hoofdonderwerp, of wil men 't middelpunt van die dissertatie, is de behandeling van een door v a n d e r T u u k ontdekte klankwet, die door B r a n d e s met overvloed van bewijzen uit schier alle talen van de Westersche Afdeeling der Maleisch-Polynesische taalfamilie werd gestaafd. Wat hij in zijn proefschrift geeft, is om zoo te zeggen de geschiedenis van één enkelen klank der grondtaal, een geschiedenis zonder welke het taalvergelijkend onderzoek op menig punt in 't duister zou rondtasten. Behalve hetgeen rechtstreeks betrekking heeft op de be-

doelde klankwet, bevat het proefschrift de aanduiding van eene belangrijke ontdekking, nl. dat er een kenmerkend onderscheid is tusschen de Westelijke en de Oostelijke groep der talen van den Indischen Archipel ten opzichte van de Genitiefconstructie. Uit het geheele geschrift komt duidelijk aan den dag in welke richting zich de studiën van den jongen geleerde bewogen, en tevens kan men er uit zien hoe hij, in zijn loffelijk streven naar volledigheid, met zeldzamen speurzin allerlei in de bibliotheken begraven materiaal had weten op te sporen en te pas te brengen. Tot de vondsten die hij deed, behoort de vertaling van 't Evangelie van Mattheus in 't Singkansch Formosaansch, een *unicum*, dat meer dan twee eeuwen vergeten in de Boekerij der Leidsche Universiteit gesluimerd had. Toen de aandacht van den Weleerwaarden Heer W. C a m p b e l l , van de Presbyteriaansche Missie te Taïwanfoe op Formosa, op die vertaling gevestigd werd, vond hij ze belangrijk genoeg om een herdruk te laten verschijnen van den in 1661 door Gravius uitgegeven dubbelen tekst, Singkansch en Hollandsch, in facsimile nagedrukt, en met toevoeging van de Engelsche overzetting aan den voet der bladzijden¹.

De dissertatie van B r a n d e s was, wat den inhoud betreft, een meesterstuk, en heeft, wat men zeker van weinig proefschriften, al zijn ze alleszins verdienstelijk, zeggen kan, invloed geoeffend op de onderzoekingen van oudere vakgenooten. Het ware te wenschen dat wij omtrent één ondergeschikt, maar toch belangrijk punt door

1 De titel van dezen herdruk luidt: The Gospel of S t . M a t t h e w in Formosa (Sinkang Dialect) with corresponding versions in Dutch and English edited from G r a v i u s 's Edition of 1661, by Rev. Wm. C a m p b e l l , M.R.A.S., English Presbyterian Mission Taiwanfoo. London, Trübner & Co. MDCCCLXXXVIII.

B r a n d e s aangeduid, namelijk de grenslijn tusschen de Westelijke en Oostelijke groep der Indonesische talen, gegevens bezaten om hetgeen hij vastgesteld heeft, te kunnen aanvullen. Hij heeft nauwkeurig, behoudens enkele kleine wijzigingen die hij later zelf aangebracht heeft, kunnen bepalen waar de grens aan de eene zijde liep, maar hoever 't gebied zich uitstrekt van de afwijkende Genitiefconstructie, dat moest hij wegens gebrek aan gegevens onbeslist laten. Tegenwoordig zijn wij niet veel verder; alleen weten wij dat de meeste zgn. Melanesische, en alle Polynesische talen, alsook die der Gilberts- en Marshalleilanden, overeenstemmen met de Westelijke Indonesische groep, de talen van Formosa en Madagaskar. Het gebied der afwijkende Genitiefconstructie ligt dus in 't midden en moet als Oostelijke grens ergens een streek ten Westen der Salomonseilanden hebben.

Niet lang na zijn promotie werd B r a n d e s in den echt verbonden met Mej. H e l e n a N i e m a n , en vertrok hij met zijne jonge vrouw naar N. Indië om een betrekking te aanvaarden als ambtenaar ter beoefening der Indische talen. Dat hij voor deze taak ten volle berekend was, kon reeds blijken uit zijn proefschrift en is door hetgeen hij voor de vergelijkende taalstudie levenslang gedaan heeft, ook verder gebleken. Maar de kring zijner kundigheden had een nog ruimeren omvang. Reeds als student te Leiden had hij van de gelegenheid gebruik gemaakt om zich met de borst toe te leggen op de studie van 't Oud-Javaansch of zgn. Kawi en van de Indische epigrafie, twee vakken welk door de Wet niet worden voorgeschreven. De rijke verzameling van inscripties op koper en steen, alsook van Oud-Javaansche HSS. in 't Bataviaasch Museum, die bij gebreke van een deskundige ongebruikt bleef, wachtte slechts op een bekwaam

onderzoeker, toegerust met de noodige kennis, om nut te stichten. Terecht begreep men te Batavia, dat B r a n d e s de man was om dat materiaal te onderzoeken, en zoo kreeg hij de opdracht daartoe. De uitkomsten van 't door hem ingestelde lastige, tijdroovend onderzoek verschenen in 1887 als *'Aanteekeningen omtrent de op verschillende voorwerpen voorkomende inscripties en een voorloopige inventaris der beschreven steenen'*, als bijvoegsel tot den *'Catalogus der Archaeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, door W.P. Groeneveldt'*.

De Aanteekeningen over beschreven steenen leverden het bewijs, dat B r a n d e s met zijn gewone grondigheid oudheidkundige vraagstukken wist te behandelen. Nu kan men de Javaansche oudheidkunde niet in den vollen omvang beoefenen, tenzij men ook de geschiedkundige gegevens raadpleegt, welke gegevens men niet enkel uit volkomen betrouwbare, authentieke oorkonden moet putten, maar ook uit tal van Javaansche kronieken, waarvan met de uiterste behoedzaamheid en de noodige kritiek gebruik moet gemaakt worden. B r a n d e s deed nooit iets ten halve, en was daarbij een meester in 't opsporen, verzamelen en schiften van studiemateriaal. Door jaren lang voortgezette nasporingen verwierf hij zich zoo'n ruime en diepgaande kennis van de Javaansche, vooral oudere, geschiedenis en haar bronnen, als niemand vóór hem. Ten bewijze hiervan strekke zijn bewerking van de *'Pararaton'*, waarop ik later gelegenheid zal hebben terug te komen.

Het is bekend, dat Java rijk is aan overblijfselen der oudheid: bouwwerken, beelden, inscripties op steen, oorkonden op koper, enz. Telkens worden uit den bodem voorwerpen opgedolven die betrekking hebben op 't gods-

dienstig of huiselijk leven der Hindoe-Javanen, en komen bij opruiming van voortwoekerend houtgewas overblijfselen van gebouwen en beeldwerken bloot. Het was de taak van Brandes, elke nieuwe vondst te onderzoeken en de beteekenis er van vast te stellen. Toen bij de ontblooting der bouwvallen van Kalasan en Kali Bning een Sanskrit inscriptie in Ngar -karakters ontdekt werd, was hij de aangewezen persoon om het stuk te ontcijferen en te vertalen. Dat in meer dan één opzicht gewichtig, bijkans geheel ongeschonden overblijfsel eener verdwenen beschaving, uit den jare 700 Çaka (778 na Chr.) bevat de vermelding van een heiligdom aan Tr door een vorst des lands gewijd. Aangezien Tr de welbekende naam is van een vrouwelijk wezen, dat evenals haar mannelijke tegenhanger, de Bodhisattwa Awalokiteçwara, een bijzondere vereering geniet in de Mah y nistische afdeeling der Buddhistische Kerk, zoo volgde uit de inscriptie met zekerheid dat reeds in de 8ste eeuw onzer jaartelling het Mah y nisme op Java was doorgedrongen. Verder leverde de omstandigheid dat de inscriptie in Ngar , de in Noordelijk Indië gebruikelijke schriftsoort, geschreven is, het bewijs, dat Buddhisten uit Noordelijk Indië bij den bouw van 't heiligdom betrokken zijn geweest. Hoewel Brandes bij zijn vertaling in enkele punten mistastte, gaf hij een in hoofdzaak juiste verklaring van 't Sanskrit gedicht, dat men als de stichtingsoorkonde van het aan Tr gewijde heiligdom kan beschouwen.

Het gelukte Brandes ook een in hoofdzaak juiste verklaring te geven van een moeielijk te lezen bijschrift van een op Sumatra ontdekt Lokeçwara-beeld, waardoor bewezen werd, dat ook op genoemd eiland het Mah y nisme aanhangers telde. Lokeçwara toch is een der namen van Awalokiteçwara, den zoeven in verband met Tr

genoemden Bodhisattwa. Het bijschrift op het beeld van Lokeçwara vermeldt geen jaartal, zoodat men in 't onzekere verkeert omtrent den tijd wanneer het Mah y nisme op Sumatra bloeide. Wel is van elders bekend dat in 't midden der 13de eeuw zekere vorst dityawarman in de Padangsche bovenlanden heerschte en dat hij 't Mah y nisme beleet, zooals blijkt uit het bijschrift op 't beeld van den Bodhisattwa Mañjuçr , hetwelk door hem geschonken werd aan een heiligdom op Java en thans in 't Museum van Volkenkunde te Berlijn te zien is.

Een vondst van anderen aard, waarvan de belangrijkheid door B r a n d e s in 't licht werd gesteld, was die van '*Een Jayapattra of acte van eene rechterlijke uitspraak van Çaka 849*'. Zulke acten, zijnde officieele verklaringen die aan de winners van een proces op hun verzoek werden uitgereikt, bestonden eertijds ook in Voor-Indië, zooals men wist uit Indische werken over rechtspleging, maar opmerkelijk genoeg is er in Voor-Indië zelve geen enkel voorbeeld van zulke stukken bewaard gebleven of ten minste aan 't licht gekomen. Van des te meer belang was daarom de ontdekking van zulk een document op Java.

Over 't algemeen wist B r a n d e s met doordringenden blik, en dank zijn langdurige oefening, de beteekenis van tot onherkenbaar wordens toe gewijzigde letterteekens en figuren te ontraadselen; o.a. de krulvormige teekens op gouden ringen van 't Hindoe-tijdperk, waarin hij 't Sanskritwoord *Çr* herkende; zoo ook de misvormde figuren op de van het T ngg rgebergte afkomstige zodiakbekers.

Alhoewel de taalkundige en zakelijke verklaring van Oud-, Middel- en Nieuw-Javaansche teksten hoe langer zoo meer den tijd van B r a n d e s in beslag nam, heeft hij nooit zijn vergelijkend-taalkundige studiën verwaar-

loosd. De "*Inleiding van de Maleisch-Kissersche Woordenlijst door N. Rinnooy*; de '*Toelichting tot de schetstaalkaart van Celebes, samengesteld door den Heer K.F. Holle*', voorts '*Une forme particulière du Toumbulu*' en '*Het infix in niet een infix om passieve vormen te maken, maar een tijdaanwijzer om aan een vorm de waarde te geven van een gedecideerd afgeloopen handeling*' - dit laatste stuk dagteekenende van 1903 - toonen dat zijne belangstelling in de minder algemeen beoefende talen van den Indischen Archipel nooit verflauwd is.

Ook aan litterair-historische onderwerpen heeft Brandes zijn aandacht geschonken. Vooral de Dwerghert-verhalen uit den Archipel, zoowel de Javaansche als de Maleische en dezelfde verhalen buiten den Indischen Archipel, hebben hem aanleiding gegeven tot het schrijven van onderscheiden opstellen. Van groote belesenheid getuigt het artikel '*Iets over het Papegaai-boek, zooals het bij de Maleiers voorkomt*', alsook '*Nadere opmerkingen over de Maleische bewerkingen van de geschiedenis der Vizieren*'; een proeve van degelijke kritische behandeling levert het opstel over '*Het Damar Wulan verhaal in Lakonvorm*'.

Als vrucht van langdurige studie verscheen in 1896 de uitgave met toelichting van de '*Pararaton (Ken Arok) of het Boek der Koningen van Tumap l en van Majapahit*', waarvan boven reeds ter loops gewag werd gemaakt. Dit werk is, zooals Brandes terecht opmerkt, een der opmerkelijkste voortbrengselen der oude Javaansche litteratuur, omdat het als geschiedkundig geschrift op zich zelf staat of ten minste niets van hetzelfde gehalte naast zich heeft. Wel bevatten de Javaansche Babads of kronieken gegevens aangaande de Middeleeuwsche geschiedenis van Java, maar ze zijn zóó verward en vermengd met verdichtselen dat ze in vergelijking met de Pararaton

niet in aanmerking komen. Dat Raffles in zijn *History of Java* goedge loovig de verhalen in de Babads alle voor zuiver historisch heeft gehouden, is niet te verwonderen; Raffles was een geniaal man, die een voor zijn tijd bewonderenswaardig rijk materiaal had weten te verzamelen, maar kritiek was niet zijn sterke zijde; daarenboven ontbraken hem de middelen om door vergelijking van hetgeen wij door de Sanskrit- en Oud-Javaansche inscripties weten, 't ware van 't valsche te onderscheiden.

Het geschiedverhaal van de Pararaton begint met de stichting van 't rijk van Tumap I door Ken Arok of Angrok, als heerscher genaamd Rajasa, in Çaka 1144 (1222 na Chr.). Zijn opvolgers regeerden te Tumap I (Singasari) tot dat Jaya-Katong, vorst van Daha, zich als heerscher opwierp en de laatste koning van Tumap I, Kertanagara, stierf. Kort daarop landde de Mongoolsch-Tataarsche krijgsmacht, die Kublai Ch n, Keizer van China uitzond om een belediging zijn gezanten aangedaan door Kertanagara te wreken. De expeditie liep slecht af, hoewel Jaya-Katong die als vorst van Tumap I optrad, de nederlaag leed en gevangen genomen werd. Die nederlaag was te danken aan 't verraad, als men het zoo noemen mag, van Raden Wijaya, die met het vorstenhuis van Tumap I vermaagschapt was, maar zich bij Jaya-Katong in dienst had begeven. Na den val van Jaya-Katong zag Raden Wijaya de kans schoon om zich te richten tegen de troepen van den Keizer van China, met dit gevolg dat deze smadelijk het veld moesten ruimen en onverrichterzake naar China terugkeeren. Raden Wijaya was nu de aangewezen persoon om met de koninklijke waardigheid bekleed te worden; hij besteeg den troon onder den naam van Kerta-rajasa, in 1294 na Chr., en maakte tot hoofdstad des rijks het vermaarde Majapahit (Madja-pahit). De

geschiedenis van dit rijk tot zijn ondergang wordt ook in de Pararaton verhaald, en wel voor 't bloeitijdperk in de 14de eeuw vrij uitvoerig, maar van omstreeks 1420 na Chr. vindt men nagenoeg niets dan de namen van regeerende vorsten en vorstinnen en jaartallen.

Van de uitgave van de Pararaton zegt Dr. v a n R o n k e l¹ zeer terecht; dat ze is 'een meesterstuk van tekstuitgave en commentatie; in de Aanteekeningen is een schat van geleerdheid nedergelegd, die elken beoefenaar van de Javaansche zoowel als van de Maleische literatuur van het grootste nut is'. Behalve aan de uitgave van den Middel-Javaanschen tekst en de Nederlandsche vertaling ervan, ontleent het werk van B r a n d e s zijne waarde aan de talrijke Aanteekeningen, waarbij gebruik gemaakt is van alle gegevens voorkomende in oude oorkonden en opschriften van gedenkteekens. Eenige van die Aanteekeningen mogen verhandelingen op zich zelf heeten; o.a. de bladzijden waar de berichten der Maleische kronieken over de door Madjapahit gemaakte veroveringen in den Indischen Archipel behandeld en kritisch toegelicht worden. Van veel omvattende studie getuigt ook het gedeelte waar de verschillende Javaansche kronieken in hun onderling verband beschouwd en met de verschillende redacties van den Damar-Wulan-roman vergeleken worden.

De algemeene betrouwbaarheid van de in de Pararaton geboekte feiten is op onverwachte wijze bevestigd geworden door een Oud-Javaansch geschrift van omstreeks 1360 na Chr., hetwelk door B r a n d e s ontdekt werd, toen hij op last der Regeering een onderzoek instelde naar den schat van Handschriften in de boekerij van den

1 Tijdschrift Batav. Genootschap XLVIII, 2.

laatsten Balischen heerscher op Lombok, die ten gevolge van zijn moedig, maar onberaden verzet tegen 't Nederlandsch gezag, troon en vrijheid verloren had. Bedoeld geschrift, welks bestaan zelfs te Boeileng op Bali volstrekt onbekend was, is een gedicht, getiteld N garakr t gama, vervaardigd door den Buddhistischen dichter Prapantja, en heeft hoofdzakelijk ten doel om den roem van Koning Hayam Wuruk en den luister van Madjapahit te bezingen, doch bevat tevens een overzicht der geschiedenis van Hayam Wuruk's voorzaten op den troon van Tumap l en Madjapahit. Wat men in den N garakr t gama vindt, strekt deels tot bevestiging, deels ook ter aanvulling van de berichten in de Pararaton, zoodat de ontdekking van 't eenig bekende handschrift een ware aanwinst was. Door de zorgen van B r a n d e s is het gedicht in 1902 in druk verschenen en zodoende voor de beoefenaars van 't Oud-Javaansch toegankelijk gemaakt. De hoop, door een schrijver in de *Indische Gids* in der tijd uitgesproken, dat B r a n d e s eenmaal den tijd zou vinden om door een vertaling of uitvoerige inhoudsopgave de waarde van 't geschrift in 't licht te stellen, is helaas! niet verwezenlijkt geworden.

In 1897 kwam B r a n d e s met verlof in Nederland, waar hij het geluk had zijne te Leiden wonende Moeder nog onder de levenden aan te treffen. Het verblijf hier te lande maakte hij zich ten nutte, o.a. door 't bestudeeren der nieuwe methode van katalogiseering in de Leidsche Universiteitsbibliotheek. Hij stelde zich voor die methode aan de Bibliotheek van 't Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, waarvan hij gedurende eenige jaren bibliothecaris was, in te voeren, en aan dat voornemen heeft hij na zijne terugkomst in Indië gevolg gegeven. Aan zijne bemoeienissen is het te

danken dat de boekenschat te Batavia in die mate is aangevuld, dat hij aan alle billijke eischen voldoet.

Bij zijne terugkomst op Java in 1898 vond hij allerlei werk te doen van min of meer dringenden aard; o.a. de voortzetting der uitgave van 't door v a n d e r T u u k bewerkte *Kawi-Balinesch-Nederlandsch Woordenboek*, waarvan 't Eerste Deel door zijne zorg in 1897 verschenen was. Voor zooverre zijne overige werkzaamheden het toelieten zorgde B r a n d e s voor 't persklaarmaken en drukken van de twee volgende deelen, achtereenvolgens in 1899 en 1901 verschenen, terwijl ten tijde van zijn overlijden van 't Vierde Deel zooveel was afgedrukt dat het geheele Woordenboek op twee letters na voltooid zou zijn. Veel werk besteedde hij ook aan 't maken van een kataloog met uitvoerige uittreksels uit de door v a n d e r T u u k nagelaten Oud-Javaansche HSS., die thans volgens den uitersten wil van genoemden geleerde deel uitmaken van de Handschriftenverzameling der Leidsche Universiteitsbibliotheek. Het grootste deel van zijn tijd werd echter in beslag genomen door nasporingen op oudheidkundig gebied, zoodat in toenemende mate zijn hoofdoogmerk gericht was op de studie van de oude bouwkunst en 't decoratief. Bij menige gelegenheid gaf hij blijk van een verrassend juist inzicht in 't karakter, de leidende beginselen en de ontwikkeling der Hindoe-Javaansche bouw- en beeldhouwkunst. Ofschoon zijne zienswijze omtrent de methode van oudheidkundig onderzoek op Java niet onverdeelden bijval vond en hij daardoor meermalen genoopt werd tot twistgeschrijf, o.a. tegen Dr. Groneman, werd zijn meesterschap in gezaghebbende kringen ten volle erkend. Daarom sprak het als het ware van zelf, dat toen de Regeering besloten had tot de instelling van eene Commissie van Oudheidkundig Onder-

zoek op Java en Madoera, B r a n d e s tot Voorzitter gekozen werd.

De verwachtingen door de instelling dezer Commissie opgewekt zijn niet beschaamd geworden. Binnen den betrekkelijk korten tijd van vier jaren heeft B r a n d e s , trouw geholpen door zijn medeleden K n e b e l en L e y d i e M e l v i l l e , tot stand gebracht, dat twee belangrijke bouwwerken zijn ontbloot, beschreven en in plaat gebracht, terwijl allerlei oudheidkundige voorwerpen aan 't licht werden getogen. Het zou ondankbaar wezen, de verdiensten van vroegere oudheidkundige onderzoekers niet te erkennen; het zou onbetamelijk zijn, te vergeten wat in de laatste helft der 19de eeuw met ondersteuning van de Regeering en geleerde genootschappen gedaan is voor de beschrijving en afbeeldingen der heiligdommen van Boro Boedoer, Kali B ning, Prambanan, enz., doch het is niet te loochenen dat in dat zelfde tijdvak veel meer had kunnen verricht worden, indien men naar een vast plan, ontworpen en uitgevoerd door een van Regeeringswege aangewezen lichaam, ware te werk gegaan¹. Zulk een lichaam was de in 1901 ingestelde Commissie van Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera, die, zooals de verkregen uitkomsten bewezen hebben, uit geschikte personen was samengesteld.

Als leider van 't oudheidkundig onderzoek heeft B r a n d e s , van 1901 tot aan zijn dood toe, deels ter plaatse de oude bouwwerken in Oost- en Midden-Java opgenomen, deels te Batavia het verzamelde materiaal verwerkt en met soortgelijke overblijfselen in Voor- en Achter-Indië

1 In 't Voorbericht van de Commissie van Bijstand, opgesteld door den Heer R o u f f a e r , op de 'Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang' kan men in korte trekken vermeld vinden wat door het Opperbestuur of het Indisch Gouvernement gedaan is ten bate der kennis van Java's Oudheden.

vergeleken. Hij heeft in de spanne tijds die hem beschoren is geweest de hem opgedragen taak te vervullen, gewoekerd met zijn tijd en zijne gaven, zoodat Dr. van Ronkel naar waarheid daaromtrent kon verklaren: 'Even rusteloos arbeider te velde als ijverig geleerde in de studeerkamer heeft hij ons talloze geheimen der oude bouwkunst, der ornamentiek, der iconographie ontsluit'. Niet minder juist is wat Dr. Hazeu in zijn *In Memoriam*¹ opmerkt: 'En daar leerden wij Brandes van een geheel nieuwe zijde kennen; niet alleen kwam juist bij het bestudeeren van den bouw der monumenten zijn scherp opmerkingsvermogen hem uitstekend te stade, maar bovendien toonde hij een architectonisch talent, een inzicht in de constructie dier oude bouwwerken, welke men in hem, den 'kamergeleerde' niet zou hebben vermoed'. Men kan hieraan toevoegen, dat hij zelfs het schijnbaar onbeduidende zijne volle aandacht waardig keurde en dat het voor zijn vorschenden geest een behoefte was de beteekenis daarvan te doorgronden. Om zich hiervan te overtuigen behoeft men slechts kennis te maken met zijne vernuftige opmerkingen in 't opstel *'Notice sur une espèce de draperie ornamentale des anciens monuments hindous de Java Central'*, in den bundel aangeboden aan 't Orientalisten-Congres te Hanoi, dat hij als afgevaardigde van 't Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bijwoonde. Van zijne gave van nauwkeurige waarneming getuigt ook het opstel: *'Een Buddhistisch monniksbeeld, en naar aanleiding daarvan het een en ander over eenige der voornaamste mudrâ's'*. Het behoeft niet verzwegen te worden, dat zijne verklaringen niet zonder uitzondering overtuigend zijn, zoodat

¹ Weekblad voor Indië, N°. 23 (1905).

men soms geneigd is te zeggen *ingeniosius quam verius*, doch meestal zijn zij juist, en altoos vernuftig.

Tot de werkzaamheden der Commissie voor Oudheidkundig Onderzoek behoorde 't opmaken van driemaandelijksche verslagen over de verkregen uitkomsten en van wat op de een of andere wijze daarmee in verband staat. Die verslagen zijn deels het werk van *Knebel*, deels van *Brandes*. De taak om afzonderlijke monografieën samen te stellen was opgedragen aan den Voorzitter, wien daarvoor de door *Leydie Melville* en *Knebel* verstrekte gegevens ten dienste stonden. Het eerste nummer van de Reeks, welke men van den aanvang af voornemens was uit te geven, verscheen in 1904 onder den titel: '*Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang genoemd Tjandi Djago, in de residentie Pasoeroean*', met 104 platen, 24 bouwkundige teekeningen en 1 kaart. Dat dit kostbare prachtwerk kon uitgegeven worden, is te danken aan de samenwerking tusschen het Departement van Koloniën, het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, en het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië; dat het aan alle wetenschappelijke eischen voldoet, daarvoor wete men dank aan al de drie leden der Commissie.

Een tweede monografie over de *Tjandi Singasari* en de *Wolkentoneelen* van *Tjandi Panataran* was bij *Brandes* in bewerking en reeds zoo goed als voltooid, toen de dood op 26 Juni 1905 een einde maakte aan zijn voor de wetenschap zoo vruchtbaar leven. Door een verraderlijke ziekte werd hij in de volle kracht van den mannelijken leeftijd ten grave gesleept, en ontrukkt aan de wetenschap, welke zooveel aan hem verplicht was en nog zoo veel van zijn veelomvattende kennis, rustelooze werkzaamheid en fijnen speurzinn te verwachten had.

Voor de taal- en oudheidkunde van den Indischen Archipel in 't algemeen en van Java in 't bijzonder, was zijn dood een gevoelig verlies, en lange tijd zal er voorbijgaan eer jongere krachten waardig zijn werk zullen kunnen voortzetten.

Met weemoed herdenken hem allen die zijn gaven van geest en hart hebben leeren waardeeren en weten welke verwachtingen door zijn heengaan on vervuld zijn gebleven. Niet enkel in den kring zijner Nederlandsche vakgenooten, maar ook daarbuiten is zijn verlies diep gevoeld, getuige de hartelijke wijze waarop een Fransch geleerde, de Heer E d . H u b e r zijner gedenkt¹:

‘L'Ecole française d'Extrême Orient, dont il était le correspondant, n'oubliera pas le souvenir de ce savant laborieux et estimé qui plus d'une fois avait accueilli et guidé ses membres en mission à Java et qui représentait auprès d'elle, au congrès de Hanoi, la Société de Batavia: elle le pleure à l'égal d'un de ses membres’.

H. KERN.

1 In *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême Orient* V, 250.

Geschriften van J.L.A. Brandes.

Afzonderlijke Werken.

Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der Westersche Afdeeling van de Maleisch-Polynesische taalfamilie. Academisch Proefschrift, 1884.

Beschrijving der Javaansche, Balineesche en Sasaksche Handschriften, aangetroffen in de nalatenschap van Dr. H.N. van der Tuuk en door hem vermaakt aan de Leidsche Universiteitsbibliotheek. 1ste stuk 1901; 2de stuk 1903.

Eenige uiteenzettingen, Batavia 1902.

In het Tijdschrift voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië.

Transcriptie van vier Oud-Javaansche oorkonden op koper, gevonden op het eiland Bali, in samenwerking met Dr. H.N. van der Tuuk, XXX, 603-624.

Inleiding van de Maleisch-Kissersche Woordenlijst door N. Rinnooy, hulpprediker ten dienste der inlandsche Christengemeenten der eilanden Roma en Kisser, XXX, 149-214.

Een Nâgarî-opschrift, gevonden tusschen Kalasan en Prambanan, *ibid.* 240-261.

Nog eenige sporen van de oudheidkundige verrichtingen van den Luitenant der Genie H.C. Cornelius, *ibid.* blz. 597-614.

Een Jayapattra of acte van eene rechterlijke uitspraak van Çaka 849. XXXII, 98-150.

Naar aanleiding van Prof. A.C. Vreede's Kantteekeningen, *ibid.* 150-211.

Drie koperen platen uit den Mataramschen tijd, gevonden in de residentie Krawang, *ibid.* 338-362.

Nog iets over een reeds vroeger gepubliceerden piagam van Sultan Agung, *ibid.* 363-367.

Iets over een ouderen Dipan gara in verband met een prototype van de voorspellingen van Jayabaya, *ibid.* 368-431.

De inkt gebezigd voor het schrijven der Oud-Javaansche handschriften uit de 14de en 15de Çaka-eeuw, *ibid.* 438-440.

Een Oud-Javaansch alphabet van Midden-Java, *ibid.* 441-445.

De tekst van de prozabewerking van de Babad Tanah Djawi gecastigeerd, *ibid.* 556.

De koperen platen van S mbiran (Boeileng, Bali), oorkonden in het Oud-Javaansch en het Oud-Balinesch, XXXIII, 16-56.

De huidskleur der Javanen volgens henzelf, *ibid.* 600.

Een nieuwe bewerking van de S rat Aji Saka, XXXIV, 106.

Nog eenige Javaansche piag ms uit het Mohammedaansche tijdvak, afkomstig van Mataram, Bant n en Palembang, *ibid.* 605-625.

Nog eenige Javaansche piag ms uit het Mohammedaansche tijdvak, afkomstig van Mataram, Bant n en Palembang, XXXV, 110-127.

Eenige foutieve eigennamen in de door Me i n s m a uitgegeven prozabewerking van de Babad Tanah Jawi, *ibid.* 127.

Nog eenige Javaansche piag ms uit het Mohammedaansche tijdvak, afkomstig van Mataram, Bant n en Palembang, *ibid.* 209-214.

Een verslag van Prof. A.C. V r e e d e omtrent eene verzameling Javaansche en Madoereesche handschriften, *ibid.* 443-479.

Een paar bijzonderheden uit een handschrift van de Hikajat Kalila dan Damina, XXXVI, 394-416.

Nog een Javaansch geheimschrift, *ibid.* 418-419.

Dwerghert-verhalen uit den Archipel. Javaansche verhalen, XXXVII, 27-49.

Dwerghert-verhalen uit den Archipel. Maleische verhalen, *ibid.* 60-64.

Kaya kum ndur ang djawa (bladvulling), *ibid.* 112.

Nog eenige Javaansche piag ms uit het Mohammedaansche tijdvak, afkomstig van Mataram, Bant n en Palembang, *ibid.* 119-126.

Dwerghert-verhalen uit den Archipel. Javaansche verhalen. De door de firma G.C.T. v a n D o r p t e S m a r a n g uitgegevene S rat Kantjil, *ibid.* 127-144.

Verslag over een Babad Balambangan, *ibid.* 325-365.

Dwerghert-verhalen uit den Archipel. Maleische verhalen, *ibid.* 366-389.

Warung, bata en wangan (bladvulling), *ibid.* 400.

Yogyakarta, *ibid.* 415-448.

Eenige officieele stukken met betrekking tot Tj rbon, *ibid.* 449-488.

Een Javaansche preek van den duivel, *ibid.* 506-512.

Nadere opmerkingen over de Maleische bewerkingen van de geschiedenis der tien vizieren, Hikajat Golam, (Hik. Zadabaktin, Hik. Azbak), Hik. Kalila dan Damina (laatste gedeelte), en de daarvan te onderscheiden, bij de Maleiers voorhanden uiteenloopende Hikayats Baktiyar, XXXVIII, 191-273.

Nalezing op het verslag over een Babad Balambangan, *ibid.* 283-288.

Uittreksels ter vergelijking met hetgeen door den Heer G.H. N i e m a n n

gepubliceerd werd uit een Hikayat Bayan Budiman in zijne bloemlezing uit Maleische geschriften, *ibid.* 379-403.

Het Damar Wulan verhaal in Lakonvorm, *ibid.* 457-485.

De maandnaam Hapit XLI, 19-31.

De inhoud van de groote Hikayat Baktiyar, volgens eene aanteekening van Dr. H.N. van der Tuuk, *ibid.* 292-299.

Iets over het Papegaai-boek, zooals het bij de Maleiers voorkomt, *ibid.* 431-497.

Bladvulling betreffende het citeeren uit palmbladschriften, XLII, 102-104.

Van Oud-Batavia, losse mededeelingen, *ibid.* 105-130.

Nog eenige Javaansche piag ms uit het Mohammedaansche tijdvak, afkomstig van Mataram, Bant n en Palembang (vijfde vervolg), *ibid.* 105-130.

Omina et portenta, *ibid.* 323-343.

Aanvulling van het opstel over 'Oude woningen in de stad Batavia', van den Heer H.D.H. Bosboom, *ibid.* 348-356.

Een hofreis naar Mataram om en bij 1648 (bladvulling) *ibid.* 387-392.

Nog eenige Javaansche piag ms uit het Mohammedaansche tijdvak, afkomstig van Mataram, Bant n en Palembang (zesde vervolg), *ibid.* 491-507.

Van Oud-Batavia, losse mededeelingen, XLIII, 1-35.

Dwerghert-verhalen buiten den Archipel, *ibid.* 226-248 en 275-289.

Een platte grond van Batavia, *ibid.* 249-274.

Arya Penangsang's rechten en pogingen tot herstel daarvan; *ibid.* 488-491.

Van Oud-Batavia, losse mededeelingen, *ibid.* 493-553.

Nog eenige Javaansche piag ms uit het Mohammedaansche tijdvak, afkomstig van Mataram, Bant n en Palembang, (zovende vervolg), *ibid.* 577-582.

Twee oude berichten over de Boroboedoer, XLIV, 73-84.

Djakuwes in de Babad tijdens de belegering van Batavia. - Jacques Lefèvre, mededeeling, *ibid.* 286-288.

Van Oud-Batavia, losse mededeelingen. XLV, 1-29.

Bijschrift bij de door den Heer Neeb gezonden photo's van oudheden in het Djambische, *ibid.* 128-133.

Inleiding tot de kaart van Oud-Bant n, in gereedheid gebracht door wijlen Mr. L. Serrurier, *ibid.* 257-262.

Lo Tong, een Javaansch reflex van een Chineeschen ridderroman, *ibid.* 263-271.

Nog eenige Javaansche piag ms uit het Mohammedaansche tijdvak, afkomstig van Mataram, Bant n en Palembang (achtste vervolg), *ibid.* 272-275.

Van Oud-Batavia, losse mededeelingen, *ibid.* 289-332.

Dwerghert-verhalen uit den Archipel. Javaansche verhalen, XLVI, 73-91.

Insluimeren van het gevoel voor de symbolieke waarde van ornament ook in de Chineesche kunst op te merken, *ibid.* 97-107.

Verslag van het Internationaal Orientalistencongres te Hanoi van 1-6 December 1902, *ibid.* 481-512.

De waarde van Tjandi Prambanan tegenover de andere oudheden van Java en een hartig woord over de deblayeeing, XLVII, 414-432.

Enkele oude stukken, betrekking hebbende op Oud-Javaansche opschriften en bewaard in de Rijks-Universiteitsboekerij te Leiden, *ibid.* 448-460.

Een puzzle opgehelderd (Het Lingga-voetstuk van Singasari), *ibid.* 461-467.

De verzameling gouden godenbeelden gevonden in het gehucht G moeroeh, bij Wanasaba, en naar aanleiding daarvan iets over Harihara en de geschiedenis van het uiterlijk van Garuda op Java, *ibid.* 552-577.

De Makara als haartressieraad, XLVIII, 21-36.

Een Buddhistisch monnikskleed en naar aanleiding daarvan het een en ander over eenige der voornaamste mudrâ's, *ibid.* 37-56.

In de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Pararaton (Ken Arok) of het Boek der Koningen van Tumap I en van Madjapahit, uitgegeven en toegelicht. Verh. Deel XLIX.

Register op de proza-omzetting van de Babad Tanah Jawi (uitgave van 1874), Deel LI, 4de stuk.

Nâgarakr tågama, Lofdicht van Prapantja op Koning Radjasanagara, Hayam Wuruk, van Madjapahit, uitgegeven naar het eenige daarvan bekende handschrift aangetroffen in de puri te Tjakranagara op Lombok, Deel LIV, 1ste stuk.

In de Notulen van de Algemeene en Directie-Vergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Nota betreffende de verzameling abklatschen van steenopschriften door het eerelid Dr. R.D.M. Verbeek aan het Genootschap geschonken, Not. 1888, Bijlage II.

Verslag over een afschrift van twee Babads, de Babad B suki en de Babad Bandawasa, ontvangen van den Heer H.E. Steinmetz, Assistent-Resident te Bondowoso, Not. 1893, Bijlage VIII.

Verslag over de papieren der baklan (patinggi) van de wong sawidaksanga in de desa Tjigugur (Mandala Sukapura, Preanger Regentschappen), *ibid.* Bijlage XI.

Toelichting tot de schetstaalkaart van Celebes, samengesteld door den Heer K.F. Holle, Not. 1894, Bijlage II.

Concordantie van de Oudheden in 's Genootschaps Museum, beschreven in Groeneveldt's catalogus en afgebeeld in den vroegeren catalogus van Dr. W.R. van Hoëvell en R. Friederich, Not. 1899, Bijlage III.

Nota naar aanleiding van de lijst van Kalangwoorden, *ibid.*

Mededeeling over eenige bijzonderheden der metriek, het notenschrift en de geschiedenis van het schrift der Javanen, *ibid.* Bijlage VII.

Opmerking aangaande een relief aan den buitenkant van de trap van Tjandi M ndoet, Not. 1900, Bijlage X.

Nog eens over de beelden van Tjandi Toempang, Not. 1901, Bijlage III.

Eene fraaie variatie van het olifant-visch of makara-ornament, *ibid.* Bijlage VI.

Aanvulling van de mededeeling over de in relief afgebeelde dierenfabels op het terrein van Panataran, Not. 1902, Bijlage II.

Het gevaarvolle van het verklaren van de relieftableaux aan de oude ruïnen op Java te vinden, als men den betrokken tekst niet kent, toegelicht aan een voorbeeld genomen uit de schilderijen aan het pendapaterras te Panataran, *ibid.* Bijlage III.

Over kaarten en platen betreffende Oud-Batavia. Bijlage V.

Het olifant- *en face* stuk op het ruggestuk van N°. 262 van de Archaeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, *ibid.* Bijlage XI.

Drie leeuwekoppen *en face* uit de Kedoe, *ibid.* Bijlage XII.

De hoofdbeelden op de voorsprongen van den teerling der Tjandi M ndoet (Padmapâni, T r en Bhr kuitârâ), *ibid.* Bijlage XIII.

Nadere mededeelingen over de Tjandi M ndoet, *ibid.* Bijlage XV.

Nieuwe mededeelingen over de Tjandi M ndoet, Not. 1903, blz. 75-89.

Verbetering en aanvulling van de aantekening bij de Mededeeling over de hoofdbeelden op de voorsprongen van den teerling der Tjandi M ndoet, Not. 1903, Bijlage II.

De wedloop van den Garuda met de schildpadden in relief op Midden-Java teruggevonden en eene gissing tot verklaring van de vreemde voorstelling op Oost-Java van de fabel van de ganzen met de schildpad, *ibid.* Bijlage III.

Het Nirwâna-tooneel en de Baraboedoer, *ibid.* Bijlage VIII.

Het dak van Tjandi Pawon en de daken der hoofdtempels te Prambanan, Not. 1904, Bijlage II.

Toelichting op het rapport van den Controleur der onderafdeeling Lematang-ilir van de in die streek aangetroffen ondheden, *ibid.* Bijlage VI.

Naschrift op het stuk 'Beschuldiging of verdachtmaking' door Dr. J. Groneman, *ibid.* Bijlage XII.

Naar aanleiding der mededeeling, vermeld in Not. 1904, VIII, *ibid.* Bijlage XVI (Over eene Holl. vertaling van een Babad).

Verspreide Opstellen.

Brief aan den Redacteur van het Maandschrift voor de huiselijke opvoeding en het schoolwezen in Ned. Indië, handelende over de afleiding van eenige Javaansche plaatsnamen. *Maandschrift* I (1886-87), 490-504.

Het onderzoek naar den oorsprong van de Maleische Hikajat Kalila

dan Damina ingeleid: in den *Feestbundel* aan Prof. M.J. de Goeje aangeboden, in 1891, blz. 79-110.

Een relief aan de Tjandi M ndut en een fabel uit de Tantri, ‘de brahmaan, de krab, de kraai en de slang’; in den *Feestbundel* aan Prof. P.J. Veth aangeboden, in 1894, blz. 145-148.

Taal- en Oudheidkunde in Nederlandsch-Indië onder het regentschap van Koningin Emma. Bat. 1898.

Notice sur une espèce de draperie ornamentale des anciens monuments hindous de Java Central, in *Hommage* au Congrès des Orientalistes de Hanoi de la part du Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. 7-14.

Une forme verbale particulière du Toumbulu, *ibid.* 44-52.

Het infix *in* niet een infix om passieve vormen te maken, maar de tijdsaanwijzer om aan een vorm de waarde te geven van een gedecideerd afgelopen handeling, in den *Feestbundel* aan Prof. H. Kern aangeboden in 1903, blz. 199-204.

Kern en de Archipel, extra Bijvoegsel van de *Javabode* van 6 April 1903.

Geschriften uitgegeven in vereeniging met anderen.

Aanteekeningen omtrent de op verschillende voorwerpen voorkomende inscripties en een voorloopige inventaris der beschreven steenen, in den *Catalogus* der Archaeologische verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen door W.P. Groeneveldt, Bat. 1887.

Rapporten van de Commissie in Ned.-Indië voor Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera over 1901, 1902 en 1903.

Archaeologisch Onderzoek op Java en Madoera. I. Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang genoemd Tjandi Djago, in de residentie Pasaroean 1904. Samengesteld naar de gegevens verstrekt door H.L. Lydie Melville en J. Knebel.

Levensbericht van Jacobus Hellendoorn.

In 1905 werd J a c o b u s H e l l e n d o o r n lid van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde. Het was naar menschelijke berekening te voorzien dat hij niet zeer lang ons medelid zou zijn, want hij was 71 jaar oud, en behoorde tot die mensen, van wie iedereen voorspelt dat zij wel eens eene beroerte zullen krijgen. In dit geval is de voorspelling al heel gauw in vervulling gegaan: weinige maanden later zonk hij onverwacht van zijn stoel en stierf na enkele dagen, den 31^{en} October.

Deze benoeming van een 71-jarige is zeker een ongewoon geval, zij was echter ten volle gemotiveerd door den levensloop van Hellendoorn, die ook in het geheel niet gewoon was. Zijne werkzaamheid op het gebied der letteren behoort uitsluitend tot den laatsten tijd van zijn leven; de jaren die bij eene normale loopbaan de beste jaren van den mensch zijn, had hij aan de industrie gewijd. In 1857 had hij de theologische studie die hem - als zoovelen anderen in dien tijd - geene bevrediging gaf, na afgelegd candidaatsexamen vaarwel gezegd, was toen in de leer gegaan op de steenfabriek van den heer Beijerman te Waardenburg, en was daarna jarenlang zelf

steenfabrikant geweest eerst te Driel, daarna te Dodewaard. Zijne woning was te Indoornik in de gemeente Heteren, en ruim 24 jaren was hij lid van den Raad der gemeente, en secretaris van de Vereeniging van steenfabrikanten in Nederland. In 1890 zag hij zich genoodzaakt de zaken op te geven, en na liquidatie moest hij naar wat anders omzien. Hij was toen 56 jaren oud, en was sinds dertig jaren gehuwd met eene volle nicht zijner moeder, Hendrica Isabella van Doesburgh. Hoewel dit huwelijk kinderloos was en de echtgenooten bescheiden waren in hun eischen, was toch de toestand niet aangenaam. Ongewoon is trouwens het geval niet, haast iedereen kent in zijne omgeving van die menschen die in zaken werkzaam geweest zijn, en dan zoeken naar de eene of andere bezigheid, liefst eene die ook nog wat verdienste aanbrengt. Zelden lukt het in zoo'n geval, nog iets goeds te vinden, meestal blijft het bij eenig geliefhebber met agenturen van verzekeringmaatschappijen en dergelijke. Met Hellendoorn is het geheel anders geloopt. Na eenig zoeken heeft hij eene nieuwe, blijvende werkzaamheid gevonden in geheel andere richting. Deze bijzondere loop van zaken moet gedeeltelijk zijn verklaring vinden in zijne opleiding in vroegere jaren. Hij was, zooals reeds gezegd is, niet bestemd geweest om steenbakker te worden.

Den 16^{den} Maart 1834 was hij te Hilversum geboren, waar zijn vader Reinier Hellendoorn predikant was, en de studie der theologie lag voor hem dan ook voor de hand. Van 1847 tot 1852 bezocht hij het gymnasium te Gorinchem, waar zijn moeder Maria Margaretha van Doesburgh als weduwe woonde, en ging daarna te Utrecht studeeren. Van dien vroegeren tijd zijn mij geene bijzonderheden bekend, maar van zijn studententijd had hij nog zeer

aangename herinneringen. Vooral vertoonde hij graag een gouden klaverblaadje dat hij steeds droeg als oprichter van het nu nog bestaande studentengezelschap 'Tres faciunt collegium.' De medeoprichters waren Jhr. Mr. W.E. van Panhuis, overleden in 1894 als referendaris aan het Departement van Koloniën, en Mr. G.A. Visscher, thans procureur-generaal bij het Hof te Leeuwarden. Een andere tijdgenoot, wiens vriendschap hem na zoovele jaren van veel nut is geweest, was Jhr. Mr. J.W.M. Schorer, in 1903 overleden als vice-president van den Raad van State. Het pleit zeker voor de trouw van dezen uitnemenden man, dat hij den vroegeren academiëvriend na meer dan 30 jaren vol ijver voorthielp; maar nog meer blijkt zijn juiste inzicht daaruit, dat hij dit, misschien na eenige mislukte poging in andere richting, aan den kant der letteren zocht.

Het eerste, tijdelijke werk, waaraan Hellendoorn met voldoening bezig was, was het bijeenbrengen van stof voor den heer Mr. W.J. van Welderen bn. Rengers, ten behoeve van diens boek over de parlementaire geschiedenis van Nederland. De heer Rengers roemde de accuratesse en de intelligentie waarmee hij juist wat voor het werk noodig was wist te kiezen en op te teekenen uit de reeksen van jaargangen der Handelingen, en van dagbladen als het *Handelsblad*, die hij daartoe moest doorwerken. Intusschen liep dit werk af, en tegen dien tijd kwam de heer Schorer die als Commissaris des Konings in Noord-Holland tevens Curator der Amsterdamsche universiteit was, op de gedachte dat hij aan de Universiteitsbibliotheek iets nuttigs zou kunnen doen. Na eene korte maar voldoende proefneming is hij in 1893 als Conservator aangesteld met de bepaalde opdracht, de verzameling-Diederichs, eene zeer groote collectie brieven en autografen, te cata-

logiseeren. Een eenigszins uitvoerige schets van de wijze waarop hij dezen arbeid aanvatte, van de moeilijkheden die zich bij een werk van die soort opdoen en van alles wat verder met zijn conservatorsloopbaan in verband staat, werd door mij geschreven in het *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, waarheen dus de belangstellende lezer verwezen wordt. Ruim twaalf jaren is Hellendoorn in deze betrekking werkzaam geweest, en ik meen wel met zekerheid te kunnen zeggen dat deze bezigheid ten slotte meer met zijn aanleg overeen kwam, en hem grootere voldoening heeft gegeven dan zijn vroegere werk als steenfabrikant.

Veel waarvoor in zijn jeugd en zijn studietijd de grondslagen gelegd waren, kwam eerst nu tot zijn recht. In menig opzicht sloten zelfs de verzamelingen die hij hier ordenen en beschrijven moest, merkwaardig aan bij hetgeen bij een jong man in het midden der 19^e eeuw belangstelling wekte. Zoo was de Fransche revolutie een onderwerp geweest dat hem vroeger had aangetrokken, en hier kreeg hij in de Fransche afdeeling der schenking-Diederichs eene verzameling van duizenden Fransche brieven te beschrijven, waaronder zeer vele die uit den revolutietijd dateeren, geschreven door de meest verschillende personen, zoodat hij vanzelf een blik moest slaan in den levensloop van bijna allen die toen op staatkundig of krijgsg gebied eene rol gespeeld hebben. Hij stelde zich daarbij ook niet tevreden met het naslaan der levensbeschrijvingen in de woordenboeken, wat voor zijn werk noodig was, hij las ook in zijne avonduren menig werk over dien altijd weer belangwekkenden tijd.

Maar ook de Nederlandsche brieven die hij onder handen kreeg, boden veel belangrijks. Hier was het niet alleen de Diederichscollectie, maar vooral de brieven van Bilderdijk,

en die van den kring van Potgieter, die zijne belangstelling wekten. Duizenden brieven gingen door zijne handen, en zoo kregen de gebeurtenissen die hem als jongeling geïnteresseerd hadden, als het uittreden van Potgieter en Huet uit de Gidsredactie, en de verschijning van de romans van Mevr. Bosboom-Toussaint, voor hem nieuw leven. Aardige bijzonderheden die nog niet zoo bekend waren, merkte hij op, en teekende hij bij wijlen aan. De brieven over de Gidsquaestie zijn door hem aan de redactie afgestaan en in den *Gids* gedeeltelijk gepubliceerd, andere opteekeningen heeft hij niet gewild dat bewaard zouden blijven; zij waren niet voor den druk bestemd. Zijn werk was trouwens uit den aard der zaak meer een klaar maken van de stof voor anderen, en als zoodanig is het reeds bij zijn leven ruimschoots gewaardeerd, want de twee voltooide deelen van den brievencatalogus in 1899 en 1903 verschenen, zijn in handen van velen, en worden druk geraadpleegd. Zij zijn over de geheele wereld verspreid - juist terwijl ik dit schrijf komt het verzoek tot mij om voor het verbrande exemplaar te San-Francisco een nieuw te zenden - en zij zullen nog lang een vraagbaak blijven. Tevens zijn ze min of meer voorloopers op hun gebied, want de meeste bibliotheken hebben nog geene zoo uitvoerige gedrukte brievenklappers, en waar men ze wil gaan maken zal men allicht eer men zich eene methode kiest, van die van Hellendoorn ten minste kennis nemen; om daarna te trachten ze nog te verbeteren.

Voor ons land van haast nog meer belang dan de 2 voltooide deelen is een volgend deel dat persklaar ligt, en dat tegenwoordig nog veel drukker geraadpleegd wordt, omdat dit juist die talrijke brieven van Mevr. Bosboom-Toussaint, Beets, Geel, Bakhuizen v.d. Brink en andere

tijdgenooten van Potgieter bevat, die tegenwoordig eene toenemende belangstelling vinden.

Dat men in deze kostbare collecties den weg kan vinden, heeft men te danken aan den man, die eerst tegen zijn zestigste jaar na afloop van wat voor anderen hun levenstaak is, tot letterkundig werk is gekomen, en die nog op 71-jarigen leeftijd de voldoening smaakte dat hij door benoeming als lid van 'Letterkunde' door een groote groep van menschen tot wier kring hij vroeger in 't geheel niet behoorde, als een der hunnen werd erkend. En wel te recht, want zelfs op het oogenblik dat hij van zijn stoel zonk, ongeveer te middernacht, was hij nog in de lectuur van Goethe verdiept.

C.P. BURGER Jr.

Levensbericht van E. de Waal.

Toen ik eenigen tijd geleden op verzoek van den redacteur van de onlangs voltooide *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* de pen opnam om eenige regelen te wijden aan den toen nog in ons midden verkeerenden oudminister de Waal, kon ik het slechts betreuren, dat het beperkte bestek, waaraan ik gebonden was, het mij uit den aard der zaak onmogelijk maakte ten volle recht te laten wedervaren aan den man, dien ik steeds boven vele van zijne tijd- en strijdgenooten heb hooggeacht, en dien ik in veel opzichten als mijn leermeester op het gebied van onze koloniale politiek eerbiedig; - maar nu ik, te onbedachter ure naar ik vrees, het gewaagd heb om gevolg te geven aan de uitnoodiging van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde om de samenstelling op mij te nemen van een voor hare werken bestemd levensbericht van den inmiddels ontslapene, begin ik in te zien, dat het beter geweest ware die taak over te laten aan handen meer geschikt dan de mijne om met de pen het portret te schilderen, dat den betreunden overledene bij het nageslacht in herinnering moet doen blijven. Intusschen kan het werk van den

fotograaf, al ontbreekt het leven eraan, hiertoe ook eenigermate van dienst zijn, en op meer dan een misschien gebrekkig verzorgde fotografie maakt de volgende schets dan ook geen aanspraak.

Engelbertus de Waal, oudste zoon van Johannes Hendrik de Waal, destijds klerk ter Secretarie van Staat, en van Engelberta Jacoba de Ruyter, werd den 27sten November 1821 te 's-Gravenhage geboren en ging in Augustus 1824, dus nog geen drie jaren oud, met zijne ouders naar Nederlandsch-Indië, dat èn voor den vader èn voor den zoon het veld van beider werkzaamheid zou worden, en voor den zoon ook zou blijven, nadat hij zijn ambtelijke loopbaan aldaar afgebroken en zich voor goed in het vaderland gevestigd had om daar nog bijna een halve eeuw lang zich op verschillend gebied te blijven wijden aan de behartiging der belangen van het land en volk, wier nooden en behoeften hij in de door hem bekleede lagere en hoogere ambtsbetrekkingen van nabij had leeren kennen. Ongetwijfeld is de ambtelijke loopbaan van den vader van grooten invloed geweest op den weg, dien de zoon in een moeilijk tijdperk van zijn leven gemeend heeft te moeten inslaan, en uit dien hoofde zij hier, aangaande het leven van de Waal Senior het een en ander overgenomen uit de gegevens, die door de familie welwillend te mijner beschikking zijn gesteld.

Opgeleid voor den onderwijzersstand, gaf Johan Hendrik de Waal op zeventienjarigen leeftijd de voorkeur aan eene plaatsing als klerk op het kantoor van de solliciteurs de Vries Robé en Mr. Malecotius, waar hem een arbeid werd opgedragen, die hem zeer bijzonder boeide. Mr. Malecotius was namelijk door den oud-Gouverneur-

Generaal Daendels aangezocht om zich te belasten met het voor den druk gereed maken van diens in 1814 te 's-Gravenhage in het licht gegeven *Staat der Nederlandsch Oost-Indische bezittingen*, een taak waarbij de jeugdige de Waal behulpzaam was, en die, zooals hij zelf getuigt, den lust bij hem opwekte om 'dat schoone en rijke O.-I. te kunnen bezoeken.'

Het duurde intusschen langen tijd voor hij dien lust bevredigd zag. Eerst na in staatsdienst te zijn overgegaan en achtereenvolgens als klerk bij het Ministerie van Financiën en bij de Griffie van de Tweede Kamer werkzaam te zijn geweest, verkreeg hij in 1824 eene aanstelling tot Indisch ambtenaar 3de klasse, en vertrok hij met zijn gezin naar Batavia, waar hem dank zij de aanbevelingsbrieven van Minister Falck en den Secretaris van Staat de Mey van Streefkerk van den kant van den Gouverneur-Generaal van de Capellen een minzaam onthaal en een spoedige plaatsing als ambtenaar ter beschikking van den Algemeenen Secretaris ten deel viel.

De weldra gevolgde overgang van bestuur uit handen van van de Capellen in die van den burggraaf du Bus de Gisignies was voor de Waal niet ongunstig. Meermalen had hij voor den nieuwen opperlandvoogd tijdens diens Voorzitterschap van de Tweede Kamer in de jaren 1817 en 1818 particuliere werkzaamheden verricht, en was hierdoor zoo in diens gunst geraakt, dat hij bij besluit van 15 Februari 1826 ontheven werd van zijne werkzaamheden ter Algemeene Secretarie om speciaal ter beschikking van Zijne Excellentie te worden gesteld als ambtenaar bij het kabinet van den Opperlandvoogd.

Tot het vertrek van du Bus bleef hij die positie bekleeden om achtereenvolgens ook te worden belast met het tijdelijke directeurschap van de Landsdrukkerij en

het secretariaat van de Algemeene Rekenkamer, en ongetwijfeld moet hij onder alle omstandigheden blijken hebben gegeven van groote bekwaamheid en geschiktheid, want niet alleen bleef van den Bosch hem als chef van zijn kabinet handhaven, maar op al diens reizen werd hij steeds door de Waal vergezeld, hetgeen onder het bestuur van Baud op denzelfden voet het geval bleef.

Tegen de aan die reizen verbonden vermoeienissen schijnt hij echter niet bestand te zijn geweest. Eene ernstige ongesteldheid overviel hem, en tot herstel van gezondheid moest hij in den aanvang van 1835 met verlof naar Nederland terugkeeren.

Inmiddels groeide de jeugdige Engelbertus voorspoedig op, en het onderwijs dat hij in Batavia genoot, hoe gebrekkig het ook moge geweest zijn, droeg goede vruchten, want toen hij, wegens het in dien tijd volslagen gebrek aan meer uitgebreid lager, laat staan aan middelbaar onderwijs, ter voltooiing van zijn opvoeding in den aanvang van 1832 naar Nederland werd gezonden, en te Kampen als leerling in het Instituut van Opvoeding en Onderwijs van den heer J. van Wijk Rzn. werd opgenomen, bleek hij in algemeene ontwikkeling bij zijne medescholieren van gelijken leeftijd allermint achter te staan. Integendeel: hij was hen allen vooruit, ook toen hij eerlang de lessen kon volgen van de Latijnsche scholen der stad, aan welker hoofd de heer R. van Wijk Jzn. als rector geplaatst was, want van 'de vijf verdienstelijke jongelingen' die op den 20sten Juni 1836 bij de jaarlijksche plechtstatige promotie in de Bovenkerk tot de academische lessen bevorderd werden, was de Waal nommer één. Welk een vreugde moet het voor den toen

nog geen vijftienjarigen knaap geweest zijn om na de voordracht van zijn oratie *de Tito Pomponio Attico optimo cive* in tegenwoordigheid van zijne tijdelijk in het vaderland aanwezige ouders het hem door Curatoren van het Gymnasium *magna cum laude* uitgereikte diploma in ontvangst te nemen, dat den toegang tot de Academie voor hem opende; maar hoe zal die vreugde in bittere teleurstelling verkeerd zijn, toen het bleek dat van het voortzetten zijner studiën als academieburger, helaas! geen sprake kon zijn. De middelen van den vader, die voor de opleiding van meer kinderen te zorgen had, lieten het niet toe, en in de gegeven omstandigheden moest dus voor Engelbertus' toekomst wel het oog geslagen worden op Indië, waar de naam van den vader tot in de hoogste kringen een goeden klank had, en den zoon bij gevolg een goed onthaal zou te wachten staan. Toen dan ook de verloftijd van den vader was verstreken, keerde het geheele gezin in April 1837 terug naar Batavia, waar de Waal Sr., in afwachting van zijne kort daarna gevolgde benoeming tot President van Boedelmeesteren in het genot van wachtgeld werd gesteld, en de Waal Jr. eene plaatsing erlangde als klerk ter algemeene Secretarie op een tractement van f 50.- in de maand. Doch reeds spoedig klom hij op tot den rang van tweeden commies en hoe hoog hij reeds toen wegens zijne aan den dag gelegde bekwaamheid en werklust stond aangeschreven getuigt de hem van hooger hand gegeven opdracht 'tot het samenbrengen van eenige voorname stukken omtrent den toestand der financiën van Nederlandsch-Indië gedurende het tijdvak tusschen 1816 en 1825, en in het bijzonder dat van 1819 tot 1825 of het bestuur van Zijne Excellentie den Gouverneur van de Capellen.'

Van deze eervolle hoogst omvangrijke opdracht kweet hij zich door de indiening in November 1840 van eene 572 bladzijden beslaande memorie, die in 's lands archief werd opgeborgen, en daar inderdaad zoek moet geraakt zijn, want toen ik, bekend met haar bestaan door hetgeen de Waal zelf er van gezegd heeft¹, gehoopt had haar ten behoeve van mijne in 1885 uitgegeven brochure *Debet of Credit?* te kunnen raadplegen, werd mij blijkens thans nog in mijn bezit zijnd schriftelijk bericht medegedeeld, dat 'ter Algemeene Secretarie niets meer gevonden was dan eene missive van den Algemeenen Secretaris van 31 December 1840 N°. 1135, waarbij aan den tweeden commies de Waal voor het bewuste werk, in zijne vrije uren vervaardigd, eene gratificatie van f 500.- werd toegekend.' 'Zoo'n duur stuk en toch weg!' voegde mijn berichtgever er aan toe; maar dat deze de Waal's werk schromelijk onderschatte bleek eerlang toen het stuk werd teruggevonden en het ter beschikking kon worden gesteld van den kapitein P.J.F. Louw, die er ten behoeve van het in zijn werk: *de Java-oorlog van 1825/30* opgenomen geschiedkundig overzicht van het Indische financiewezen vóór en gedurende dat tijdperk een dankbaar gebruik van heeft kunnen maken. Onder de bijlagen van Louw's werk komen breedvoerige extracten voor uit de Waal's memorie, die volgens het oordeel van Louw tot het merkwaardigste behoort van hetgeen tot

1 Op bl. 43 namelijk van zijn werk *Nederl.-Indië in de Staten-Generaal*, 1e deel, noot 2, luidende: 'De financieele zijde des bestuurs van Van de Capellen zou beter dan uit zijne geschriften gekend worden, indien de Regeering de openbaarmaking wilde toestaan eener Geschiedenis der Financiën van Ned.-Indië van 1816 tot 1823 door schrijver dezes uit de archieven te Batavia samengesteld en ettelijke honderden bladzijden beslaande. Dat werk van een zeer jeugdig beginner zou echter dan vrij wat beschaving vereischen.'

dusver over de financieele geschiedenis van Nederl.-Indië sedert de herstelling van het Nederlandsch gezag ooit is te boek gesteld, en inderdaad moet men bij het lezen van de thans te onzer kennis gekomen extracten uit den arbeid van den toen nog geen twintigjarigen secretarie-ambtenaar eerbied en bewondering gevoelen voor den door hem geleverden arbeid, die met een gratificatie van *f* 500.- zeker niet te duur betaald werd.

Toch was die arbeid nog slechts een fragment van een grooter geheel, dat echter nooit voltooid werd in verband vermoedelijk met den toenemenden omvang van zijne ambtsbezigheden. Na aanvankelijk als tweede commies eenige geldelijke promotie te hebben gemaakt, werd hij in Januari 1843 tot eersten en in Juli 1845 tot hoofdcommies benoemd om met ingang van 1 Januari 1848 tot referendaris ter Algemeene Secretarie te worden bevorderd, dus kort nadat hij op den 21sten October 1847 in den echt was getreden met Marie Anne Theodore van der Hucht, derde dochter van Jan Pieter van der Hucht en diens echtgenoot Johanna Constantia Wilhelmina Lulofs, een welgesteld echtpaar uit den deftigen stand te Amsterdam, dat aan de samenleving der hoofdstad, waar van der Hucht, als chef van de firma Kerkhoven & Co. in de financieele wereld een gezien man was, vaarwel had gezegd om zich op Java te gaan wijden aan de verwezenlijking van de humanitaire en godsdienstige opvattingen door hem in zijn te Amsterdam in 1844 uitgegeven brochure *'Betoog tot aanprijzing eener kolonisatie van Nederlanders naar Java'* ontwikkeld en toegelicht, - en tevens, naar het in de familie heet, om zich en de zijnen te onttrekken aan de gevaren die z.i. in de naaste toekomst te duchten stonden van de toenemende verarming en ellende van het Nederlandsche volk. 'Wij

gaan gebukt', dus leidde van der Hucht zijn betoog in, 'onder een groote staatsschuld en hooge belastingen; de welvaart wijkt uit ons midden, de sporen daarvan zijn allerwege zichtbaar; - de bevolking neemt schrikbarend toe, en de armoede wint dagelijks veld, zoodat een onzer staatsmannen een derde derzelve onder de noodlijdenden rangschikt.' Maar hoe nu tot een beteren toestand te geraken? Bezuiniging of inkrimping van uitgaven kan bloei noch welvaart te weeg brengen. Nieuwe bestaansmiddelen en hulpbronnen moeten worden opgespoord, en niets zou krachtiger hiertoe kunnen medewerken dan een kolonisatie van Nederlanders naar onze Oost-Indische bezittingen met name naar Java, met het tweeledig doel 'om een aanzienlijk deel onzer landgenooten de gelegenheid te verschaffen en den weg gemakkelijk te maken om zich te verplaatsen naar een land, waar voor hen een behoorlijk middel van bestaan zal te vinden zijn', en te gelijkertijd 'den Javaan de voorrechten der beschaving te doen genieten en hem tot het belijden van het Christendom te brengen. Wel weten wij niet met zekerheid of voor Java de tijd daartoe reeds is aangebroken; evenmin of Nederland zich geroepen zal gevoelen daartoe krachtig mede te werken, dan wel, of onverschilligheid en verzuim Java eerst onder het bestuur eener machtiger, naar hooger beginselen strevende natie moeten brengen, om daartoe des te spoediger en zekerder te geraken; doch dit weten wij, dat het eenmaal gebeuren zal, en geen menschelijke macht of staatkundig stelsel in staat zal zijn het onveranderlijke besluit krachteloos te maken van Hem, die allen en alles regeert.'

Niet echter bij woorden alleen liet de idealist van der Hucht het; hij wilde zijne inlandsche omgeving overtuigen van zijne goede bedoelingen, en van de deugdelijk-

heid van zijn leer door zelf de hand te slaan aan den ploeg en de spade, toen hij zich in het najaar van 1845 met zijn gezin gevestigd had in het hartje van de aan natuurschoon zoo rijke Preanger, op de aan zijn broeder G.L.J. van der Hucht toebehoorende theeplantage Parakansalak; maar het bekwam hem slecht, want reeds den 31sten Januari 1846 bezweek hij aan de gevolgen van een zonnesteek, die hem bij den handenarbeid in het veld getroffen had. Zijne weduwe vertrok hierop met haar gezin naar Batavia, waar de Waal de familie leerde kennen.

Door zijn huwelijk stond voor de Waal de omgang met de toongevende kringen van het gezellig verkeer te Batavia open; maar hij maakte van die gelegenheid weinig of geen gebruik. Hij bleef zich schier uitsluitend aan zijne geliefkoosde studiën wijden, en eerlang werd hij door bijzondere omstandigheden andermaal in staat gesteld om te toonen wat hij op het gebied van zijn ambtelijken werkkring vermocht.

Onder de wijzigingen namelijk, die met betrekking tot het beheer der koloniën bij de Grondwetsherziening van 1848 haar beslag hadden gekregen, was van zeer ingrijpenden aard het voorschrift van art. 60 houdende, dat de Koning jaarlijks aan de Staten-Generaal een omstandig verslag doet geven van het beheer der koloniën en bezittingen en van den staat waarin zij zich bevinden. Wel had de Regeering zelve reeds vroeger de behoefte aan jaarlijksche overzichten gevoeld, en was o.a. in de Instructie van 1836 voor den Gouverneur-Generaal de last opgenomen om jaarlijks aan den Minister van Koloniën te zenden een overzicht van de administratieve en een overzicht van de politieke aangelegenheden; maar sedert 1841 werd daarmee niet voortgegaan omdat per-

soneel ontbrak en geen vermeerdering van personeel kon worden toegestaan¹. De Grondwet van 1848 dwong nu tot het hervatten van dezen arbeid; maar nog vóór een begin was gemaakt met de behandeling der op 19 Juni 1848 aan de Tweede Kamer ingediende voorstellen tot Grondwetsherziening was bij ministerieele dépèche van 7 Juli het verzoek aan den Gouverneur-Generaal afgegaan om ter bijeenbrenging van de bouwstoffen voor het door den Koning in te dienen verslag de handen aan het werk te doen slaan, een verzoek dat na aanneming en afkondiging der wet met eenigen aandrang bij 's Ministers missive van 18 Januari 1849 herhaald werd.

Overeenkomstig alle ambtelijke regelen en begrippen was de eerste adjunct-secretaris van het Gouvernement de aangewezen man om de door het Opperbestuur verlangde gegevens te verzamelen en te rangschikken; maar toen deze verklaarde een vol jaar, met ontheffing van alle andere aan zijn ambt verbonden werkzaamheden, voor den te verrichten arbeid noodig te hebben, werd bij Gouvernements besluit van 18 Januari 1850 de taak aan den referendaris de Waal toevertrouwd, met opdracht om het werk binnen weinige maanden gereed te hebben, terwijl hij te gelijker tijd het beheer van de Militaire afdeeling der Algemeene Secretarie zou behouden. Onmiddellijk ging hij aan den arbeid, maar van rustig en kalm doorwerken was voor hem geen sprake. 'Nauwelijks was ik een maand aan het werk bezig', dus schrijft hij onder dagteekening van 29 Mei in zijnen aan den Algemeenen Secretaris gerichtten brief, ten geleide strekkende van hetgeen hij in voldoening aan het verlangen der Regeering op het papier had gebracht, 'of er werd uit Nederland

1 De Waal, *Koloniale politiek der Grondwet*, bl. 412.

op de ontvangst van de gevraagde bouwstoffen aangedrongen, en dit herhaalde zich met elke mail. Dientengevolge ben ik meer en meer tot afdoening aangespoord, overhaast; en ik heb om dezelfde reden mijn oorspronkelijk plan in beperkenden zin moeten wijzigen.' Toch bleek het door hem geleverde werk meer dan voortreffelijk, niettegenstaande hem geen voorbeelden ten dienste stonden, en hij, zooals hij in den aangehaalden brief getuigde, 'zelf nooit in de gelegenheid was geweest de Indische administratie als één geheel te leeren kennen.'

Aan blijken van tevredenheid van zijne superieuren bleef het hem dan ook niet ontbreken. 'Ik doe alle hulde aan de activiteit en de zaakkennis van den steller, en ik kan mij zeer wel vereenigen met de stelselmatige inrichting en bewerking van dit verslag,' dus schreef de Gouverneur-Generaal Rochussen in eene nog onder de Waal's papieren aanwezige nota van zijne hand, en bij woorden liet de Opperlandvoogd het niet, want bij besluit van 11 September 1850 N°. 10 werd aan den adjunct-secretaris van het Gouvernement E. de Waal als belooning voor de samenstelling van een statistiek overzicht van Ned.-Indië onder den naam van Administratief Verslag een gratificatie van f 2000.- toegekend. Maar wat meer dan dit alles den stempel van voortreffelijkheid op de Waal's arbeid drukt is het feit, dat men op den door hem gelegden grondslag steeds getrouw is blijven voortbouwen, en de tegenwoordige inhoud der Koloniale verslagen, wat de indeeling en rangschikking der onderwerpen betreft, in hoofdzaak overeenstemt met het door de Waal uitgedachte en bewerkte, onder zijne papieren bewaard gebleven schema.

Het lag voor de hand, dat verdere bevordering in den dienst niet lang achterwege kon blijven. Van adjunct-

secretaris klom hij op tot Eersten Secretaris van het Gouvernement, krachtens besluit van 6 Augustus 1851, maar tot den hoogsten rang, tot Algemeen Secretaris bracht hij het niet, niettegenstaande hem bij herhaling de waarneming van deze hooge en invloedrijke betrekking werd opgedragen. Tot tweemalen toe was dit het geval ter gelegenheid dat de Algemeene Secretaris, Mr. A. Prins, den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist op diens dienstreizen moest vergezellen (besluiten van 27 Juni 1852 N°. 9 en 9 Juni 1853 N°. 6) en toen aan den Algemeenen Secretaris Prins bij besluiten van 19 Januari 1853 en 18 Juni 1854 de taak werd opgedragen om zich, in verband met de op Borneo's Westkust uitgebroken onlusten en de daarop gevolgde moeilijkheden, voor korteren of langeren tijd derwaarts te begeven, werd bij dezelfde besluiten de Waal tot waarnemenden Algemeenen Secretaris benoemd.

Kan het zijn, dat de Waal voor zich het ambt niet begeerd heeft? De mogelijkheid is niet uitgesloten, want in latere jaren heeft hij zelf verklaard, dat voor de opheffing van dat ambt ettelijke gewichtige redenen pleiten, en er aan herinnerd, dat hij deze zijne zienswijze reeds in 1864 niet voor den Gouverneur-Generaal heeft verborgen gehouden¹. Hoe zeer intusschen zijne diensten als waarnemend Algemeen Secretaris juist door den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist gewaardeerd werden, bewijst een particulier schrijven van diens hand van 31 Mei 1853, de erkenning inhoudende van zijne 'zeer bijzondere tevredenheid' over de wijze waarop de functiën van Algemeen Secretaris gedurende de afwezigheid van den titularis, Mr. A. Prins, door de Waal waren

1 *Aanteekeningen over koloniale onderwerpen*, XI, bl. 124.

waargenomen, en de Opperlandvoogd ging verder, want toen hij kennis had genomen van het door de Waal samengesteld Politiek Verslag van Ned.-Indië over 1852 schreef hij bij Kabinetsmissive van 17 Juli 1854 N°. 117 aan den Minister van Koloniën: 'Ik vervul een aangenamen plicht door den bekwamen en verdienstelijken ambtenaar E. de Waal, eersten adjunct-secretaris van het Gouvernement, thans weder fungeerend Algemeen Secretaris, als den bewerker van dat verslag bij Uwe Excellentie bekend te stellen.'

Met dat al meende de Waal zich te mogen beklagen over de z.i. te langzame verbetering van zijne geldelijke positie. Bij zijne benoeming tot eersten Secretaris was zijne bezoldiging vastgesteld op *f* 800.-, of *f* 200.- minder dan zijn voorganger Jeekel bij zijn optreden als zoodanig had genoten, terwijl reeds een jaar te voren de inspecteur van financiën O. van Rees, die een twaalfstal maanden na hem adjunct-secretaris was geworden, dadelijk in het genot van *f* 1000.- gesteld was. In eene uitvoerige nota van 27 Juni 1852 zette hij zijne grieven aan den Algemeenen Secretaris, Mr. Prins, uiteen, en teekende daarin het een en ander aan, dat ons een niet van belang ontbloot inzicht in zijne ambtelijke positie opent. 'Zoolang ik Eerste adjunct-Secretaris ben, heb ik geene mogelijkheid gezien mijne taak af te doen dan door te werken van 6 uur 's morgens tot 10 uur 's avonds van e l k e n dag, met wegneming alleen van den onontbeerlijken tijd voor kleeding, maaltijden enz. Ik leef dus eigenlijk geheel voor 's lands dienst. Sociale genoegens bestaan voor mij bijna niet. Integendeel moet ik vele personen verwaarloozen, die mijne vrienden waren of konden worden, en maak ik mij daardoor vele vijanden. Ook mijne adviezen, waarin wel de strikste onpartijdigheid en on-

beschroomde behartiging van 's lands boven het individueel belang erkend zal worden, bezorgen mij vijanden bij menigte. Dit geeft mij een vrij precaire toekomst.'

Wel verre van op deze van een groote mate van eigenwaarde getuigende opmerkingen iets af te dingen, bewijst het op de Waal's bezwaarschrift voorkomende eigenhandig onderschrift van Mr. Prins, dat hij er zijnerzijds volkomen mede instemde. 'Laat U echter niet ontmoedigen en let meer op uwe positie dan op de daaraan tijdelijk verbonden bezoldiging'; maar intusschen werd het geduld van de Waal nog geruimen tijd op de proef gesteld, want eerst na hernieuwden aandrang zijnerzijds werd hem bij Gouv. besluit van 30 Juni 1855 de met het oog op de regeling van zijn eventueel pensioen zoo zeer gewenschte bezoldiging van *f* 1200.- toegelegd, en eerlang viel eene nog belangrijker geldelijke promotie hem te beurt door zijne benoeming bij Gouv. Besluit van 10 Juni 1856 tot Directeur der Middelen en Domeinen op het daarvoor organiek vastgestelde inkomen van *f* 1600.- 's maands.

Bij de Waal's afscheid van het bureau der Algemeene Secretarie liet hij niet alleen zijne nog onvoltooide geschiedenis van het Indische financiewezen sedert het herstel van het Nederlandsch gezag, maar ook zijne in opdracht van den Gouv.-Generaal Merkus vervaardigde vertaling van Junghuhn's monografie van de Battalanden ongebruikt achter, want het Gouvernements besluit van 17 Januari 1844, N°. 15, waarbij machtiging verleend was tot het ter perse leggen bij de landsdrukkerij van 'de door den chirurgijn 2de klasse F.W. Junghuhn, gecommiteerde tot een topografisch onderzoek in de Battalanden, samengestelde en door den eersten commies

ter Algemeene Secretarie, E. de Waal, nader in het Hollandsch vertaalde beschrijving dier landen' is nooit tot uitvoering gekomen, niettegenstaande in Februari 1844 een door Junghuhn ondertekend prospectus werd verspreid ter intekening op eene tegen den prijs van *f* 10.- zilver verkrijgbaar te stellen '*Beschrijving der Battalanden op Sumatra*,' welk werk niet als een vertaling uit het Duitsch, wat feitelijk toch het geval was, maar als een oorspronkelijk Hollandsche tekst aan intekenaren werd aangeboden. Op last echter van Merkus' opvolger, den waarnemenden Gouverneur-Generaal Reynst, die zich aan enkele 'aanstootelijkheden' schijnt te hebben geërgerd, werd de voorgenomen uitgaaf gestaakt en Junghuhn's manuscript met de Waal's vertaling in 's lands archief gedeponereerd; doch sedert, in 1847, verscheen te Berlijn '*Die Battaländer auf Sumatra; aus dem holländischen Original übersetzt vom Verfasser*', en hoogstwaarschijnlijk heeft dus Junghuhn, verstoken van zijn eigen oorspronkelijk handschrift, ter her-vertaling gebruik gemaakt van een hem verstrekt afschrift van de Waal's hollandsche vertaling, zoodat deze ten slotte toch nog wil van zijn werk heeft gehad, dat intusschen niet onbeloond was gebleven.¹

Omtrent de Waal's werkzaamheid als hoofd van het

1 Gouvernements besluit van 17 Januari 1844, art. 3: 'Ter bestrijding der kosten aan de uitgave van dit werk, van eene eventueele schadeloosstelling van den uitgever tegen mogelijke verliezen uit deze uitgave voortvloeiende, alsmede van eene gratificatie voor den eersten commies ter Algemeene Secretarie E. de Waal, die met de vertaling van dit werk belast is, toe te staan een crediet van ten hoogste *f* 6000.- zilver, min het bedrag der verkochte exemplaren.' Over het voorgevallene met Junghuhn's Battalanden raadplege men zijne curieuse 'Zelfcritiek', die op verzoek van den Algemeenen Secretaris door van Hoevell in zijn *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 10e jaargang (1848), deel I, bl. 133/144 werd opgenomen.

Departement van algemeen bestuur, waarvan het beheer hem werd toevertrouwd¹ zijn in zijne nagelaten papieren niet veel gegevens voorhanden, en naar buiten is er ook niet veel van gebleken. Voor zooverre kon worden nagegaan is alleen zijne aan de hoofden van gewestelijk bestuur gerichte circulaire van 23 Maart 1857 over het opium-pachtstelsel, edoch zonder zijne toestemming, in het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*² openbaar gemaakt als eene belangrijke en waardevolle bijdrage tot de kennis en betere waardeering van de ter zake verordende maatregelen. Voorts was hij als adviseur gemoeid bij het in Mei 1857 aan het Opperbestuur ingediende voorstel tot openstelling voor den algemeenen handel van 19 havens in Nederlandsch-Indië, waaraan na bekomen machtiging van den Minister van Koloniën uitvoering werd gegeven bij ordonnantie van 31 Mei 1858 N°. 65, eene ordonnantie die bij hare bekendwording op zoo heftig verzet van den kant van belanghebbenden in het moederland stuitte, dat de maatregel bij ordonnantie van 20 October 1859 N°. 79 weder gedeeltelijk ongedaan moest worden gemaakt³. Andere maatregelen van eenige beteekenis, waarbij het door de Waal beheerde departement rechtstreeks betrokken was, zijn tijdens dat beheer niet in het Staatsblad opgenomen.

Slechts korten tijd trouwens is De Waal in het hem laatstelijk opgedragen ambt werkzaam kunnen blijven.

- 1 Toenmaals de volgende takken van dienst omvattende: de verpachte belastingen, voorzoover niet aan andere departementen opgedragen; handel en scheepvaart in het algemeen; afstand van gouvernementsgrond in huur, enz.; het vendumonopolie; de tinmijnen op Banka; de landmetersdienst; het pandelingschap.
- 2 Jaargang 1859, deel I, bl. 409/422.
- 3 *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, deel III, bl. 539.

Na reeds vroeger tot herstel van gezondheid een binnenlandsch verlof te hebben moeten aanvragen, dat hem bij besluit van 9 April 1856 verleend werd, bleek een langer verblijf in Indië èn voor hem èn voor zijne echtgenooten onraadzaam, en moest hij noodgedrongen zijne betrekking nederleggen om krachtens besluit van 1 Februari 1858 met tweejarig verlof naar Nederland te kunnen terugkeeren. Vergezeld van zijne echtgenooten en hun eenig kind Johan, den tegenwoordigen Generaal-Majoor de Waal, aanvaardde hij per zeilschip 'Bezoekie' de reis en stapte in Mei 1858 te Nieuwediep met de zijnen behouden aan wal.

Het vertrek van de Waal was voor de Bataviasche samenleving geen zwaar verlies: aan het gezellig verkeer nam hij weinig of geen deel, en zoo geheel ging hij op in zijne ambtelijke bezigheden, dat hij zich ook onttrok aan medewerking ten behoeve van de wetenschappelijke instellingen, wier oprichting omstreeks het midden van de vorige eeuw van een opgewekt intellectueel leven onder de burgerij van Batavia getuigde. Noch tot de in Juli 1850 opgerichte Natuurkundige Vereeniging in Ned.-Indië, noch tot de Ned.-Ind. Maatschappij van Nijverheid (de tegenwoordige Maatschappij van Nijverheid en Landbouw), die kort na hare totstandkoming de in het najaar van 1853 zoo goed geslaagde tentoonstelling van natuur- en nijverheidsproducten wist in het leven te roepen, schijnt de Waal als lid te zijn toegetreden, en toen hem eenige jaren vroeger, in Februari 1845, het lidmaatschap van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, de oudste wetenschappelijke instelling van Azië, werd aangeboden bedankte hij spoedig voor de eer 'omdat hij zich met de richting aan de

werkzaamheden van het Genootschap gegeven niet kon vereenigen.’

Toch ontbrak het hem allerminst aan wetenschappelijken zin, aan lust om buiten den ambtelijken werkring zijn geest nuttig en vruchtbaar bezig te houden. Zelfs ging hij in den aanvang van zijn Indische loopbaan een tijd lang met het plan om van terugkeer naar Nederland ten einde aan een der hoogescholelen zijn onderbroken studiën voort te zetten, waartoe hij zich de middelen zou verschaffen door de uitgifte aldaar van een tijdschrift, dat onder den titel *Het Overzicht* de lezers in Indië bekend zou maken met ‘de meest belangrijke onderwerpen voorkomende in de voornaamste Europeesche tijdschriften.’ Dit ‘heethoofdige’ plan, zooals de Waal zelf het later genoemd heeft, viel aanvankelijk wel in den geest van de Regeering, want op zijn aan haar gericht verzoek om hem ter bereiking van zijn doel ‘eenige gunsten toe te kennen’ werd bij Gouvernementsbesluit van 3 Juni 1842 op de meest vrijgeveige en voor den ontwerper meest bemoedigende wijze beschikt door toekenning van vrijdom van port voor de verspreiding van het kosteloos ter Landsdrukkerij te drukken prospectus, en vrije verzending met 's Gouvernements brievenpost van de later uit Nederland aan te brengen afleveringen van *Het Overzicht*. Maar tot uitvoering kwam het plan niet. Gehoor gevende aan den vriendschappelijken raad van den toen nog waarnemenden Gouverneur-Generaal Merkus, die zich de Waal ook als zijn particulier secretaris had toegevoegd, liet hij zijn voornemen varen, en bleef hij zich wijden aan de redactie van zijn tijdschrift ‘*De Kopiist*’, tot de uitgave waarvan hem bij Gouvernementsbesluit van 24 November 1841 N°. 2 bereids vergunning was verleend op denzelfden gunstigen voet als dit bij Gou-

vernementsbesluit van 10 Januari 1838 N°. 1 was toegestaan aan den toenmaligen Bataviaschen predikant Dr. W.R. van Hoevell ten behoeve van het door hem uit te geven *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*.

Onder den titel van *De Kopiist* echter heeft de Waal's tijdschrift slechts een kortstondig bestaan gehad. Bestemd ter aangename verpoozing en nuttige uitspanning van den lezer bleef het over het algemeen erg laag bij den grond, en zeker zal de Waal zelf het in latere jaren niet dan meesmuilend hebben ter hand genomen. Men verlangde vrij algemeen wat meer dan de bij prospectus beloofde uittreksels en vertalingen van Europeesche periodieken, een verlangen dat ook bij den Opperlandvoogd weerklank vond, want, zoo luidt het in een van de Waal's nagelaten eigenhandige aantekeningen, 'op raad of eigenlijk op last van Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal Merkus zijn in 1844 titel en strekking van *De Kopiist* veranderd. Zijne Excellentie wenschte, dat het werk geheel aan Indië zou zijn toegewijd en arresteerde zelve den tegenwoordigen titel,' die voortaan luiden zou: '*Indisch Magazijn, een tijdschrift ter verzameling van opstellen en berigten over, en van belang voor de natuur-, volks- en staatkunde van Nederlandsch Oost-Indië, uitgegeven onder medewerking van Indië's ingezetenen door E. de Waal,*' onder het motto *Progredior*.

Men lette, schreef de Waal vele jaren later¹, op het woord *staatkunde*, want weldra bleek hiermede inderdaad het paard van Troje te zijn binnengehaald. Dr. van Hoevell beriep er zich dadelijk op om ten behoeve van zijn tijdschrift eveneens vergunning te bekomen tot het bespreken van aangelegenheden van staatkundigen aard;

1 *Onze Indische financiën*; I, bl. 125.

hij achtte 'het Gouvernement veel te rechtvaardig, veel te edelmoedig dan dat het aan den eenen zou toestaan wat het, in gelijke omstandigheden, aan den anderen zou weigeren', - maar hoe bedrogen hij in dit opzicht uitkwam heeft hij in den breede uiteengezet in zijn ruim zestig bladzijden vullend overzicht van de geschiedenis van zijn tijdschrift¹, waarbij hier natuurlijk niet verder kan worden stilgestaan.

Doch ook de Waal beleefde van de hem verleende vrijheid meer verdriet dan genoegen, vooral nadat hem door het overlijden van Gouverneur-Generaal Merkus in Augustus 1844 een beschermer, en aan geheel Nederlandsch-Indië een edel en rechtschapen Opperlandvoogd was ontvallen, die met betrekking tot publiciteit in het algemeen vrijgevinger denkbeelden was toegedaan dan zijn als waarnemend Gouverneur-Generaal opgetreden vervanger Jhr. Reynst, en de onder diens bestuur vooral oppermachtige Algemeene Secretaris Mr. C. Visser. Deze was in het geheel niet te spreken over bemoeiingen van het *profanum vulgus* met regeeringsaangelegenheden en gebonden als de Waal was aan het hem bij de uitgave van *De Kopiist* opgelegd voorafgaand toezicht van den Algemeenen Secretaris stootte hij herhaaldelijk het hoofd door afwijzende beschikkingen te ontvangen op ter plaatsing in zijn *Indisch Magazijn* bestemde studiën van zijn hand. Zoo werd de opneming geweigerd van een door hem bewerkt historisch-critisch overzicht van al hetgeen in 's lands archief aanwezig was over den aanmaak, den verkoop en het verbruik van zout op Java sedert het herstel van het Nederlandsch gezag, een arbeid waartoe 'zeven- tot achtduizend bladzijden hadden moeten wor-

1 *Tijdschrift voor Ned.-Indië*, 1849, deel I, bl. 1/65.

den gelezen en herlezen', en die op zich zelf ook groote waarde bleek te hebben, want men vond goed de aan de Waal toegediende pil eenigermate te vergulden door hem toe te kennen eene gratificatie van f 500.- 'voor zijn betoonden ijver in 's lands dienst en voor de pogingen door hem in het werk gesteld om de verbeteringen aan te toonen voor welke het zoutmonopolie vatbaar zou kunnen zijn.'¹

Kort te voren had hij een opstel over Kolonisatie in Indië terug ontvangen voorzien van de eigenhandige aantekening van Mr. Visser, dat de aanprijzing van dit denkbeeld 'bedenkelyk' moet worden geacht, en de toestemming tot plaatsing derhalve moest geweigerd worden, en toen tot diens ergernis het den censor te laat was gebleken, dat een door de Waal uitgesproken twijfel aan de juistheid van het toenmaals algemeen gehuldigde beginsel om de inlandsche hoofden, en met name de regenten, ongestoord te handhaven in hunne aloude rechten tegenover de bevolking², aan zijne argusogen ontsnapt was, werd de Waal bij officieel schrijven van 15 April 1844 N°. 487 'ter voorkoming eener herhaling der door hem begane 'onvoorzichtigheid' met den meesten nadruk herinnerd aan zijne verplichting om alle voor uitgifte in het Indisch Magazijn bestemde artikelen en stukken, 'geen gedeelte van hetzelfde uitgezonderd', vooraf ter beoordeeling aan den Algemeenen Secretaris aan te bieden'.

Maar, zooals trouwens op den weg van elken dagbladof tijdschriftredacteur ligt, ook met anderen dan den censor kreeg de Waal het meermalen te kwaad. Er was,

1 Vgl. P.H. van der Kemp, *Handboek tot de kennis van 's lands zoutmiddel in Nederl.-Indië*; Batavia, 1894; Inleiding.

2 *Indisch Magazijn*, 1844; N°. 4, bl. 134.

insgelijks op raad van zijn mentor Merkus, in het nieuwe tijdschrift een rubriek ingeruimd voor boekbeoordelingen, waarvan de Waal o.a. gebruik maakte ter bespreking van een te Utrecht in 1843 uitgegeven brochure van den toen in Nederland met verlof aanwezigen Secretaris van het Departement van Financiën P. van Rees, de wederlegging ten doel hebbende van de onwaarheden door een tweetal Fransche bezoekers van Java in hunne reisverhalen opgedischt¹. Zoo zou de Java-oorlog van 1825 ontstaan zijn door eene liefdesgeschiedenis van den Hollandschen resident aan het hof van Soerakarta met de dochter van 's Keizers oom Ipono Goro, 'une fille d'une rare beauté', die door den Keizer met eigen hand doorstoken werd om een eind te maken aan eene verhouding die hem niet aanstond, en zoo was aan de Chineezen op Java een voor 's lands schatkist zeer vruchtbare belasting opgelegd van 1 Spaansche mat per jaar voor het recht om een staart te dragen en de nagels te laten groeien, op straffe van door barbiershanden van staart en nagels ontdaan te worden, wanneer hun belastingbiljet niet mocht kunnen vertoond worden. Nu is het den boekbeoordeelaar de Waal gereedelijk toe te geven, dat de schrijver van Rees niet ruim 100 bladzijden had behoeven te vullen om tegen dergelijke uit de lucht gegrepen beweringen protest aan te teekenen; maar dit wettigde nog niet den vinnigen toon, dien hij in zijn tijdschrift tegen den heer van Rees, eerlang benoemd tot Resident van Batavia, meende te mogen aanslaan, en die in van Hoevell's tijdschrift een repliek uitlokte van Q.X. (waarschijnlijk van Rees zelf) met het doel om te doen uit-

1 *Quelques erreurs de M.M. Maurice d'Argout et la Place relevées et refutées* par P. van Rees; Utrecht.

komen, dat de Waal's recensie in hooge mate 'verwaand, verward en ongepast' was.

Aanvankelijk bleef de Waal ook in het *Indisch Magazijn* voortgaan met het opnemen van vertalingen uit buitenlandsche tijdschriften, en bij het doorbladeren van de tot 8 deelen aangegroeide verzameling wordt men nog onwillekeurig aangetrokken door de goed geslaagde vertalingen uit de toen in de geheele beschaafde wereld zoo populaire *Guêpes* van Alphonse Karr, 'ce bon don Quichote sensé, dont l'esprit lançait des traits d'or', zooals Jean Aicard hem noemde ter gelegenheid van de onlangs te St.-Raphaël plaats gehad hebbende onthulling van het standbeeld van den geestigen schrijver-tuinman. Maar wat aan het *Indisch Magazijn* groote blijvende waarde zou verzekeren zijn de daarin opgenomen bijdragen van Dr. Franz Junghuhn over de geschiedenis van de vulkanen in Nederlandsch-Indië, indien die bijdragen niet als bouwstoffen verwerkt en dus meer onder het bereik van belangstellenden gebracht waren in zijn omvangrijken en onwaardeerbaren arbeid, die later het licht heeft gezien¹. Wel daarentegen zijn voor navorschers op geschiedkundig gebied werkelijke waarde blijven behouden de door de Waal onder 184 verschillende hoofden bijeengebrachte nalezingen uit oude Javasche couranten, nalezingen, die uit den aard der zaak aan geen censuur bloot stonden, en met behulp waarvan hij zijn tijdschrift op de been kon houden tot dat de vrijwillig op zich genomen taak hem te zwaar en te verdrietig begon te vallen. 'Het *Indisch Magazijn* wordt niet voortgezet', dus schreef hij in een woord tot afscheid aan zijne lezers

1 *Java, deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur*; Amsterdam, P.N. van Kampen, 1850, 4 deelen.

aan het slot van het tweede twaalftal (Februari 1846), ‘omdat het redacteurschap van een tijdschrift onvereinigbaar is geacht met de betrekking van ambtenaar ter Algemeene Secretarie, en de ondergeteekende zich dientengevolge onder eene strenge censuur geplaatst ziet tot wier opheffing hij te vergeefs pogingen heeft aangewend. Men duide het hem ten goede, dat hij hierdoor verplicht om te kiezen tusschen zijn post en het redacteurschap het laatste vaarwel zegt.’

Nauwelijks had de Waal na een ruim twintigjarig verblijf in Indië den Nederlandschen bodem weer betreden, en zich aanvankelijk te Arnhem metterwoon gevestigd¹, of zijne werkzame geest liet hem geen rust, en vatte hij een plan op, dat, zooals hij zelf te verstaan gaf, niet zijn ontstaan te danken had ‘aan den overlast van ledige uren, die wel eens bij Indische ambtenaren gedurende den verlofs- of pensioenstijd wordt opgemerkt’, maar dat reeds sedert jaren bij hem vast stond, en waarvan hij omstandig rekenschap gaf in een in December 1858 door den druk verspreid ontwerp der voorrede van een door hem in den loop van 1859 uit te geven werk: *Studiën voor ambtenaren in Nederlandsch-Indië*, - een werk, dat zou moeten worden een ‘handboek voor den denkenden ambtenaar in gindsche gewesten’ door hem, met vermindering van onnoodige woordenrijkheid, op de minst kostbare wijze de voor de vervulling van zijn taak onmisbare bronnen van studie te verschaffen. Het was een buitengewoon omvangrijk, werkelijk encyclopaedisch plan, eene taak, die ‘reeds in datgene wat de

1 Van Arnhem verhuisde de familie in 1861 naar 's-Gravenhage om daar het nieuw gebouwde door de Waal aangekochte huis Alexanderstraat N°. 24 te betrekken.

grondlaag kan genoemd worden, bezigheid zou verschaffen voor een vlijtig doorgebracht menschenleven', en die de ontwerper zeer goed begreep niet ten volle te zullen kunnen volbrengen, maar die hij niettemin wilde aanvaarden 'in het vertrouwen, dat het door hem te maken begin, deskundigen zou aansporen om den draad op te nemen, waar hij dien mocht laten vallen.'

Vooraan op de lijst der in de Waal's prospectus omschreven negen onderwerpen, waarvan hij zich de behandeling voorstelde, kwam voor 'Nederlandsch-Indië in de Staten-Generaal sedert de grondwetsherziening van 1848'; maar reeds spoedig moet hij zijn plan hebben gewijzigd, want in den loop van 1860 verscheen bij den uitgever Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage het eerste deel van zijn omvangrijk werk *Nederlandsch-Indië in de Staten-Generaal sedert de grondwet van 1814*, met een van Maart 1860 gedagteekend voorbericht, de mededeeling bevattende, dat van 'het breede plan' ontwikkeld in het ten vorigen jare verspreide ontwerp, was afgezien, wijl het sedert beter was voorgekomen 'banden te slaken, die wel eens boven mate konden knellen'. Langs andere wegen zou 'naar hetzelfde doel kunnen gestreefd worden.'

De eerste vrucht van dat streven was de verschijning van het genoemde werk, dat de Waal dadelijk bij het Nederlandsche publiek deed kennen als een nauwgezet schrijver van groote werkkraft, kennis en scherpzinnigheid op het door hem ten arbeid gekozen gebied, en waarmede hij een onschatbaren dienst bewees aan allen, die zich met de studie van onze koloniale aangelegenheden bezig houden. Het bevat in 3 handige boekdeelen, te zamen ruim 1570 bladzijden beslaand, alles wat sedert ons hernieuwd volksbestaan, vóór de grondwetsherziening van 1848 aanhangig werd gemaakt, in de Staten-Generaal

over Nederlands onderhoorigheden in Oost-Indië is voorgevallen, en waarvan men zich eertijds de kennis alleen kon eigen maken door raadpleging en excerpeering van een eindelooze reeks van Staatscouranten, en door licht te zoeken in het toen zeker niet voor een ieder openstaand archief der beide Kamers. Al die arbeid is door de Waal met een wezenlijk benedictijner geduld en volharding volbracht binnen een inderdaad verwonderlijk kort tijdsbestek, want reeds in 1861 was het werk voltooid, waarvoor ieder ander zeker ettelijke jaren zou hebben noodig gehad. De spoed waarmede hij arbeidde deed intusschen aan de degelijkheid van zijn arbeid niet te kort. Wel was het door hem geleverde werk hoofdzakelijk compilatiewerk, maar allerminst waren Voltaire's woorden er op toepasselijk, 'au peu d'esprit que le bonhomme avait, l'esprit d'autrui de complément servait'. Integendeel: het waren zijn geest en vernuft, die leven brachten in de droge stof, waarvan hij de bewerking zich tot taak had gesteld, en reeds dadelijk bij de verschijning van het eerste deel zijner verzameling werd de aandacht getrokken door de scherpzinnigheid van het daarin voorkomend betoog, dat, in strijd met de algemeen gehuldigde op van Hogendorp's en Thorbecke's gezag steunende opvatting, de bewoordingen van de Grondwet van 1815 elke bemoeiing van de Staten-Generaal met koloniale wetgeving volstrekt uitsloten, en zij aan den Koning alleen het onbepaalde recht op de wetgevende macht in de koloniën verzekerden.

Natuurlijk viel dit betoog niet in den geest van de toen gaandeweg veldwinnende voorstanders eener liberale koloniale politiek, en werd het o.a. met nadruk bestreden door van Hoevell in zijn *Tijdschrift voor Ned.-Indië*; maar het deerde de Waal weinig, want partijman was

hij allerminst. Hij was veeleer scepticus dan dogmaticus, en als zoodanig wars van elk knellend partijverband. Het was hem vóór alles om de waarheid, om zekerheid te doen. De vraagstukken, waarvoor hij te staan kwam, toetste hij alleen aan zijn eigen kalm oordeel, en zonder aanzien van persoon of partij gaf hij van zijn overtuiging rekenschap. Met dat al stond hij toch over het algemeen aan de zijde van de vrijzinnige partij en rangschikte hij zichzelf meer in het bijzonder onder de volgelingen van Thorbecke, omdat hij dezen beschouwde als de ziel van de staatsrechtkundige school, die het meest met zijne eigen geestesrichting en opvattingen overeenstemde.

Zeer verklaarbaar is het dan ook dat de Waal na in zijn *Nederl.-Indië in de Staten-Generaal* door het verzamelen der parlementaire akten over de koloniën van 1814 tot 1848 den eigenlijken oorsprong der koloniale bepalingen van de nieuwe grondwet te hebben blootgelegd, zich aangetrokken gevoelde tot de studie van de toepassing dier grondwet in welker totstandkoming Thorbecke zoo krachtig de hand had gehad.

Oorspronkelijk schijnt het intusschen niet in zijne bedoeling te hebben gelegen om de uitkomsten dier studie ter kennis van het publiek te brengen. De voornaamste werken tot historische en kritische verklaring der grondwet achtte hij in het bezit van allen wien het om degelijke kennis, ook van Indische bestuurszaken te doen is. 'En ware dit bij sommigen het geval niet,' dus luidt het slot van zijn zoo gelukkig voltooide arbeid, 'wij zouden hun een slechten dienst bewijzen door het lezen van zulke werken onnoodig te maken. De grondwet waaronder men leeft, behoort gekend te worden.'

Niet onwaarschijnlijk zal men hem wel dadelijk hebben

te verstaan gegeven, dat hij te goede verwachtingen koesterde van den studiezijn zijner landgenooten, en dat hij in elk geval een goed werk zou verrichten door de vruchten van zijn studiën niet voor zichzelf te bewaren, maar ze algemeen goed te doen worden, een wenk waaraan hij gevolg gaf, en waaraan wij de uitgaaf hebben te danken van zijn in 1863 van de pers gekomen werk *De Koloniale politiek der grondwet, en hare toepassing tot 1 Februari 1862*, - een, volgens schrijvers inleiding, historisch handboek, dat, 'in stede van een aaneengeschakeld verhaal (vaak het middel om gebeurtenissen naar de indrukken van den schrijver te kleuren), door de bank slechts onder hoofden gerangschikte aantekeningen, zooveel mogelijk zelfs in woorden aan het Bijblad getrouw,' zou te lezen geven. Het was meer als 'een uitgebreid register van feiten en opmerkingen dan als een leesboek' bedoeld. Toch maakte, gelijk indertijd door den bekenden kolonialen kroniekschrijver in de *Economist* van 1864, bijblad bl. 251, werd opgemerkt, schrijvers 'kernachtige, puntige, dikwerf caustieke stijl' de lezing van zijn nieuwe pennevrucht tot een wezenlijk litterarisch genot, terwijl de door het werk verspreide opmerkingen en beschouwingen van den schrijver, meer nog dan dit in zijn eersteling het geval was, zijne zaakkennis, de helderheid van zijn blik en zijne onpartijdigheid schitterend deden uitkomen.

Onder de bewerking van zijne *Koloniale politiek der grondwet* werd de Waal gestoord door de oprakeling van eene zaak, waarbij hij indertijd als Algemeen Secretaris, toen 'het wreede noodlot' wilde, dat die betrekking tijdelijk op zijne schouderen rustte, op minder aangename wijze was betrokken geworden, en die hem de pen moest doen opnemen tot het schrijven van een ver-

weerschrift, dat hij in het laatst van 1862 op het papier bracht¹.

Het gold de zoogenaamde Banka-rijst-leverantie, die in den loop van 1854 op voorstel van de Waal, als waarnemend Algemeen Secretaris door den vice-president van den Raad van Indië, Ruloffs, tijdens de afwezigheid van den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist met het dagelijksche beleid der zaken belast, aan een Bataviaasch commissiehuis onder 's hands was opgedragen, in stede van die uit te besteden, zooals vroeger steeds geschiedde. Aanleiding tot ergernis over de afwijking van den regel gaf vooral de omstandigheid, dat een aanverwant van de Waal mede-vennoot was van het begunstigde handelshuis; doch Duymaer van Twist, ofschoon hij de zaak, in zijne afwezigheid beslist, niet voor zijne verantwoording behoefde te nemen, heeft dit echter, na nauwgezet onderzoek der stukken, zonder eenige aarzeling geheel uit eigen beweging gedaan. Ter zitting van de Tweede Kamer van 25 Februari 1859 heeft hij de toedracht der zaak ampel uiteengezet en verdedigd, en de groote voordeelen, die zij aan het Gouvernement heeft bezorgd, helder in het daglicht gesteld. Toch achtte de Waal het een paar jaren later noodig om ook van zijn kant het gebeurde nader toe te lichten, en vond hij in verband daarmee aanleiding ter bespreking van het al dan niet raadzame van de toepassing van het beginsel van uitbesteding op leverantiën als waarvan in casu sprake was; maar hierbij thans nog stil te staan komt ten eenenmale overbodig voor.

Niemand zeker zou het de Waal hebben kunnen ten kwade duiden, indien hij na het volbrengen van den aan zijne beide omvangrijke geschriften ten grondslag liggen-

1 *Een oude zaak door E. de Waal*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1862.

den arbeid zich een tijdlang rust gegund had; maar werken, woekeren met het bijeengegaaarde kapitaal van koloniale kennis en ervaring bleef zijn lust en zijn leven, en eerlang maakte hij een begin met de uitgaaf van de reeks *Aanteekeningen over Koloniale onderwerpen*, die in den loop der jaren 1865/1868 bij Martinus Nijhoff het licht zagen en achtereenvolgens de bespreking omvatten van:

1. De Opiumpacht op Java;
2. Het Indische toltarief;
3. Het Zoutmonopolie;
4. De kleine verpachte middelen op Java;
5. Vervolg en idem op de Buitenbezittingen;
6. De Comptabiliteitswet;
7. Onze financieele politiek jegens Nederl.-Indië;
8. Vervolg en de heerendiensten op Java;
9. Vervolg en de debatten over de heerendiensten;
10. Een handuitgaaf der Indische begrooting voor 1867;
11. De departementen van algemeen bestuur;
12. De nieuwe inrichting van het gewestelijk bestuur op Java.

Gebonden aan het voor dit levensbericht gestelde bestek, moet noodgedrongen worden volstaan met de bloote titelopgave van deze studiën van de Waal, die opnieuw het bewijs leverden van zijne uitgebreide kennis op koloniaal gebied, en in menig opzicht uitblonken door eene verrassende oorspronkelijkheid, die over verschillende vraagstukken nieuw en ongedacht licht deed opgaan, doch ook somwijlen twijfel wekte aan de deugdelijkheid van bereids tot stand gekomen maatregelen. Men hoore b.v. zijn pleidooi tegen de indertijd 'algemeen toegejuichte' vrijverklaring van sommige havens in Indië. 'Ik zou durven zeggen,' dus heet het op bl. 155 van zijne tweede aantekening, 'dat de meeste Indische vrijhavens

haar ontstaan niet verschuldigd waren aan vrijheidlievende, maar juist aan stijfhoofdige, behoudsgezinde overwegingen; dat, waar het niet al te bedenkelijk scheen, vrijhavens geschapen zijn, geenszins uit zuiver liberalisme, maar om daardoor gegronde klachten een tijdlang te stillen en de aandacht van grooter grief af te leiden. Hadde een echt liberale geest voorgezeten, men zou iets anders uitgedacht hebben dan de besprenkeling van het bonte kleed onzer tarieven met ettelijke vrijhavens.' Één matig en vrijgevig tarief voor geheel Nederlandsch-Indië met afschaffing van alle vrijhavens was het ideaal, dat hem voor den geest stond, maar met de ter staving zijner meening aangevoerde overwegingen kunnen wij ons thans evenmin bezig houden als met zijne beschouwingen over de vaststelling der Indische begroting bij de wet, over de afkoopbaarstelling van heerendiensten, over de inrichting van het algemeen en het gewestelijk bestuur, enz. enz. Met dat al zou ook reeds hier ter plaatse één onderwerp niet onaangeroerd kunnen worden gelaten, namelijk zijne beschouwingen over de financieele verhoudingen tusschen moederland en kolonie, indien met zijne *Aanteekeningen over koloniale onderwerpen* het laatste woord over dit gewichtige en in zijn oog alles beheerschende vraagstuk door hem gesproken ware, en hij zich niet eerlang geroepen had gezien om aan eene praktische oplossing er van zijne krachten te beproeven, toen hij de hem opgedragen taak van Minister van Koloniën, waarbij wij hem straks gaan volgen, aanvaard had.

Toen de Waal ter wille van zijn gezondheidstoestand en dien van zijne echtgenoot van een terugkeer naar Indië, waar ongetwijfeld nog een schoone toekomst hem zou hebben te wachten gestaan, had afgezien, en hij het

besluit had genomen om zich voor goed in het vaderland te vestigen, lag het allerminst in zijne bedoeling om zich als koloniale specialiteit op den voorgrond te dringen en als zoodanig eene plaats te verwerven in de volksvertegenwoordiging, waar juist in dien tijd het koloniale vraagstuk meer dan ooit te voren de partijverhoudingen op het geheele staatkundige gebied beheerschte. Zelf was hij over het zitting-nemen van koloniale specialiteiten in de Kamer niet best te spreken. 'Wie niets is dan koloniale specialiteit', zoo leerde hij later in zijne *Koloniale politiek der grondwet*, bl. 360, 'behoort niet in de Nederlandsche vertegenwoordiging: een koloniaal man, met de moreele en intellectueele vereischten van Nederlandsch volksvertegenwoordiger toegerust, verdient afgevaardigd te worden wegens die vereischten, niet uit hoofde der eerstbedoelde eigenschap.' Maar anderen, en vooraan onder dezen de oud-Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist, die van nabij de groote werkkraft van de Waal en zijne meer dan gewone kennis van Indische bestuursaangelegenheden had leeren waardeeren en bewonderen, lieten hem geen rust, en drongen, nog vóór hij door zijne geschriften bij het groote publiek was bekend geworden, herhaaldelijk bij hem aan om zich voor het kamerlidmaatschap beschikbaar te stellen, doch tevergeefs. 'Mijne tegenwoordige positie', dus schreef hij in Mei 1860 aan een zijner vrienden, die opnieuw bij hem was komen aankloppen, 'behaagt mij uitermate, niet slechts omdat het genot van volmaakte vrijheid lang gekoesterde wenschen bevredigt, maar ook omdat zij mij in staat stelt tot eene studieuse overweging van onze groote koloniale belangen. Zulk eene overweging, met mededeeling van hare resultaten aan hen die zich op hetzelfde terrein bewegen, en aan de beschaafde klassen onzer maatschappij,

schijnt mij toe eenig nut te kunnen hebben tegenover de hartstochtelijkheid, waarmede koloniale aangelegenheden in onzen tijd door velen plegen behandeld te worden. Ik werk dus thans èn aangenaam voor mijzelf, èn met het besef anderen een dienst te bewijzen. Word ik lid van de Kamer dan komt in dat alles een gansche ommekeer. Insteede van mij uitsluitend met mijne geliefkoosde onderzoekingen te kunnen bezighouden, moet ik dan verscheidene andere zaken bestudeeren; want gij weet, ik zou nooit eenvoudig op de getuigenis van A of B afgaan. En in koloniale zaken zou ik in het geval geraken kunnen van onverwachts eene opinie te moeten uitspreken over dingen, die ik nog niet van alle kanten bekeken had, en zoo het getal - reeds zoo groot - van onbekookte adviezen te vermeerderen.'

Getrouw aan deze opvatting en aan de door hem op staatkundig gebied beleden beginselen, bedankte de Waal in Juni 1862 voor eene hem door de Arnheemsche kiesvereniging 'Behoud door Vooruitgang' aangeboden candidatuur voor de Tweede Kamer, ter vervanging van den heer Mr. AE. baron Mackay, en zeker zou het hem lief geweest zijn hetzelfde bescheid te hebben kunnen geven toen hem in Januari 1868 door prof. de Bosch Kemper, uit naam van eene onder diens leiding tot stand gekomen nieuwe Amsterdamsche kiesvereniging, het verzoek gedaan werd zich eene candidatuur te laten welgevallen tegenover den in de ontbonden Kamer zitting gehad hebbenden oud-Gouverneur-Generaal Rochussen; doch wegens de toenmalige tijdsomstandigheden achtte hij het zijn plicht zich gewonnen te geven. De hernieuwde kamerontbinding, waarvan het Ministerie Heemskerk-Van Zuylen in 1867 gemeend had de verantwoordelijkheid te mogen aanvaarden, had allerwege in den lande groote beroering

en opgewondenheid te weeg gebracht. Met de oplossing der van Regeeringswege opzettelijk uitgelokte crisis stonden ook voor Indië gewichtige belangen op het spel, en de Waal begreep, dat hij zich niet langer mocht onttrekken aan de voor hem openstaande gelegenheid om naar de mate van zijne krachten mede te werken aan de goede zaak, waarom het ook hem te doen was. Hij aanvaardde dus de hem aangeboden candidatuur; doch niet dan noode, zooals blijkt uit zijn brief van 14 Januari 1868 aan prof. de Bosch Kemper, die beter nog dan zijne latere mondelinge verklaringen, een juist inzicht opent in zijne toenmalige gemoedsstemming en staatkundige overtuiging, en uit dien hoofde hier in zijn geheel verdient te worden opgenomen; hij luidt als volgt:

‘Uw voorstel is zeer vereerend. Vergun mij kort en rond te antwoorden. Ik heb drie goede redenen om het bewuste ambt n i e t te begeeren: een uitermate gering denkbeeld van mijne geschiktheid daarvoor, een sterke gehechtheid aan de kalmte der studeerkamer en de overtuiging dat koloniale specialiteiten in de Kamers veelal meer kwaad dan nut stichten. (Zie *De kol. pol. der Grondw.* bl. 360 en 361.)

En toch zou ik in de gegeven (buitengewone) omstandigheden mij verplicht rekenen een benoeming, gedaan op grond van mijn ‘pennevruchten’ aan te nemen, indien daardoor een ultra (van welke kleur ook) geweerd kan worden.

Ik doel natuurlijk inzonderheid op de *koloniale* aangelegenheden. Maar daarom moet ik met nadruk verklaren, den heer Thorbecke te dien aanzien geenszins als ultra te beschouwen. Integendeel meen ik, dat zijn candidatuur juist wegens de koloniale kwestie ondersteund moet worden door ieder, die noch reactie noch revolutie, maar gezonde ontwikkeling wil. Reactie nu vrees ik minder. Men moet maatregelen nemen tegen de hervormingswoede (van den heer v.d. Putte c.s.). En deze, in mijn oog allergevaarlijkst, kan voorshands alleen gekeerd worden door Thorbecke (sedert hij denkt als van Twist).¹

1 Toch, zooals door prof. Buys in zijn Gidsartikel van Mei 1870 zoo volkomen terecht werd opgemerkt, heeft de Waal het welslagen van zijn ingrijpende hervormingsplannen te danken gehad ‘aan het leger dat Franssen van de Putte formeerde, en dat zonder hem vermoedelijk nog ver zou te zoeken zijn’ geweest. Mr. N.G. Pierson's Levensbericht van Franssen van de Putte heeft het ons duidelijk gemaakt, dat ‘niets wat hem van conservatieve zijde’, en, zooals uit de Waal's schrijven aan prof. de Bosch Kemper blijkt, ook van andere zijde, ‘werd toegevoegd, van de Putte zoozeer hinderde, als het verwijt van revolutionair optreden. Revolutionair zouden zijne maatregelen zijn? Niemand was in den waren zin meer behoudend dan hij.’

In de b i n n e n l a n d s c h e kwestie zou ik al heel weinig kunnen uitrichten. Intusschen betuig ik gaarne, en coram publico, dat ik de Ontbinding niet gerechtvaardigd acht door hetgeen de ministers daarvoor hebben aangevoerd; dat ik een voorstander ben van onze openbare school, als kweekmiddel van de hoognoodige v e r d r a a g z a a m h e i d , die hier te lande nog zooveel te wenschen overlaat; dat ik eerbied heb voor ieder geloof waarbij het individu rust heeft, en dan ook eerbied voor den wensch van den vader om het geloof, waaronder hij zelf zich gelukkig heeft gevoeld, in zijn kind over te planten of te doen overplanten, en dat ik onzen toestand voor hoogst ernstig houd, zoodat het m.i. bovenal zal aankomen op een bedaarde overweging van de gesteldheid die e r w e z e n z a l wanneer het grootendeels nieuwe Ministerie voor de nieuwe Kamer optreedt. Geen parti pris derhalve, en zeer zeker verzet tegen partijgeest bij anderen.

Ik hoop hiermede aan uw verlangen te hebben voldaan en laat nu met vol vertrouwen aan U en Uwe vrienden over te beslissen of mijn kandidatuur (in den door mij verklaarden zin altoos) zal worden op touw gezet. Gelijk van zelf spreekt geschiedt dit niet zonder eene moedgevende berekening der kansen op succès. Laat mij daaraan bijvoegen, dat ik zoo gelukkig ben vele vijanden te bezitten. - Overigens herhaal ik: de betrekking wordt door mij niet begeerd; ik zou haar slechts uit plichtbesef aanvaarden; en het zou dus voor mij geen persoonlijke teleurstelling hoegenaamd wezen, indien van het plan geheel werd afgezien.'

Hij aanvaardde dus de hem min of meer opgedrongen kandidatuur, doch slechts weinige dagen later moest hij op zijn besluit terugkomen, want in het Amsterdamsch Handelsblad en in de Nieuwe Rotterd. Courant van 21 Januari was de volgende mededeeling opgenomen:

'Ik verneem met leedwezen, dat van geachte zijde mijn benoeming voor de Tweede Kamer is aanbevolen bij een rondschrjven aan de Amst. kiezers, waarin o.m. de kandidatuur van den heer Thorbecke wordt bestreden. Hoezeer de welwillendheid jegens mij erkennend

moet ik elke aanbeveling in dien zin ten stelligste afwijzen. Naar mijne overtuiging behoort ieder, die op koloniaal terrein evenmin revolutie als reactie, maar gezonde ontwikkeling wil, zich voor den heer Thorbecke te verklaren. E. de Waal.'

Hij bleef dus bij de stemming van 22 Januari 1868, die al de zitting gehad hebbende Amsterdamsche afgevaardigden (t.w. Mr. M.J. Pijnappel, Mr. M.H. Godefroi, J.J. Rochussen, Mr. J. Heemskerk Bzn.¹, H.A. Insinger en Mr. G.C.J. van Reenen) weder in de nieuwe Kamer bracht, geheel buiten aanmerking, evenals te Haarlem waar hij geweigerd had de candidatuur te aanvaarden tegen den heer Mr. J.H. Geertsema, die met den heer G.L.J.v.d. Hucht Haarlem in de ontbonden Kamer had vertegenwoordigd, maar bij herstemming door Mr. J. de Bosch Kemper vervangen werd. Zoo bleef het optreden van de Waal in de Kamer als vertegenwoordiger hem dus ontzegd, om echter korten tijd later, in Juni 1868, als Minister er zijn intrede te doen.

Reeds vroeger zou als zoodanig de deur voor hem hebben opengestaan, indien hij met zijne beginselen had willen transigeeren. In den zomer van 1867 namelijk zat het Ministerie Van Zuylen-Heemskerk, door het achtereenvolgens verdwijnen van twee Ministers van Koloniën, Mr. P. Mijer, die zich tot Gouverneur-Generaal had laten benoemen en den heer N. Trakranen, die niet bleek opgewassen tegen het gewicht van de op zich genomen taak, werkelijk *s.v.v.* met de handen in het haar. Een oogenblik meende het hoofd van het Kabinet, graaf van

1 Mr. Heemskerk was bij de stemming van 22 Januari in de minderheid gebleven tegenover Mr. Thorbecke en Mr. van Bosse, die echter voor andere districten optraden, zoodat het te Amsterdam tot eene nieuwe vrije verkiezing moest komen, bij welke gelegenheid Mr. Heemskerk tegenover Mr. E.H. 's Jacob de overwinning behaalde.

Zuylen zich te mogen vleien met de hoop een geschikten ambtgenoot voor de portefeuille van Koloniën te zullen vinden in een oud vriend en tijdgenoot, den met pensioen in het vaderland teruggekeerden Indischen hoofdambtenaar Jhr. Mr. D. Junius van Hemert (laatstelijk resident van Batavia); maar toen deze het aanbod van de hand had gewezen om voor hem overwegende redenen, vestigde hij van Zuylen's aandacht op de Waal, als, gelijk hij zich in een schrijven van 9 Oct. 1867 uitdrukte, een kundig man, die het Ministerie op koloniaal gebied onbetwistbaar kracht zou bijzetten. Een bespreking van de zaak met de Waal was er het gevolg van, en onder den indruk van dat gesprek schreef hij denzelfden dag, 11 Juli 1867, aan zijn beproefden vriend en geestverwant, den oud-Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist:

‘Ik haast mij U mede te deelen, dat mij heden de portefeuille van Koloniën is aangeboden, en dat ik bedankt heb. De weigering werd mij gemakkelijk gemaakt doordien de heer van Zuylen onzen van Hemert (een oud vriend van hem) met de preparatoire aanbieding (niet slechts met eene polsing) belastte. Was ik niet volstrekt ongenegen dan zou eerstgenoemde op een door mij te bepalen uur bij mij komen. Reeds l.l. Maandag had van Hemert in een langdurig gesprek ten mijnent, getracht mij over te halen, doch toen uit eigen hoofde; thans animeerde hij mij opnieuw als een getrouw afgezant. Mijn antwoord is geweest, wat ik oprecht meen, dat ik mij het talent moet ontzeggen om in de gegeven omstandigheden met goeden uitslag voor de groote koloniale belangen het ministerschap te aanvaarden.’

Met onverdeelde instemming werd de Waal's afwijzend bescheid op het aanbod van van Zuylen begroet door den man, die volkomen ingewijd in de staatkundige partijverhoudingen ook zelf meermalen was te staan gekomen voor het geval waarin de Waal zich geplaatst zag. ‘Waarde vriend,’ dus schreef Duymaer van Twist hem per omme gaande:

‘Een woord om u geluk te wenschen met uw besluit. 't Zou jammer zijn uwe krachten te verspillen in dit kabinet. De rigting,

waarmede het is opgetreden is niet de uwe. Ik houd het reeds voor meer dan de helft versleten. En op koloniaal gebied zoudt gij reeds bij uwe collega's tegenstand vinden, voorts in de Tweede Kamer heftigen tegenstand bij sommigen, en daartegenover geen partij, die u con amore steunde. Dat is een positie die voor niemand houdbaar is.

De Minister van buitenlandsche zaken sprak mij in de laatste dagen herhaaldelijk over het Ministerie van Koloniën. Of ik geen Minister voor hem wist? Hij sprak mij ook over U. Mijn antwoord was: Uitmuntend; maar gij kunt hem niet krijgen. Het is dus nu gebleken, dat ik gelijk had. Gij zoudt er veel verdriet en geen voldoening van gehad hebben.

Van Zuylen zeide mij ook dat Van Hemert gevraagd was; maar bedankt had. Uw tijd is nog niet gekomen. Ik weet voor dit kabinet geen Minister van Koloniën te noemen. Of zij zouden een volbloed conservatief moeten nemen; maar daarmede durven zij niet voor het publiek te komen.'

En toch moesten zij er noodgedrongen toe overgaan. Met ingang van 20 Juli 1867 werd de oud-Oost-Indische hoofdambtenaar J.J. Hasselman, als derde Minister van Koloniën binnen één jaar tijds in het Kabinet opgenomen; doch aan hun nieuwen ambtgenoot beleefden de in functie gebleven ministers weinig vreugde, want door zijne reactionaire politieke geloofsbelijdenis bij gelegenheid van het adres-debat in de Eerste Kamer werd slechts nieuwe teleurstelling en ontevredenheid gewekt, te meer omdat het geen geheim was gebleven dat de Waal voor de vervulling van de vacature was aangezocht.

Maar aan de ergernis over de opdracht van de portefeuille van Koloniën aan den heer Hasselman kwam reeds spoedig een einde. Een nieuwe parlementaire nederlaag door de afstemming met 38 tegen 36 stemmen van de begroting van buitenlandsche zaken in de Tweede Kamer deed het Kabinet besluiten een gezamenlijk verzoek om ontslag in te dienen (26 Nov. 1867); maar de Koning, in stede van aan dit verzoek te voldoen, meende aan zijn raadslieden de verzekering van zijn ongekreukt vertrouwen te moeten geven; en eene hernieuwde ontbinding

der Kamer was het gevolg van het gerezen conflict, dat intusschen door de in Januari 1868 onder heftigen partijstrijd plaats gehad hebbende verkiezingen allerminst werd opgelost. Noch de van Regeeringswege op den voorgrond geschoven en aangevuurde verkiezingsleus: vóór den Koning of vóór de anti-monarchale meerderheid, waardoor men de politiek onrijpe kiezers voor de vrienden van het ministerie hoopte te winnen, noch de herstelling der in 1862 onder het tweede ministerie Thorbecke opgeheven departementen van Eeredienst, waardoor men de kerkelijke partijen gunstig dacht te stemmen, vermochten aan het Ministerie de gewenschte meerderheid te bezorgen¹; maar toch bleef het zich aan het gezag vastklampen, totdat op den 27sten April 1868 de begrooting van buitenlandsche zaken voor de tweede maal, met 37 tegen 35 stemmen, werd verworpen, en aan de hierdoor opnieuw ontstane spanning en opgewondenheid een eind werd gemaakt door het Kon. besluit van 3 Juni waarbij aan al de ministers op hun daartoe strekkend verzoek een eervol ontslag werd verleend.

In hunne plaats trad op het Kabinet van Bosse-Fock, het zoogenaamde Ministerie Thorbecke zonder Thorbecke, waarin de Waal als minister van Koloniën zitting nam.

Het moet voor de Waal eene groote aantrekkelijkheid hebben gehad om onder de thans in top waaiende liberale vlag zich met de behartiging van de hem zoo dierbare Indische belangen belast te zien; maar toch heeft hij zich niet dan na ernstige aarzeling voor de omvangrijke taak beschikbaar gesteld, want zwaar woog bij hem de bedenking, dat zijn gezondheidstoestand bij voorduring veel

1 Mr. W.J.v. Welderen Rengers, *Schets eener Parlementaire Geschiedenis van Nederland sedert 1849*, deel II, bl. 37.

te wenschen overliet, en meer dan gewone omzichtigheid vereischte. Aanvankelijk wees hij ook Thorbecke's aanbod van de hand, doch bezweek ten slotte voor diens pertinente verklaring, dat hij het hem door den Koning opgedragen mandaat tot vorming van een kabinet zou nederleggen, indien hij niet op de Waal's medewerking zou kunnen rekenen. Misschien zou deze zich ten slotte toch nog hebben teruggetrokken, ware hem niet onder dagteekening van 30 Mei een eigenhandig met blauw potlood geschreven briefje van Thorbecke geworden, luidende:

‘Uiterste haast, HoogEdelGestr- Heer!

Het is onmogelijk dat ik U loslate. Ik heb reeds gevraagd bij den Koning te worden toegelaten om de voordragt toe te lichten. Hoogachtend. UHEd.G.! Th.’

Hiermede was de zaak beslist: bij Kon. besluit van 3 Juni 1868 N°. 29 werd ‘tot Onzen Minister van Koloniën met ingang van 4 Juni benoemd de heer E. de Waal, out-Secretaris-Generaal van Nederl.-Indië’ (een onder dien naam niet bekend ambt), en kon hij de taak aanvaarden, die in de gegeven omstandigheden zeker behoorde tot de moeilijkste en zwaarwichtigste waarvoor een staatsman zich kon geplaatst zien.

Sedert in 1854 de vaststelling van het Reglement op het beleid der Regeering in Ned.-Indië haar beslag had gekregen, was men in de Kamer en daar buiten met toenemende scherpste en heftigheid strijd blijven voeren over koloniale vraagstukken van den meest ingrijpenden aard, zonder ten slotte de zoo hoog noodige oplossing meer nabij te komen. Zelfs aan een Fransen van de Putte was het, wegens de allengs gewijzigde verhouding der liberale partij tegenover de koloniale quaestie, niet mogen gelukken om een eind te maken aan den strijd over het

met groote voorliefde door hem ter hand genomen agrarische vraagstuk, en aan de onzekerheid, die met betrekking tot de nevelachtige bepalingen van het Regeerings-Reglement omtrent de op hoog gezag uitgevoerde kultures, steeds was blijven voortduren. Hoe algemeen men ook scheen in te zien, dat het cultuurstelsel niet voor altijd als een duurzame agrarische regeling gelden kon en als zoodanig niet ongeschonden zou kunnen gehandhaafd worden, bleef het in veler oog toch roekelooze en noodlottige heiligschennis om aan de grondslagen er van de hervormende hand te slaan, en bij dit schier alles beheerschende vraagstuk paarden zich niet minder gewichtige quaestiën, waaromtrent men nog alle houvast miste. Onzekerheid over de heerendienst-quaestie, over de batig slot-politiek, etc. kwam bij elk begrootingsdebat opnieuw aan het licht, - en zou het nu den nieuw opgetreden Minister van Koloniën gelukken kunnen om de struikelblokken uit den weg te ruimen, waartegen zijne voorgangers, tot welke politieke partij ook behoorende, waren opgetornd, en die elke wezenlijke verbetering van den toestand steeds hadden belemmerd?

Groote verwachtingen wekte de Waal's eerste optreden in de Kamer niet, toen hij de tot het Ministerie gerichte interpellatie van den Haarlemschen afgevaardigde Koorders betreffende de kabinetsformatie en de koloniale quaestie had te beantwoorden. Dat antwoord toch was meer van persoonlijken dan van zakelijken aard, in zooverre hij met nadruk deed uitkomen, dat het hem liever ware geweest indien in zijn plaats 'een geestverwant bekwamer, gezonder en meer in parlementaire bewegingen ervaren' aan de groene tafel had kunnen plaats nemen. Vaarwel te zeggen aan zijne studeerkamer, het verlaten van 'eene uitverkorene levenswijze' was

voor hem een zwaar offer geweest; maar hij had het zijn plicht geacht dat offer te brengen toen een beroep op hem gedaan werd om mede te werken tot 'de meest rationeele oplossing van het constitutioneel geschil dat Vaderland en Vorst met hoogst ernstige moeielijkheden bedreigde.' Wat voor het overige de door den interpellant ter sprake gebrachte quaesties aanging, beloofde de Waal met 'inspannende zorg' de Indische financiën te zullen behandelen, en bij de wet te zullen regelen 'eenige hoofdpunten der agrarische of zoogenaamde cultuuraangelegenheden op Java (een cultuurs t e l s e l ken ik niet, dat staat niet in de wet) en wel in liberalen zin, om de hinderpalen weg te nemen, waardoor de tegenwoordige toestanden zich niet kunnen ontwikkelen tot dien van langzaam toenemende vrijheid. De Indische begrooting,' dus besloot hij zijne opmerkingen, 'zal de gelegenheid aanbieden de zaken grondiger te beschouwen.'

Niet ten onrechte had de Waal bij zijne eerste ontmoeting met de Kamer wegens minder gunstigen gezondheidstoestand een beroep gedaan op hare welwillendheid. Hij was werkelijk lijdende, en moest dan ook reeds spoedig tot herstel van gezondheid een buitenlandsch verlof aanvragen, dat hem bij Kon. besluit van 22 Aug. 1868 N°. 23 voor den tijd van een maand verleend werd, en waarvan hij gebruik maakte voor een kuur te Homburg, die gelukkig een gewenscht gevolg had, zoodat hij zich verder ongestoord kon wijden aan de bewerking en de verdere behandeling van de hoogst gewichtige wetsontwerpen met de indiening waarvan hij in den loop van 1869 het land verraste, t.w. het bij Kon. boodschap van 17 Maart aan de Kamer ter overweging aangeboden ontwerp van wet tot aanvulling van art 62 van het Regeeringsreglement door regelen te stellen voor de

beschikking van regeeringswege over den grondeigendom, het grondbezit en het grondgebruik, en het bij boodschap van 15 Juni ingekomen ontwerp van wet tot nadere regeling van de op hoog gezag ingevoerde suikercultuur, beide ontwerpen vergezeld van uitvoerige memories van toelichting, die voor de kennis van de daarin behandelde vraagstukken steeds van onschatbare waarde zullen blijven. Er hier in bijzonderheden over uit te weiden zou het bestek, waaraan wij voor dit opstel gebonden zijn, verre overschrijden. Wij moeten ons noodgedrongen tevreden stellen met kennis te nemen van hoofdinhoud en strekking der voorgedragen regelingen en van het onthaal dat er van den kant van 's lands vertegenwoordiging aan is te deel gevallen.

De voorgeschiedenis van de agrarische regelingen, die door de Waal's bemoeiingen haar beslag hebben gekregen, is eene ware lijdensgeschiedenis, waarvan een magistrale schets geleverd is door prof. Buys in een van zijne onvergetelijke Gidsstudiën (*Het koloniale debat, Gids* van Mei 1870). Toen Fransen van de Putte zijn cultuurwet had zien schipbreuk lijden op de tegenwerking van zijn eigen partijgenooten, en de politieke wipplank volgens den gewonen loop van zaken door de mannen van de tegenovergestelde richting was bestegen, achtten deze zich natuurlijk geroepen en verplicht om het hangend gebleven werk in hun geest ter hand te nemen. Veel mocht in dit opzicht verlangd worden van den bekwamen vertegenwoordiger der behoudspolitiek Mr. P. Mijer, aan wien na van de Putte's demissie de portefeuille van Koloniën werd toevertrouwd, maar hij verdween weldra van het parlementair tooneel om den begeerden troon te Buitenzorg te gaan bestijgen, na gedurende zijn kortstondig Ministerschap vriend en tegenstander verbaasd

te hebben door het bij de vroeger door hem beleden beginselen sterk afstekende liberale karakter van zijne adviezen en voorstellen. Zijn opvolger, de heer Trakranen, vroeger Directeur van de Nederl. Handel-Maatschappij en van 1859 tot 1865 President van hare Factory te Batavia, waagde eene poging om het een en ander uit de liberale nalatenschap van den heer Mijer voor de Kamer pasklaar te maken; maar deze poging verwekte, ook van den kant der bevriende geestverwanten van het kabinet van Zuylen-Heemskerk zulk een storm, dat hij gedwongen werd den pas ingenomen zetel weder te verlaten. Zijn wetsontwerp op de uitgifte in erfpacht van woeste gronden op Java werd begraven onder een vloed van amendementen, van welke het zelfs niet gemakkelijk te zeggen was of zij strekten, 't zij dan om het ontwerp vrijgeviger of minder vrijgevig te maken, 't zij om het eenvoudig te verstikken. Onder de bestrijders van het ontwerp-Trakranen had zich als behoudsman bij uitnemendheid doen kennen zijn opvolger in het kabinet de heer Hasselman, wien het, uit besef dat hij voor zijne beginselen geen genade bij de Kamer zou vinden, het eenvoudigst dacht om gebruik te maken van de vrijheid door de grondwet gelaten, en buiten de Kamers om, eenvoudig bij Kon. besluit, te regelen wat regeling behoefde, en dus ongestoord den triomf van het conservatieve regeeringsbeginsel te verzekeren. Maar de weldra onvermijdelijk geworden aftreding van het kabinet verijdelde het plan en voorkwam nog tijdig het vestigen van een fait accompli.

Zoo stond de zaak toen de Waal de hem als het ware opgedrongen portefeuille van koloniën aanvaardde en hij door al hetgeen in de laatste jaren was voorgevallen om zoo te zeggen genoodzaakt werd om vóór alles zijn aan-

dacht te wijden èn aan de regeling van het inlandsche grondbezit èn aan de toekenning van zakelijk recht op woeste gronden aan Europeanen en met dezen gelijkgestelden, en het getuigt zeker van zijn beleid en zijn praktischen zin, dat hij, beducht voor de klip waarop de ontwerpen zijner voorgangers, die alles in bijzonderheden meenden te moeten regelen, waren gestrand, zich bepaalde tot het formuleeren van een beginsel, de nadere omschrijving en regeling van grond- en erfpachtsrecht aan eene algemeene verordening overlatende. Maar dat beginsel, samengevat in vijf aan art. 62 van het Regeeringsreglement toegevoegde alinea's, omvatte vier verschillende ieder op zich zelf hoogst belangrijke onderwerpen: ten eerste de uitgifte van gronden in erfpacht voor hoogstens vijf en zeventig jaren, vervolgens de handhaving der rechten van de inlanders op hunne gronden; daarna de bevoegdheid der inlanders om voor gronden die zij in erfelijk individueel gebruik hebben, eigendomsbewijzen te erlangen en eindelijk hunne bevoegdheid om hunne velden voor zekere termijnen aan niet-inlanders te verhuren.

Aan bedenkingen tegen de Waal's plannen ontbrak het natuurlijk niet. Volgens de voorstanders van het behoud ging het veel te ver, in zooverre de bestaande gouvernementculturen er noodwendig door geschaad werden; maar daarentegen ging het naar den zin van anderen niet ver genoeg, en had ter wille van den met Europeesch kapitaal gedreven grooten landbouw niet het uitgeven van gronden in erfpacht, maar afstand in vollen en vrijen eigendom door verkoop het heilaanbrengend middel behooren te wezen. Met groote breedvoerigheid vindt men dit alles uiteengezet in de beide Voorloopige Verslagen der Kamer van 10 Juni en 24 December 1869, die een

niet minder breedvoerig mondeling debat in uitzicht stelden, en inderdaad heeft de openbare behandeling van het ééne artikel, tot welke beperkte dimensie het ontwerp was teruggebracht, de Kamer niet minder dan tien dagen beziggehouden, of ruim de helft van den tijd, - de Eerste Kamer zelfs den driedubbelen tijd -, welken men in 1854 voor de grondige behandeling van de 131 artikelen van het Regeerings-Reglement had noodig gehad. Voor de Waal was de vuurproef die zijn ontwerp te doorstaan had, een glansrijke triomf, niet behaald door indrukmakende redenaarstalenten, maar door uitgebreide en grondige kennis van de belangen, die hij te behartigen had. Het gelukte hem al de, ten getale van 8, voorgestelde amendementen te doen verwerpen en het ontwerp schier ongewijzigd te doen aannemen met 41 tegen 36 stemmen, waarop ter zitting der Eerste Kamer van 7 April 1870 de aanneming met 25 tegen 12 stemmen volgde.

Reeds was op dat oogenblik de Waal's ontwerp tot nadere regeling van de op hoog gezag ingevoerde suikercultuur zoo goed als in staat van wijzen. Oorspronkelijk aan de Kamer aangeboden in Juni 1869 en later bij den aanvang van het zittingjaar 1869/70 opnieuw ingediend, verscheen onder dagteekening van 30 December het Voorloopig Verslag, en volgde den 25sten Februari 1870 's Ministers Memorie van antwoord, waarna het in de Tweede Kamer van 27-31 Mei een vierdaagsch debat doorliep en na afstemming van alle voorgestelde amendementen met 42 tegen 35 stemmen werd aangenomen, terwijl de Eerste Kamer ter zitting van 19 Juli en met nagenoeg algemeene stemmen (slechts 1 stem tegen) hare goedkeuring er aan hechtte.

De Waal's Memorie van toelichting tot zijn ontwerpsuikerregeling, heeft als bijdrage tot de geschiedenis der suikercultuur op Java na de vaststelling in 1854 van het Regeerings-Reglement, nog steeds groote waarde, en strekt hoofdzakelijk ten betooge, dat hetgeen hij met zijn ontwerp beoogde, niets anders was dan eene voortzetting van de in de laatste jaren gevolgde historische lijn, bevrijding der bevolking van den ten behoeve der cultuur van haar geëischten dwangarbeid en losmaking van de financiën van den Staat van den onzekeren loop der suikerprijzen. En in dit opzicht beantwoordde de Waal's voorstel geheel aan hetgeen in de gegeven omstandigheden redelijkerwijs mocht verwacht worden, 'Ik waag het niet de suikerwet te beoordeelen', schreef prof. Buys weinige dagen vóór den aanvang der Kamerdebatten, 'maar zeg toch dit: dat de hoofdvraag bij het beoordeelen dier wet niet zijn kan: of de suikercultuur nog tien dan wel nog twintig jaren zal voortduren; de hoofdzaak is, dat men nu de opheffing van de cultuur bepale.' En zoo is, dank zij de Waal's doortastend optreden, ook geschied. Zijne suikerwet toch bepaalde in de eerste plaats, dat geen uitbreiding meer aan de gouvernementscultuur zou worden gegeven, en dat waar deze bestond de bij contract vastgestelde aanplantingen van 1879 af jaarlijks met 1/13 van de uitgestrektheid zouden verminderen, zoodat in 1891 alle gouvernementsaanplantingen zouden zijn verdwenen, en de bevolking weder de vrije beschikking over de gronden zou erlangd hebben. Tevens werd bepaald, dat zoolang de cultuur nog bestond, zonder goedvinden der bevolking over niet meer dan 1/5 van de gronden mocht worden beschikt, terwijl van die gronden geen landrente zou worden betaald. Voor de afgifte van hare gronden moest de bevolking worden

schadeloos gesteld en voor haren arbeid behoorlijk betaald.

Voorts werd nog vastgesteld, dat in plaats van suiker te leveren aan het Gouvernement de fabrikant een jaarlijkschen cijns, zoowel over het product van den vrijwilligen als over dat van den verplichten arbeid zou hebben te voldoen.

Op dien, sedert in enkele onderdeelen gewijzigden voet, is de suikercultuur op Java een nieuw tijdperk van bestaan ingetreden, dat zich door gestadigen vooruitgang, zoo op het gebied van de cultuur van het riet, als op dat van de fabriekmatige bewerking van het product heeft gekenmerkt, een vooruitgang, die wel door tijdelijke stoornissen werd onderbroken, maar Java tegenwoordig onder de rietsuiker voortbrengende landen een der voornaamste plaatsen verzekert.

De Waal, die dit alles nog beleefde, heeft dus wil van zijn werk gehad, doch niet in allen deele was dit het geval, noch met betrekking tot zijne suikerwet, noch ter zake van zijne agrarische regeling. Bij de aan het Indisch bestuur voorgeschreven of eigener beweging verordende maatregelen ter uitvoering van de bij de wet vastgestelde beginselen, kwamen tekortkomingen aan het licht, waarvan door de tegenstanders van de tot stand gebrachte ingrijpende hervormingen gretig gebruik werd gemaakt om hunne teleurstelling en hun ergernis te luchten. Zoo werd eerlang in de Tweede Kamer op den 12^{den} Maart 1873 eene niet onaanzienlijke meerderheid gevonden voor de conclusie eener commissie ad hoc strekkende, dat de Kamer zou verklaren, dat bij de uitvoering der suikerwet de belangen der schatkist en die der industrie niet genoeg waren in het oog gehouden en de rechten en belangen der bevolking niet voldoende behartigd, - eene

conclusie waartegen o.a. Fransen van de Putte zich met den meesten nadruk verzette; - en zoo heette het met betrekking tot de agrarische regelingen reeds spoedig, dat de groote vraagstukken daarmede slechts zeer gedeeltelijk, en in menig opzicht slechts schijnbaar opgelost waren.¹

Een en ander moet de Waal natuurlijk hebben verdrotten, maar wat hij zich blijkbaar nog meer heeft aangetrokken is het gebeurde met een derden door hem voorgedragen maatregel, de hervorming van het Preangerstelsel, die bestemd was om een eind te maken aan het in dat gewest van oudsher bestendig gebleven zelfbestuur van de inlandsche hoofden, de regenten van Tjiandjoer, Bandoeng, Soemedang, Limbangan en Soekapoera.

De zeer eigenaardige Preanger toestanden en verhoudingen hadden er gaandeweg toe geleid dat de Regenten, met wier inwendig bestuur de Regeering zich weinig had bemoeid, en die voor het meerendeel in het genot van een bijna vorstelijk inkomen gelaten waren, zich te goeder trouw waren gaan beschouwen als van hooger rang dan de aan het hoofd van regentschappen staande inlandsche dienaren van den Staat in de overige Gouvernementsresidentiën, en aan dezen staat van zaken schijnt door de Waal in vroeger jaren slechts weinig aandacht te zijn geschonken. Voor zoover hij in zijne van 20 April 1866 gedagteekende aantekening N°. VIII. over de heerendiensten der Gouvernementslanden den bijzonderen toestand der Preanger Regentschappen bespreekt, strekt zijn betoog in hoofdzaak om de bewering te wederleggen, dat de Preanger bevolking, zuchtende onder den druk van de tot het uiterste gedreven dienstplichtigheid, in

1 Mr. J. de Louter, *Handleiding tot de kennis van het Staats- en Administratief Recht van Nederl.-Indië*, 4e uitgaaf, bl. 583.

nog grootere ellende gedompeld was dan het overige Java (bl. 368); maar toen hij tijdens zijn Ministerschap kennis had kunnen nemen van hetgeen inmiddels in Indië over de zaak was voorgevallen, werd hij van het nut der van dien kant aanbevolen hervormingen ten volle overtuigd (bl. 95 van *Onze Indische Financiën*, N^o. V).

Een nader onderzoek naar de verhouding van de Preanger regenten tot het Gouvernement werd der Regeering als van zelf opgedrongen door het aanmatigend optreden van den ook door zijn rijkdom hoogst invloedrijken Regent van Bandoeng, die, op grond van een voor dat doel waardeloos gebleken document van den Gouv.-Gen. van der Parra¹, staande hield, dat niet aan den Staat, maar aan hem alleen de beschikking toekwam over de woeste gronden in zijn gewest. Bij Gouvernementsbesluit van 30 September 1865 N°. 22 werd een dergelijk onderzoek verordend, en in verband daarmede werd bij besluit van 16 Juni 1866 N°. 30 aan het toenmalig lid van den Raad van Ned.-Indië O. van Rees eene zending naar de Preanger Regentschappen opgedragen, ‘ten einde na raadpleging van het hoofd van gewestelijk bestuur (C. van der Moore) en van de Regenten aldaar definitieve voorstellen in te dienen, omtrent het vraagstuk der wijziging van het zoogenaamd Preangerstelsel, op den voet waarop het bestuur in de andere gewesten op Java is ingericht.’

Nog geen anderhalf jaar later was de heer van Rees met zijn omvangrijke taak gereed, en diende hij onder dagteekening van 30 October 1867 aan den Gouverneur-

1 ‘Het toeval wilde,’ zoo schreef Mr. H.D. Levyssohn Norman in *Eigen Haard* van 1888, bl. 94, ‘dat die zaak ter Algemeene Secretarie in onderzoek kwam, en gelukte het mij door stukken uit het midden der achttiende eeuw, die dáár in het oud-archief nom aanwezig waren, het bewijs te leveren, dat aan de uitspraken van dat invloedrijke hoofd alle rechtmatige grondslag ontbrak.’

Generaal Mr. P. Mijer een doorwrocht verslag aan, dat niet alleen over de gansche aangelegenheid nieuw en ongekend licht verspreidde, maar tevens een uitgewerkt en breed toegelicht plan van hervorming bevatte¹.

Zoo heeft de heer van Rees, nog onlangs werd het door den heer Dr. K.W. van Gorkom in herinnering gebracht², de reorganisatie der Preanger door studie en onderzoek met onvolprezen tact en beleid voorbereid; dank zij ongetwijfeld ook zijn invloed op den Resident van der Moore, dien hij voor de zaak wist te winnen; - maar krachtiger steun en medewerking nog vond hij bij den in de geheimen van het Preanger régime doorkneeden Karel Frederik Holle en diens trouwen vriend en geestverwant den braven hoofdpanghoeloe van Garoet, Raden Hadji Mohamad Moessa, die door de macht en de bekoring van zijn woord er zoo ontzaglijk veel toe bijdroeg, dat de Preanger geestelijkheid zich zonder verzet nederlegde bij de nieuwe orde van zaken, welke een niet onbelangrijke vermindering harer wettige inkomsten medebracht. Aan het driemanschap van Rees, Holle en Mohamad Moessa bovenal zijn de heerlijke Preanger-landen een hervorming verschuldigd, die mag worden aangemerkt als een der nuttigste en best geslaagde maatregelen, die in de laatste jaren tot verbetering van maatschappelijke toestanden op Java zijn genomen³.

Maar aan het feitelijk tot stand komen der beoogde

- 1 Het historisch gedeelte van het verslag is opgenomen in de *Verhandelingen van het Bat. Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen*.
- 2 *Indische Mercur* van 28 Febr. 1905. De heer van Gorkom, destijds Directeur van de Gouvernements Kina-aanplantingen, met Bandoeng de hoofdplaats van Preanger als standplaats, heeft met woord en schrift krachtig medegewerkt om de groote hervorming ingang te doen vinden ook bij hare aanvankelijke tegenstanders.
- 3 Van Welderen Rengers o.c. deel II, bl. 259.

hervorming ging nog een langdurige wordingsgeschiedenis vooraf. Wel kon de Raad van Indië zich vereenigen met de plannen van zijn medelid van Rees, en erkende ook de Gouv.-Gen. Mijer de wenschelijkheid en het nut van den voorgestelden maatregel; maar wetende dat de toenmalige Minister Hasselman er geen ooren naar hebben zou als z.i. stijdig met het Regeeringsreglement¹, liet hij de zaak een paar jaren rusten, alvorens haar bij het Opper-bestuur aanhangig te maken, waar zij toen echter dadelijk in goede aarde viel.

Bij zijn rapport aan den Koning van 18 Maart 1870 verzocht nu Minister de Waal machtiging voor den Gouv.-Gen. om, in algemeenen zin, aan zijne voorstellen uitvoering te mogen geven, behoudens inachtneming der beschouwing, ontwikkeld in bedoeld rapport, waarvan een afschrift bij 's Ministers aanschrijving van 29 Juni 1870 gevoegd was. De haast en de overijling nu waarmede de Gouv.-Generaal Mijer tegen zijn gewoonte in (meermalen toch is de opmerking gemaakt, dat de Atjehoorlog zou zijn voorkomen indien de beslissing gelegen had niet in handen van den voortvarenden Loudon, maar in die van den bezadigden en kalmen Mijer) op staanden voet schier bij ordonnantie van 13 Sept. uitvoering gaf aan den maatregel met bepaling dat zij met 1 Jan. 1871 in werking zou treden, werden de oorzaak van veel verwarring, misverstand en verdachtmaking, waarvan de Waal langen tijd het odium heeft moeten dragen, en dat hem tot in zijn laatste levensdagen niet heeft losgelaten, blijkens het aan mij gericht schrijven van zijn hand van 2 Maart 1905 (een van de laatste brieven misschien die hij op het papier heeft gebracht), dat zijn

1 Handelingen Staten-Generaal 1870/1 II, bl. 103.

aanleiding vond in den hem ter correctie toegezonden proefdruk van zijn voor de Encyclopaedie bewerkte beknopte levensbericht, en dat ik te gereeder hier opneem, omdat het mij ontslaat van de noodzakelijkheid om verder uit te weiden over eene, voor de Waal zoo onaangename aangelegenheid:

‘Hierbij het eergisteren ontvangen artikeltje terug. Een handdruk voor de doorblinkende vriendschappelijke gezindheid. Overigens laat ik den inhoud natuurlijk onaangeroerd, behalve ten aanzien van een paar punten waaromtrent gij ‘terechtwijzing’ verlangt. Ze betreffen de Preanger ‘hervorming’.

‘1. Volgens U gaf de behandeling van deze zaak in de volksvertegenwoordiging aanleiding tot een incident, dat mij noopte als Minister af te treden. Dit is historisch niet juist. Ik had mijn ontslag reeds gevraagd (genomen) vóór de aankomst der wonderlijke mailtijdingen waaruit de aantijging in de 1e Kamer c.a. ontstond. En mijne aanvraag, mondeling terstond ingewilligd¹, was uitsluitend gegrond op een hoogst ernstigen raad van Dr. Addink, toen sedert verscheidene jaren mijn geneesheer. Deze had al eenige maanden te voren reden gezien om mij een langen tijd van rust voor te schrijven. Maar de daarna uitgebroken Fransch-Duitsche oorlog besliste anders. Nu echter, October 1870, verklaarde hij mij plechtig: ‘Uw denkvermogen is in gevaar.’ Toch moest ik wel de afdoening der Indische begroting in de 2e Kamer op mij nemen; van daar dat mijn aftreden op 16 November werd bepaald. (Bij die behandeling in de 1e Kamer bleek waarlijk dat de Minister terdege ziek was). Trouwens, het wezenlijke van die geheele zaak is, voor zooverre noodige beknoptheid veroorloofde, zeer nauwkeurig door mij beschreven in Onze Indische Financiën, deel V, bl. 64 noot en bl. 94-107. Lees dat weinige nog eens oplettend na. Ik deed het nu met genoegen.

2. Daar ik er niet in slaagde den maatregel door de 1e Kamer te doen aannemen, kunt ge kwalijk zeggen dat de eer van deze hervorming aan mij toekomt.

En hiermede heb ik alweder gedaan wat mij plicht scheen.

Vaart samen wel, *t.t.* de Waal.’

¹ Schriftelijk werd het ontslag verleend bij Kon. Besluit van 15 Nov. 1870 N°. 9, ‘gelet op het aan Ons gericht adres van 29 Oct. ’70 van den Heer E. de Waal, om redenen van gezondheid eervol ontslag verzoekende uit zijne betrekking van Minister van Koloniën.’

De Waal's verzoek om ontslag als Minister was dus reeds meer dan een week in zee toen de Eerste Kamer, ontstemd over het fait accompli, waarvoor de vertegenwoordiging, door de miskenning van haar bij den maatregel betrokken begrootingsrecht, zich geplaatst zag, op den 10^{den} November met 17 tegen 16 zijne begrooting afstemde; maar de zaak, waar het in het belang van Java's bevolking op aankwam, leed er gelukkig niet door, want Mr. P.P. van Bosse, in wiens handen de portefeuille van Koloniën bij het eerlang noodig geworden optreden van het derde Ministerie Thorbecke, overging, liet de voorstellen van zijn voorganger met betrekking tot de Preanger reorganisatie ongewijzigd, en met de aanneming van de door hem weder ingediende Indische begrooting voor 1871 werd de zaak beslist, nadat ter zitting van 16 Maart 1871 een amendement van den heer van Goltstein strekkende om door vermindering van een der posten van uitgaaf de voorgestelde hervorming tegen te houden met 44 tegen 31 stemmen was verworpen. De Eerste Kamer nam ter zitting van 4 April het ter zake betrekkelijke hoofdstuk der Indische begrooting met 25 tegen 5 stemmen aan.

Behalve de Preanger regeling had het nieuwe Kabinet nog een andere erfenis van het vorige te aanvaarden en te vereffenen, het met Engeland gesloten tractaat namelijk wegens de overdracht onzer bezittingen op de kust van Guinea, waarbij de Waal als hoofd van het Departement van Koloniën nauw betrokken was, en waarvoor hij in de eerste plaats verantwoordelijk mocht worden gehouden. Reeds onder het Ministerie van Zuylen-Heemskerk was van regeeringswege gezinspeeld op de wenschelijkheid om zich van dien 'lastpost' te ontdoen,

zoodra er gegadigden voor zouden te vinden zijn, en in verband nu met sedert gerezen nieuwe verwickelingen was ook de Waal gaandeweg meer aandacht aan het denkbeeld gaan schenken. Het kwam ongezoekt ter sprake op een van zijne wandelingen met den Britschen gezant in September 1869. Zonder eenige aanleiding van dien kant gaf de Waal toen als zijne meening te kennen, dat geen beter middel te vinden ware om, indien mogelijk, den barbaarschen krijg onder de volkstammen in Guinea langzamerhand te doen staken, dan overneming onzer rechten aldaar door Engeland. Zoolang Engeland en Nederland er beiden gevestigd bleven, zouden de twee vlaggen de vijandschap tusschen de stammen die haar voerden, aankweken. Bovendien zag hij in gindsche streken voor Nederland geenerlei staatsdoel.

Het verdere verloop van de zaak is bekend en mag ons hier niet in bijzonderheden bezig houden. Bij de Waal's aftreding was de zaak nog hangende, en kwam zij eerst later bij de Kamers in behandeling om ten slotte door de beide takken der volksvertegenwoordiging te worden goedgekeurd, tegelijk met het daaraan vastgeknoopte Sumatratraaet, waarbij de ons bindende bepalingen van het traktaat van 1824 ten opzichte van Nederland's gezagsuitoefening op dat eiland werden te niet gedaan, en met het in gelijker voege daarmede verband houdende traktaat nopens de aanwerving van Britsch-Indische koelies ten behoeve van landbouwondernemingen in Suriname. Scherpe en heftige verwijtingen, ja verwenschingen zijn aan de Waal niet bespaard gebleven over zijne bemoeiingen met eene aangelegenheid, die naar veler oordeel Nederland's eer te na kwam, en eerlang als een van de aanleidende oorzaken gold van den dertigjarigen oorlog, dien wij, tot groote schade van de belangen van

Java's bevolking vooral, op Sumatra hebben te voeren gehad; maar sterk door het besef van zijn plicht te hebben gedaan in het welbegrepen belang van de onder ons gezag gestaan hebbende volkeren der Afrikaansche kust, is hij het door hem ter zake ingenomen standpunt steeds krachtig blijven verdedigen, door telkens wanneer men den afstand van Guinea voorstelde als een beding van Britsche zijde, of een door ons aangeboden wederkeerigheid voor de vrijlating tegenover Atjeh, de onjuistheid van dergelijke opvattingen omstandig in het licht te stellen. Ook de Waal kan de woorden van Fransen van de Putte tot de zijnen maken: 'Wie tot handelen geroepen wordt is feilbaar, het is den mensch niet gegeven in de toekomst te zien. De nadeelige gevolgen van eene handeling, van een besluit, gegrond op wetenschap, die men op dat oogenblik bezat, komen later aan het licht, niet die welke van eene tegenovergestelde handeling te duchten waren'¹.

Hoe volkomen tehuis de Waal bij het aanvaarden van de portefeuille van koloniën door zijne veelzijdige en volhardende studies op elk gebied der koloniale huishouding, zelfs op dat der diplomatieke aangelegenheden ook moge geweest zijn, geen onderdeel was hem meer gemeenzaam en ging hem meer ter harte dan het Indische financiewezen. In dit opzicht bleef hij zijne reeds in den aanvang van zijne ambtelijke loopbaan aan den dag gelegde liefde steeds onveranderlijk getrouw, want financieele beschouwingen en opmerkingen zijn schering en inslag van de reeks Aanteekeningen over koloniale onderwerpen met de uitgaaf waarvan hij in 1865 na de voltooiing van

1 *Atjeh: Parlementaire redevoeringen van J.D. Fransen van de Putte*; Schiedam, 1886; Voorwoord, bl. II.

zijne twee standaardwerken een begin maakte. ‘De groote zaak waarvoor wij ijveren, de gezonde ontwikkeling van den Nederlandschen staat in het gindsche werelddeel’, dus heet het op bl. 16 van zijne zesde aantekening, ‘hangt bovenal af van zuivere financie-begrippen’, waaraan strikte eerlijkheid en rechtvaardigheid tegenover Indië en zijne bewoners ten grondslag moeten liggen, en geen gelegenheid laat hij dan ook ongebruikt om als duurzaam onhoudbaar te brandmerken wat hem met dien eisch onverenigbaar dunkt. Zoo trekt hij te velde tegen de ‘financiers’ in Nederland die, in weerwil van de duidelijke uitspraak der onomkoopbare geschiedenis, maar niet wilden toegeven, dat de omschrijving van den ‘vasten rentepost’ van f 9.800.000.- een loutere ‘fictie’ was¹; zoo zet hij uiteen hoe de hooge beschermende invoerrechten op katoenen goederen in den loop van 25 jaren aan de Indische maatschappij ‘naar aanleiding van de Nederlandsche katoen-fantasie’ een meerderen last van veertig millioenen guldens op den hals hadden geschoven, en zoo is eigenlijk de geheele reeks een doorlopend protest tegen de batig-slot-politiek, die toen in Nederland nog door zoo velen gehuldigd werd.

Men wist dus wat men aan hem had toen de Waal als Minister van Koloniën het beleid van zaken in handen nam, en het kan voor- noch tegenstanders van het nieuw opgetreden kabinet bevreed hebben toen hij met betrekking tot de financieele verhouding tusschen kolonie en moederland in zijne op 5 November 1868 uitgesproken rede de volgende geloofsbelijdenis aflegde:

‘Er is onder de verschillende bestanddeelen der Koloniale kwestie één vraagstuk, dat alle andere beheerscht: wat is Indië aan Nederland rechtstreeks geldelijk verschuldigd? Men kan er over denken

1 Vgl. *Debet of Credit?* Batavia, 1885, bl. 33/48.

zooveel men wil, zoolang niet vaststaat wat Indië bepaaldelijk aan Nederland verschuldigd is, dat wil zeggen wat door het *zedelijk* gevoel wordt aangewezen als van Indië door Nederland is te vorderen - is het gansche financieele stelsel willekeur. Men moge zeggen dat het conservatieve denkbeeld: wij geven al wat gij noodig hebt, wij houden slechts het overschot, edelmoedig is; maar laat men niet terughouden, welke maatregelen er genomen zijn om dat overschot zeer groot te maken. Er mag geen overschot zijn. Een batig slot waarnaar men streeft, is in strijd met het eerste gronddenkenbeeld van een financieel beheer. Men mag van een onderdaan niet meer vorderen dan men bepaald noodig heeft voor zijn beheer. Het cijfer van de behoeften van den Staat bepaalt van zelf de grens der te heffen belastingen. Men mag zoo maar niet in den blinde voortgaan met heffen en zeggen: intusschen zullen wij uwe behoeften bevredigen, zonder cijfer. Neen, de behoefte van den Staat moet vast staan en daarnaar moet de belasting worden bepaald. En wat zal men nu denken van het financieel stelsel, gelijk wij jaren achtereen ten laste van Java hebben gevolgd? Wij hebben den Javaan last op last opgelegd, waarvoor, als men ons vraagt, wij geen andere beweegreden weten op te geven, dan dat wij hier gaarne spoorwegen willen hebben zonder daarvoor te betalen. Van de zijde die ik bestrijd, is eene vergelijking gemaakt van den Javaan met het onmondig kind, en zoo zouden wij dan de eerlijke voogd zijn. Maar als dat kind zijn voogd eens vroeg, waarom er zooveel van zijn groot vermogen afgaat, dan zou die voogd er niets anders op kunnen antwoorden, dan dat hij gaarne op ruimer voet leeft ten koste van zijn pupil.'

Deze volkomen duidelijke en openhartige verklaring had namelijk de toelichting ten doel van de min of meer apodictische uitspraak van de Waal's Memorie van toelichting tot de Indische begroting voor het dienstjaar 1869, dat 'alvorens men in Indië, met fiscale bedoelingen, aan het belastingwezen de hand sla, zal moeten worden beslist, wat de kolonie aan het moederland behoort op te brengen', en dat 'de bestaande, zoo veel verlammeende onzekerheid zal voortduren, zoolang de oplossing van dit vraagstuk, dat alles beheerscht, wordt ontweken'.

Aan eene dergelijke struisvogelpolitiek nu wenschte de Waal zich niet medeplichtig te maken. Met zijn ambt-

genoot voor de financiën, Minister van Bosse, was hij ter zake in overleg getreden, als gevolg waarvan in diens Memorie van toelichting tot het ontwerp van wet ter vaststelling van de middelen tot goedmaking der begrooting van Staatsuitgaven voor het dienstjaar 1869, de mededeeling voorkwam, dat het voornemen bestond 'voortaan een vaste bijdrage te bepalen, welke uit de koloniale geldmiddelen aan 's Rijks schatkist zou kunnen geleverd worden, behoudens de gelegenheid om door de wet de bestemming te doen regelen van hetgeen, boven die bijdrage, uit de koloniale fondsen zou blijken beschikbaar te zijn.'

Zonder dat het met evenveel woorden gezegd werd kwam de door de Regeering ten opzichte van Indië te volgen nieuwe koers neder op de praktische toepassing van de beginselen door onzen grooten geschiedkenner, prof. Robert Fruin, zoo helder en overtuigend uiteengezet in zijn onwaardeerbaar Gidsartikel van 1865, 'Nederlands rechten en verplichtingen ten opzichte van Indië.' 'Waarop grondt gij het recht van Nederland op de overwinst van Indië?' riep deze voortreffelijke vaderlander Nederland's staatslieden en publicisten toe. 'Ik voor mij kan zulk een recht niet aannemen; ik heb de redenen, die mij dit beletten, ontvouwd. Bestrijdt ze, zoo gij ze niet goedkeurt. Bespreekt in alle geval de vraag. Bespreekt ze als de allerge wichtigste, die alle andere Indische vraagstukken in zich bevat. Want van het antwoord dat het Nederlandsche volk, na rijp beraad, op deze vraag geven zal, hangt de toekomst van Indië af.'

Nederland eigene zich dus ten laste van Indië niet meer toe dan waarop het in billijkheid recht heeft: maar waar is in dit opzicht de grens te trekken? Hierover nu was ook de Waal het niet dadelijk met zichzelf eens.

‘Ik kom nu aan de vaste bijdrage’, zoo sprak hij in onmiddellijke aansluiting aan de boven aangehaalde woorden uit zijne begrootingsrede van 5 November 1868, ‘daaromtrent zijn de overleggingen in den boezem der Regeering nog niet ten einde gebracht; - dat wil zeggen: over het principe zijn wij het eens, maar het bedrag?’

Ja, het bedrag; - dit bleef het groote vraagstuk, niet alleen voor de Waal, maar voor alle hem opgevolgd hebbende Ministers van Koloniën, totdat het door den loop der omstandigheden op den achtergrond werd gedrongen en eerlang geheel van het tapijt raakte. Toch kon de Waal het natuurlijk bij woorden alleen niet laten blijven, en ten einde van den kant der vertegenwoordiging eene beslissing over de zaak uit te lokken trok hij op zijne ontwerp-begrooting van 1870 eene vaste bijdrage van 10 millioen gulden uit, niet als fixum ook voor de volgende jaren, maar als een alleen voor 1870 geldend bedrag om allengs te worden verminderd tot zoodanig bedrag als noodig gerekend kon worden om aan het rijk terug te betalen de uitgaven waartoe het ten behoeve van den goeden gang van zaken in Indië zou geroepen worden. Maar het voorstel vond bij de Kamer geen genade: een amendement om de ronde som van 10 millioen gulden, die 's Ministers beginsel uitdrukte, te vervangen door het geraamde verschil tusschen inkomsten en uitgaven ad f 11.571.167 werd met 42 tegen 24 stemmen aangenomen, en mitsdien viel de Waal's lievelingsdenkbeeld in het water, om er door hem althans niet weder te worden uitgehaald, want bij de in het najaar van 1870 nog door hem ingediende begrooting voor het dienstjaar 1871 liet hij de zaak rusten, daar het ‘weder oprakelen’ van de ten vorigen jare gevoerde discussies z.i. geen ander gevolg dan tijdverlies zoude

kunnen hebben. (Memorie van Antwoord van 12 October 1870, § 8.)

Ongetwijfeld is het voor de Waal een groote teleurstelling geweest en gebleven dat zijne denkbeelden omtrent de regeling der financieele verhouding tusschen Indië en Nederland geen praktische toepassing hebben erlangen kunnen; maar hem blijft de onbetwistbare eer verzekerd, dat hij door zijn optreden als Minister juistere begrippen omtrent die kwestie ingang heeft doen vinden ook in kringen, die zich steeds vastklampten aan de batig-slot-politiek, niettegenstaande zij reeds jaren tevoren van bevoegde zijde was gebrandmerkt als lijdende tot demoralisatie van de Nederlandsche natie in al hare vertakkingen¹. In dit opzicht moet de Waal voldoening hebben gehad van de eigenlijk tegen wil en dank op zich genomen taak, en waaraan hij ook tegen zijn zin vaarwel heeft moeten zeggen, omdat de daartoe noodige krachten hem begonnen te begeven. Ziekteverschijnselen van ernstigen aard deden aan zijn geneesheer Dr. Addink reeds in het voorjaar van 1870 een langdurig verlof dringend noodig achten. De kort daarna uitgebroken Fransch-Duitsche oorlog dwong hem echter op zijn post te blijven; doch toen hij in de avondzitting der Tweede Kamer van 25 October 1870 ter verdediging zijner begrooting aan het woord was, overviel hem een soort van verduistering, die hem een oogenblik ineen deed zakken. Slechts met hevige inspanning kon hij zich op de been houden. Doch nu viel er ook niet langer meer te aarzelen; ophouden met werken, volslagen rust was het peremptoire bevel van Dr. Addink, en hierop diende de Waal

1 Door het lid der Eerste Kamer Van der Heim van Duyvendijke ter zitting van 30 Juni 1863.

den 29sten October zijn verzoek om ontslag aan den Koning in; zich echter bereid verklarende om de inmiddels door de Tweede Kamer aangenomen begroting in de Eerste Kamer te verdedigen. Niet zonder groote inspanning kon hij die taak nog volbrengen, totdat ter zitting dier Kamer van 7 November de Minister van Financiën te harer kennis bracht, dat zijn ambtgenoot van koloniën 'in den ongunstigen toestand van zijne gezondheid en in den dringenden en ernstigen raad van zijn geneesheer' aanleiding had gevonden om zijne portefeuille ter beschikking der Kroon te stellen. Op den 15^{den} November nam hij afscheid van het Departement na een beheer van 2 jaren en 4 maanden¹.

Zoo was de Waal dus weder vrij man; doch van terugkeer naar het studeervertrek, dat hij zoo noode had verlaten, kon voorshands natuurlijk geen sprake zijn. Een rustkuur in milder klimaat werd in de gegeven omstandigheden onvermijdelijk geacht, en zonder dralen aanvaardde hij dan ook nog vóór het eind van November de reis naar het Zuiden van Frankrijk om daar en in Italië eenige maanden te vertoeven.

Maar op wreede wijze werd de rust, die hij daar hoopte te genieten, verstoord.

Den 5^{den} Febr. 1871 had hij plaats genomen in den expressetrein van Marseille naar Nice, toen hij in de nabijheid van Toulon tusschen

1 'Men heeft,' schrijft de Waal zelf in deel V van *Onze Indische financiën*, 'voor mijn plotseling aftreden een andere hoofdreden ondersteld. Zelfs vrienden deden dit. Ook later. Misschien gaf ik daartoe aanleiding, door 't al te weinig verhalen van een innigen weezin tegen sommige plichten van het ministerschap. Nochtans is het een feit dat ik toen zeer ongaarne het eenmaal aanvaardde werk staakte. Mijn wensch was, nog ettelijke zaken tot stand te brengen waaraan het hart zich gehecht had. Maar de hoogernstige uitspraak van den geneesheer, die sedert jaren mijn vertrouwen bezat, liet geen keus.'

de stations St. Nazaire en Ollioules mede slachtoffer werd van een van de ontzettendste spoorwegrampen, waarvan de herinnering is bewaard gebleven. Door eene ontploffing in een der vier met amunitie geladen goederenwagens, die bestemd waren om bij het eerstvolgende station La Seyne weder te worden afgehaakt ter doorzending naar het arsenaal te Castignon¹ vloog schier de geheele trein in de lucht, en was op hetzelfde oogenblik het door den hevigen luchtdruk diep omwoelde terrein bedekt met afschuwelijk verminkte lijken² en gekwetsten en de verspreide overblijfselen van de 22 vernietigde wagons. De Waal bracht er het leven af en komt als N°. 46 voor op de lijst der 99 gekwetsten, wier namen men was te weten gekomen, 'dans un état qui donne des craintes sérieuses.' Hevige wonden in het gelaat, dat door glasscherven als doorploegd was, en ontwrichting van de heupen maakten zijn toestand inderdaad hoogst zorgelijk, zoo zelfs dat nog tien dagen later (15 Febr.) officieel moest geconstateerd worden, 'que les complications survenues à la suite des blessures et qui en sont une conséquence directe, sont de nature à compromettre la vie du malade.' Dank zij intusschen de goede zorgen en de voortreffelijke behandeling, die hem in het burgerlijke ziekenhuis te Toulon ten deel vielen³, bleef

- 1 'Il paraît', dus berichtte een der locale bladen, 'que depuis le commencement de la guerre, les wagons de munitions circulaient soir et matin sur les chemins de fer, principalement à la suite des trains rapides, mais on ne s'en était jamais douté. L'administration seule était dans le secret.'
- 2 Het aantal der dadelijk ter aarde bestelde slachtoffers bedroeg 61.
- 3 Als blijk voor de erkentelijkheid der ondervonden behandeling stelde hij de hem later door de Spoorweg-Maatschappij uitgereikte schadevergoeding van Frs. 3000.- ter beschikking van de hospitaalcommissie te Toulon, en ontving naar aanleiding daarvan de volgende beschikking: 'La Commission administrative des hospices civiles vote, à l'unanimité, des remerciements à Mr. de Waal, accepte le don de la somme de trois mille francs qu'il a fait à l'hôpital et décide que le nom de Mr. de Waal sera inscrit au nombre de ceux des bienfaiteurs des établissements hospitaliers de cette ville.'

hij behouden, doch de gevolgen van het onheil dat hem had getroffen hebben hem nog jaren lang doen lijden. Het gezichtsvermogen vooral kreeg het zwaar te verantwoorden.

Toch gunde hij zich geen rust, zoodra hij weder tot werken in staat was, en in het volle genot van zijne herkregeen vrijheid van handelen - *Deus nobis haec otia fecit*, roept hij zelf met Virgilius uit - hervatte hij zijne indertijd gestaakte Aanteekeningen, als eene nieuwe reeks onder den titel ditmaal van *Onze Indische financiën*, waarvan het eerste deel in Mei 1876 voor de pers gereed kwam, en die in de onderstaande volgorde gedurende de jaren 1876/1884 geregeld werden voortgezet:

1. Inleiding: Staatkundige gegevens.
2. Eindcijfers. Bijdragen aan het moederland. Hoofdbestuur. Landmacht.
3. Zeemacht en aanverwante zaken.
4. Vervolg.
5. Burgerlijk algemeen bestuur.
6. Gewestelijk bestuur. Buitenbezittingen.
7. Vervolg. (Riouw, Palembang, Banka, Billiton).

Zoo aarzelde de Waal dus niet om den avond van zijn welbested leven te wijden aan eene onderneming, waartegen jonge krachten niet zonder reden zouden opzien. Geen moeite of inspanning was hem te groot waar het er op aankwam om na te gaan en na te vorschen alles wat hem van nut kon zijn bij het aan te vangen grondig onderzoek van den tegenwoordigen toestand van de Indische financiën, een onderzoek waarvan hij den voor-

genomen omvang in een inleidend woord volgender wijze omschreef: 'Vooraf beschouwen wij den politieken toestand, die natuurlijk den financieelen beheerscht. Beredeneerde begrippen over de verhouding tot het buitenland, den omvang en aard van het eigen gebied, de politieke gesteldheid der bevolking onder onzen scepter, moeten ons bij het onderzoek der financiën vergezellen. Dan de laatste financieele geschiedenis, over een ruim tijdvak, van elken afzonderlijken beschouwenswaardigen tak onzer Indische staathuishouding. Eerst door ontleding en historische verklaring krijgen de cijfers leven en beteekenis. De geschiedenis moet te zorgvuldiger geraadpleegd, wijl ze ons leert welke kiemen de tegenwoordige cijfers bevatten van de naaste toekomst.' En ter betere kenschetsing van zijn voornemen en zijne bedoeling voegde hij er nog bij: 'Onze historische navorschingen beoogen uitsluitend kennis der feiten. Geen kritiek op regeeringsdaden alzoo. In die behoefte trouwens voorzien anderen mildelijk. Doch het strookt met het doel, onjuiste beweringen omtrent regeeringsdaden historisch toe te lichten, historisch te bestrijden.'

Het was hem echter niet gegeven de grootsche taak, die hij zich gesteld had, tot een goed einde te brengen. Nadat in 1884 de zevende der nieuwe reeks aantekeningen was verschenen, werd de uitgave gestaakt, en bleven verdere vervolgen achterwege, omdat niet de werklust, maar de oude werkkraft hem gaandeweg begon te begeven. Van ouds werd de Waal gekweld door aanvallen van asthma, een kwaal die er met de jaren niet beter op werd, en hem herhaaldelijk hevige benauwdheden bezorgde. Hij was uit dien hoofde een gepredestineerd slachtoffer van de influenza-epidemie, die in de jaren 1890 en 1891 ons land teisterde, en die hem zoo-

danig aangreep, dat zijn gestel er voor goed door ondermijnd werd. Zelfs tien jaren later, toen het gezicht reeds zoo verzwakt was, dat hij een paar hem toegezonden pennevruchten van mijn hand ongelezen moest opbergen, klaagde hij nog in een aan mij gericht brief van 25 April 1902 over het voortwoekeren der influenza die indertijd ‘ook mij tot prooi koos’, en ‘waaraan hij al de verschrikkingen toeschreef, die hem in toenemende mate pijnigden, frequente plotselinge benauwdheden, daarmede gepaard gaand plotseling verlies van krachten (onaangenaam verrassend vooral op straat), slapeloze nachten, langdurige pijnlijke hoestbuien, enz. Gelukkig,’ zoo vervolgt hij, ‘komen ook momenten, soms uren, van verademing, ontspanning, rust, welzijn, zelfs opgewektheid voor. Tot straf haasten zich de “vrienden”, die deze bijwonen, om dan alom te verkondigen, dat ik er zoo goed uitzie en mijn lijden niets is dan overmaat van hypochondrie. Ge ziet, slechts een wezenlijk zieke kan zóó graag over zijne kwalen praten. Met uitstekend genoegen dan ook greep ik daartoe deze gelegenheid aan. Ik zou nog wel wat meer willen schrijven; maar dit valt natuurlijk nog zwaarder dan lezen. Het overige dus bij altijd mogelijk wederzien. Vaart samen wel.’

Machtiger dus dan zijn wil waren de omstandigheden, die dien wil verlamden, en er toe leidden, dat de Waal den met zooveel toewijding aangevangen arbeid onvoltooid moest laten, zoodat wij van zijne studiën over de buitenbezittingen slechts die ontvangen hebben welke achtereenvolgens de verschillende bestuursafdeelingen op Sumatra, benevens de eilanden Banka en Billiton behandelen. Er moet nog een rijke verzameling van bouwstoffen aangaande de onbehandeld gebleven deelen van ons Indisch rijk (Borneo, Celebes, de Molukken, de kleine

Soenda-eilanden, enz.) aanwezig zijn, maar niet licht zal iemand gevonden worden om zich aan de bewerking er van te gaan wijden, gesteld al dat het de moeite loonen zou zonder het tevens tot den dag bij te werken. Zullen wij mitsdien verstoken moeten blijven van een goed deel der vruchten van de Waal's omvangrijke studiën, wat wij in vroeger en later jaren aan zijn werkzamen geest en vruchtbare pen hebben te danken gehad, zal ook voor latere geslachten van onschatbare waarde blijven, want aan hem hebben Nederland en Indië het in niet geringe mate te danken dat betere en juistere inzichten omtrent moederland en koloniën gaandeweg ingang hebben gevonden en tot gemeen goed zijn geworden van de Nederlandsche natie, die van de Waal en van de geestverwanten, die in dit opzicht aan zijne zijde stonden, of hem waren vooraf gegaan, een van Hoevell, Veth, Fransen van de Putte en anderen geleerd heeft dat ook tegenover hare overzeesche bezittingen eerlijkheid de beste staatkunde is en blijft.

Het bewustzijn hiertoe voor een goed deel den stoot te hebben gegeven, moet hem ongetwijfeld eene opbeuring geweest zijn in zijne laatste levensjaren, waaraan op den 1sten Juli 1905 de dood, na een zeer pijnlijk lijden, een vermoedelijk door hem gewenscht einde kwam maken.

Met de Waal's verscheiden ontviel aan Nederland een voortreffelijk staatsman, een rijk begaafd wetenschappelijk man, en eene eigenaardige persoonlijkheid, die men in de voorafgaande bladzijden reeds door enkele trekken heeft leeren kennen. Een beminnelijk man, een aangenaam mensch, in den zin dien men gewoon is aan dit woord te hechten, was de Waal niet. Zijn scherp, soms bijtend vernuft bezorgde hem, zooals hijzelf getuigd heeft, meer

vijanden dan vrienden, en voor de genoegens van het gezellig verkeer bleef hij zijn geheele leven lang tamelijk ongevoelig. Van societeitsbezoek had hij een afkeer, en zijne voorname, zoo niet zijne eenige uitspanning waren zijne dagelijksche wandelingen. Methodisch in al zijn doen en laten, was hij het bovenal in de verdeeling van zijn tijd, en alleen door ongesteldheid liet hij zich terughouden van de hem door zijn geneesheer voorgeschreven luchtkuur. Zoo werd hij voor al de wandelaars langs Huygens' zeestraat een oude bekende, die men er op een vast uur strijk en zet kon ontmoeten, en wie hem daar kalm en rustig den weg heen en weder zag afleggen kon moeilijk vermoeden door welk lichamelijk lijden hij schier aanhoudend gekweld werd.

Eenvoudig van aard, vreemd aan alle eerezucht, was hij wars van elk wereldsch vertoon, en zeer gesteld op den penning was hij niet te spreken over onnutte of doellooze uitgaven; maar gevoelig van hart stond zijn beurs te allen tijde open waar zijn hulp en steun voor werkelijk behoeftigen en noodlijdenden werd ingeroepen. Dan was hij de mildheid zelf, en menig geval ware aan te halen, dat hij het dubbele en driedubbele schonk van hetgeen hem ten behoeve van ongelukkigen gevraagd werd. Maar zijn naam mocht nooit worden genoemd, en zoo is hij de onbekende weldoener gebleven voor menig gezin, dat aan hem voor een niet gering deel redding uit den nood te danken had.

Toch zullen nog wel enkelen met een dankbaar hart den naam van de Waal hebben gezegend, toen den 4^{den} Juli 1905 zijn stoffelijk overschot op de algemeene begraafplaats te 's-Gravenhage werd ter ruste gelegd naast het graf van eene geliefde kleindochter, wier afsterven hem bij zijn lichamelijk lijden een nimmer te boven

gekomen zieleleed is gebleven. Maar de tolk van allen, die den afgestorvene naar zijne laatste rustplaats begeleidden, was zeker de heer staatsraad Jhr. Mr. H. van der Wijck toen hij in welsprekende bewoordingen de groote verdiensten van de Waal als staatsman en publicist schetste, en hem kennen deed als een der meest beteekenisvolle mannen op koloniaal wetgevend gebied, aan wiens kennis, doortastendheid en volharding de totstandkoming is te danken van hoogst gewichtige hervormingen, die een nieuw tijdperk hebben geopend in de economische ontwikkeling van Java, - voor den afgestorvene een gedenkteeken hechter dan van marmer of brons.

N.P. VAN DEN BERG.

Levensbericht van Jhr. Louis Wichers.

Jhr. L. Wichers werd den 19 October 1844 te Appingedam geboren, waar zijn vader rechter was in de arrondissements-rechtbank. Daar ontving hij zijn eerste opleiding aan het instituut van den later zoo bekend geworden wiskundige J.C. Eger, wijlen mijn schoonvader. Toen zijn vader naar Utrecht vertrok - deze was daar eerst rechter, daarna president van de rechtbank - zou in die stad zijne zorgvuldige opvoeding voltooid worden. Hij bezocht de Koninklijke Academie te Breda en werd in het jaar 1866 na welvolbrachte studie bevorderd tot 2^{en} luitenant, terwijl hem als standplaats Utrecht werd aangewezen, waar hij werd ingelijfd bij het 7^e Regiment Infanterie. In 1868 werd hij bevorderd tot 1^{en} luitenant en in 1873 als zoodanig overgeplaatst naar het Regiment Grenadiers en Jagers in den Haag, terwijl hij in 1883 tot kapitein werd benoemd. In 1884 was hij genoodzaakt nonactiviteit aan te vragen en zich naar het buitenland te begeven. In 1886 reeds moest hij wegens lichaamsgebreken op pensioen worden gesteld. Hij gaf daarmede op een eervolle loopbaan. Hij was gerechtigd tot het dragen van het eereteken voor langdurigen dienst als officier, sedert 1881.

De heer Wichers is twee malen gehuwd geweest. Voor de eerste maal met Johanna Lunsingh Tonckens van 17 October 1873 tot 3 Januari 1894, uit welk huwelijk twee kinderen, een zoon en eene dochter, in leven zijn, en voor de tweede maal met Hortense Françoise Dupuis van 19 November 1903 tot zijn dood, den 6 October 1905.

Toen hij midden in zijn leven uit zijn werk was gerukt heeft hij zich echter niet laten nederslaan. Hij heeft op allerlei wijze getracht zijn tijd en werkkraft nuttig te besteden. Hij heeft zich naar zijn vermogen gegeven aan elke goede zaak en voorzooveel zijne gezondheid hem dat toeliet. Een korte, ietwat droge opsomming kan het leeren, hoe nuttig werkzaam te zijn zijn lust en streven was.

Jhr. Wichers, der liberale richting toegedaan, streed krachtig mede in den destijds vrij heeten politieken strijd; hij was een ijverig lid van het bestuur der vrijzinnige kiesvereniging 's Gravenhage' en eens haar kandidaat voor het lidmaatschap van den Gemeenteraad (1889, 1891). Verscheidene jaren (tot 1894) was hij lid van de Commissie van toezicht op de jongensschool van het departement 's-Gravenhage der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Sedert 1891 was hij lid, later voorzitter, van den Raad van beheer van het Nederlandsch tooneel. In 1895 nam hij als lid en voorzitter der 'Huygenscommissie' een werkzaam aandeel in de samenstelling van den lijvigen Katalogus der tentoonstelling ter herdenking van den 300sten geboortedag van Constantijn Huygens (1596, 4 September, 1896). Van 1894-1901 werd hij door den Haagschen gemeenteraad aangewezen als regent van het geneeskundig gesticht voor krankzinnigen. De koninklijke vereeniging: 'Het

eereteeken voor belangrijke krijgsverrichtingen', benoemde hem om zijne verdienste in 1896 tot haar eereid, enz.

Trachtte de heer Wichers zich op deze wijze naar zijn beste weten nuttig te maken, blijkbaar vulde dit zijn leven niet. Daarom - had niet het onderwijs steeds zijn volle belangstelling en liefde? - vroeg hij benoemd te worden tot Schoolopziener in het arrondissement Delft, en den 26 Januari 1888 volgde de koninklijke benoeming. Tot 29 December 1900 bekleedde hij dit ambt met groote toewijding, wegdragende de sympathie van allen - allereerst der onderwijzers - met wie hij als zoodanig in aanraking kwam. Daarna werd hij benoemd tot Schoolopziener in het district 's-Gravenhage. Ook hier won hij de harten door zijn urbaniteit en trouwe goedheid, al deden zich reeds spoedig de teekenen van verzwakking voor. Wat een Arrondissements-School-opziener om de eigenaardige inrichting van ons School-toezicht niet kan, dat hoopte hij nu te kunnen. Hij dacht met veeljarige ervaring winst doende velerlei goeds te kunnen werken en menige hervorming of verbetering tot stand te mogen brengen. - Helaas! het heeft niet, althans niet zóó, als hij eens vurig wenschte, mogen zijn. De kwaal - een hartlijden - ondermijnde langzaam maar zeker zijn schijnbaar zoo krachtig lichaam. Met weemoed zagen zij het, die hem van nabij kenden, hoe hij zich zelf toch tot den afmattenden en niet altijd opwekkelijken arbeid dwong. Wichers klaagde niet gaarne, maar des te droeviger klonk het, toen hij eens uitriep: 'Ik kan niet langer. Ik zal het werk moeten opgeven!' Men kon wel beproeven hem zijn werk te vergemakkelijken en soms een deel van hem overnemen, doch zonder zich een weinig op te dringen ging dat toch niet. Hij wilde

zijn werk liefst *zelf* doen en zoo goed hij kon verrichten, deels een gevolg van zijne werkzame natuur, deels ook omdat hij niet gaarne anderen - die zich toch zoo gaarne aan zijne belangen hadden gewijd en dat konden doen - lastig viel. Wichers was een fijngevoelig man en had zoo'n goed hart!

Bij en onder dit alles - ook 's levens last heeft zwaar op hem gedrukt, al verliep zijn leven schijnbaar, naar het uitwendige geoordeeld, heel kalm - wist hij nog tijd te vinden voor studie en lektuur. Gaarne verdiepte hij zich in de lezing van allerlei, dat betrekking had op de geschiedenis van ons vaderland en in het bijzonder op de 17^e en 18^e eeuw. Als men hem aan het spreken bracht, wat kon hij dan smakelijk vertellen van 't geen hij had gevonden in den tijd van onze grootouders of hunne onmiddellijke voorgangers. Toch bleek uit den toon, waarop hij sprak, dat hij zich meermalen bedroefd had over de toenmalige partijschappen, en destijds heerschende geldzucht, genotzucht, verwijfdheid en die slapheid van karakter, waardoor de eens zoo roemrijke Republiek der Vereenigde Nederlanden noodlottig moest te gronde gaan! Als vrucht van lektuur van boeken, pamfletten en archiefstukken verschenen in druk o.a. *'De laatste dagen van het verblijf van Karel II in de republiek der Vereenigde Nederlanden'*, in het Tijdschrift voor Geschiedenis (1887). *'Politieq Journaal van den 15^{en} tot den 19^{en} Januari 1705'* van den Pensionaris der Stad Amsterdam, den bekenden Staatsman onder koning Lodewijk Napoleon, later onder koning Willem I, mr. Willem Frederik Baron Röell, in het 12^e deel van Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht. *'Journaal van den Raad-pensionaris Laurens Pieter van de Spiegel'*, ibidem, deel 15.

‘*De karos van Staat*’, in Elsevier's geïllustreerd maandschrift van 1892. ‘*De omwenteling te 's Gravenhage in November 1813*’, ibidem. ‘*De krijgsgevangenschap van Jhr. mr. J.G. van Oldenbarneveld genaamd Witte Tullingh* (24 November 1813-4 Mei 1814) in het tijdschrift ‘Nederland’. ‘*De Secreete Negociatien van den Raadpensionaris Mr. L.P. van de Spiegel en den Engelschen gezant Auckland met den Franschen Generaal Dumouriez, door tusschenkomst van den Franschen gezant M.E. de Maulde-Hosdan*, Nov. 1792-Febr. 1793’, in de Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, III, 8, 3. 1894. ‘*De regeering van koning Lodewijk Napoleon 1806-1810*’ grootendeels naar oorspronkelijke en onuitgegeven bescheiden bewerkt (1892, 401 blz., bij de Gebr. v. Post, te Utrecht). En eindelijk, ‘*De Liquidatie van het Koninkrijk Holland*’ in het Tijdschrift voor Geschiedenis van 1892. - De laatste stukken trokken daarbij zeker de meeste aandacht en bewijzen ook voldoende, hoe de heer Wichers de gave bezat om uit oud en nieuw iets samen te brengen, dat de kennismeming overvloedig waard was en hier en daar bijzonder trof en trok door vorm of inhoud. Hij schroomde niet de moeite om in de archieven, openbare of ook bijzondere, waartoe hij toegang had, geduldig te speuren en daaruit op te diepen, wat belangrijk scheen. Ook hierbij bleek, dat, wat hij deed, met nauwgezetheid door hem werd gedaan. Zijne verdiensten werden gehuldigd door dat het Historisch Genootschap te Utrecht in 1887, het Zeeuwsch Genootschap in 1894 en de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in 1892 hem onder hare leden opnamen en dit, hoe bescheiden hij ook was en wars van uiterlijke eer, werd door hem op hoogen prijs gesteld!

Nu wie, die hem kende, zou hem deze voldoening niet gaarne hebben gegund? Bescheiden, nobel, vriendelijk, welwillend, *een gentleman op ende op*, was Jhr. Louis Wichers en wie hem liefhadden, zij zullen hem zich levenslang dankbaar herinneren.

Den 10^{en} October 1905 werd hij op Nieuw Eik en Duinen ter ruste gelegd. Op zijn laatste verzoek werd er aan de groeve niet gesproken. Men eerbiedigde dien wensch natuurlijk: den levende zou men niet gaarne iets geweigerd hebben, zou men het den gestorvene doen? Aan zijn graf stonden een aantal mannen van allerlei stand, vertegenwoordigers van de Vereeniging van oudonderofficieren, onderwijzers, ambtgenooten van het Schooltoezicht, vroegere wapenmakers en trouwe vrienden; zij stonden er met gebogen hoofd ... zij hadden een nauwgezet staatsambtenaar, een bekwaam man, een trouw vriend, een door hen hooggeschat en geliefd mensch een laatsten weemoedigen groet gebracht en toegebeden een schooner rust dan deze wereld geven kan, 'een hooger goed dan d' aard begeerlijk heet.' -

O e g s t g e e s t, 1 Augustus 1906.

Tj. KIELSTRA.

Levensbericht van Johan Justus van Toorenenbergen.

Johan Justus van Toorenenbergen, geboren te Utrecht den 12^{den} Februari 1822, was de zoon van Justus van Toorenenbergen, procureur, en Elisabeth van den Brandeler. Zijne broeders waren Petrus Aleid, Albert, Johan Jacob en Justus Elisa. Te Utrecht bezocht Johan Justus eerst de school van den heer Verhoeff, later de Latijnsche school. In 1839 werd hij ingeschreven als student in de Theologie aan de Universiteit te Utrecht, alwaar hij de colleges volgde van de hoogleeraren H.J. Royaards, H.E. Vinke en H. Bouman.

De eerste proeven van zijne letterkundige talenten vindt men in de *Studenten-almanakken* van 1841 tot 1843. In dien van 1841 schreef hij een dichtstukje ter eere van Vader Cats, in den stijl en de taal van dezen volksdichter. De almanak van 1842 bevatte van zijn hand een gedicht getiteld *Kerkhofmijmering* en een ander getiteld *Zucht*. Het gedicht *Winter*, dat in den almanak van 1843 verscheen, werd later in dichtbundels meermalen opgenomen; voorts schreef hij in dienzelfden almanak een gedicht *Herostratus* en een eigenaardige ontboezeming in den trant van Vader Cats, over *Het nieuwe licht*, naar aanleiding van het gebruik van gas

voor de straatverlichting, waarmede hij niet hoog wegloopt, want 'het nieuwe licht brant sonder pit'.

In den laatsten tijd van zijn studie aan de Academie gaf hij in het licht een vertaling van F. Galle's *Geestelijke stemmen uit de Middeleeuwen* (Rotterdam 1843) en een vertaling van het geschrift van den Oberlehrer Dr. H. Kurtz, *De Sterrekunde en de Bijbel* (Utrecht 1844), met een aanbevelende voorrede van Mr. Is. Da Costa. Dit is een apologetisch geschrift, een poging om de resultaten der natuurkundige wetenschap te doen zien in het licht van de Bijbelsche voorstellingen, hetwelk een' pennestrijd ten gevolge heeft gehad tusschen den vertaler en Dr. A. Rueb, observator bij de sterrewacht te Utrecht. Niet zonder bitterheid velde deze geleerde in het Algemeen Letterlievend Maandschrift (29^{en} Jaargang N°. 1, te Utrecht bij J.G. Andriessen 1845) zijn vonnis over 'het Hoogduitsche prulwerk', dat hij liever 'naar den papiermolen' zag verhuizen, dan dat hij 'zijnen tijd met een beoordeeling zou verkwisten'. Uit de hoogte van zijn wetenschappelijke plaats oordeelt de recensent het een treurig verschijnsel, 'dat een jeugdig Godgeleerde bij het verlaten der hoogeschool, zich bij een gedeelte onzer protestantsche landgenooten zoekt aan te bevelen, door zijnen tijd te besteden aan de overzetting van zulk een prulschrift; dat hij hierin door eenen hooggevierden dichter wordt gestijfd, ja met goedkeuring beloond'; terwijl hierbij nog de raad wordt gevoegd, dat de Regeering aan alle gymnasia voor een grondig onderricht in de wiskunde zou zorgen en toezien, 'dat het wiskundig examen aan de Hoogeschoolen behoorlijk werd toegepast, om, ten minste zooveel mogelijk te schiften hen, wier denkvermogen ontoereikend was voor strenge wetenschappelijke studie'. Dergelijke polemiek uit het kamp der toenmaals voor 'liberaal'

geldende eigenaars van De Wetenschap, gaf aan den jeugdigen godgeleerde, die intusschen met goed gevolg zijn proponentsexamen voor het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland had gedaan, aanleiding tot eene *Antikritiek*, mede opgenomen in genoemd Letterlievend Maandschrift (29^{en} jaarg., N°. 4), waarin hij zich een strijder van klassieken bodem toont, die de hoffelijke vormen in eere houdt, met voorzichtigheid te werk gaat, maar ook in zijn volle lengte met groote beslistheid optreedt. De scherpzinnigheid van den jeugdigen geleerde, welke bij zijne latere historische onderzoekingen en in zijn polemieek gedurig zou blijken, openbaart zich hier reeds duidelijk. ‘Mijne leermeesters’, zoo antwoordt hij, ‘hadden mij (volgens U) moeten schiften. Ik dank U zeer voor deze heusche verklaring en ga haar voorbij, omdat Gy U over haar bij mijne Leermeesters te verantwoorden hebt. Gy hebt deze treffende opmerking met zóóveel vuur voorgedragen, dat Gy niet opgemerkt hebt, hoe Gy tevens den Schrijver uit de rij der Godgeleerden hebt uitgeschraapt. Immers ik was slechts vertaler? Dit oordeel verdiende in een der Duitsche Tijdschriften te worden opgenomen, dan kon de Schrijver zijne bediening nederleggen, door Uwe krachtige uitvallen overtuigd, dat hij den naam en den rang van een geleerde niet verdient’. De heer Rueb heeft in dezelfde aflevering van het Maandschrift nog eene Repliek gegeven, die van de zijde van den vertaler niet meer is beantwoord.

Intusschen was den proponent het voorrecht ten deel gevallen, dat hij, in een tijd waarin menigeeen jaren moest wachten op een plaats, nog in hetzelfde jaar, waarin hij tot de Evangeliebediening was toegelaten, een beroep ontving naar de gemeente Elspeet, waar hij den 17^{den} November 1844 werd bevestigd door zijn' vriend B.J.H. Taats, predikant te Harderwijk, met den tekst

2 Cor. 4 : 5^a, waarna Van Toorenenbergen zijne intrede deed met den tekst 2 Cor. 4 : 5^b-6. Den 5^{den} December van dat jaar huwde hij te Amsterdam met Elise Marie Petronella Schuyt van Castricum, uit welk huwelijk hem drie dochters zijn geboren en een zoon, die zeer jong overleed.

Hoe goed zijn naam en werk in de Nederlandsche Hervormde Kerk bekend stonden, blijkt wel hieruit, dat hij reeds na een werkzaamheid van drie en een half jaar naar de gemeente Vlissingen werd beroepen, waar hij, na den 28^{en} Mei 1848 met den tekst Jes. 40 : 6-8 een zegenend afscheid van zijn eerste gemeente te hebben genomen, den 11^{en} Juni 1848 werd bevestigd door zijn' Vlissingschen collega Gann Dun, met de woorden van Matth. 28 : 20. De bevestigde deed des avonds zijn intrede met den tekst Handel. 20 : 28^b.

Te Vlissingen ligt een zeer vruchtbare periode van zijn leven en werken, zoowel wat zijn Evangeliedienst als wat zijn litterairen arbeid betreft.

Vooreerst trekt de aandacht zijn werk in het belang van de godsdienstige opvoeding der jeugd. In 1851 schreef hij een brochure: *De School en de Kerk, wenken bij de aanstaande reorganisatie van het Lager Onderwijs*. 'Waar de plaatselijke gesteldheid de verwezenlijking van het beginsel om de openbare scholen in Protestantsche en Rooms-Katholieke te scheiden, niet toeliet, moest een onzijdig, bloot maatschappelijk onderwijs op de openbare school gegeven worden, ten einde het kerkelijk beginsel ongeschonden bewaard bleve, en de behoefte aan een degelijk godsdienstig element in de school tevens een prikkel ontvinge'. De heer C.L. van Woelderen beoordeelde dit geschrift in *De Gids* van 1852 (Afl. I), waarop Van Toorenenbergen een *antikritiek* gaf in de *Boekzaal der geleerde wereld* van December 1852.

In de jaargangen van 1854-1855 van het tijdschrift *Ernst en Vrede* behandelde hij in drie achtereenvolgende stukken *Het Gezag der Heilige Schrift*, waarin het objectief gezag der Heilige Schrift en het recht der eigen overtuiging naar de voorstelling der Hervormers werd uiteengezet. Tegen de stelling van Prof. Scholten, 'dat aan elk door de Hervormers het regt werd verzekerd, om zelf onafhankelijk van *eenig* uiterlijk gezag, met verlichte oogen des verstands de waarheid te onderzoeken en het Bijbelwoord als *Gods Woord* te erkennen, omdat en in zoover het zich in zijne goddelijkheid en waarheid aankondigt aan ieders verstand en hart', beweerde Van Toorenenbergen, 'in overeenstemming met de Hervormers, dat de Heilige Schrift als onfeilbare regel van het Christelijk bewustzijn golden moet, en dat niet aan het laatstgenoemde in het hoogste ressort mag worden opgedragen, uit te wijzen, wat in de Schrift goddelijk is, wat niet'. Scholten's *Leer der Hervormde Kerk*, in het algemeen de individualistische richting in de Theologie, gaf V.T. aanleiding tot het schrijven van zijne *Bijdragen tot de verklaring, toetsing en ontwikkeling van de Leer der Hervormde Kerk. Theologische stellingen met toelichtingen, naar aanleiding van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis*. Dit werk, begonnen in 1852, is voltooid in 1865, en 'aan de nagedachtenis van B.J.H. Taats † 27 Sept. 1861 en F.C. van den Ham † 1863, beiden getrouwe dienaren des Woords en der goddelijke wetenschap, in dankbaar aandenken en met verlangen naar den dag des wederziens toegewijd'. Het bevat een schat van dogmatische en historische kennis, welke niemand ongebruikt kan laten, die de beteekenis en de waarde van de leer der Hervormde Kerk wil leeren kennen of aan haar ontwikkeling wil medearbeiden.

Verschillende malen werd de bekwame leeraar van Vlissingen, wiens herderlijke trouw tot heden aldaar wordt geroemd, voor de keus geplaatst dezen werkring met een anderen te verwisselen. In Januari 1855 werd hij beroepen te Hilversum, maar hij bedankte. Den 25^{en} Maart van datzelfde jaar maakte hij aan zijn gemeente bekend een beroep te hebben ontvangen als *hoogleeraar aan de Theologische School*, welke te Stellenbosch, ten behoeve der Nederduitsche Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika werd opgericht. Na rijp beraad besloot hij deze benoeming niet te aanvaarden. Andermaal werd hij te Hilversum beroepen, in 1856, met algemeene stemmen van de daartoe bevoegden, in de vacature van Ds. Richard, doch hij besloot opnieuw te Vlissingen te blijven. 26 Januari 1857 ontving hij een beroep naar Woerden, waarvoor hij eveneens bedankte. Zoo bleef hij te Vlissingen arbeiden tot 1863, tot grooten zegen voor het godsdienstig en kerkelijk leven aldaar.

Van zijn prediking verscheen in 1853 in den bundel 'Eén Heer, één Geest, één Geloof' (N°. 9, Arnhem 1853) eene proeve over *de(n) doop met den Heiligen Geest*, naar Matthëus 3 : 11^c, 12; in 1855 gaf hij een leerrede uit over *Maria de moeder des Heeren naar de Heilige Schriften*, en in datzelfde jaar verscheen in de *Boekzaal de Zendingrede*, die hij gehouden had op de jaarvergadering van het Zendinggenootschap der Broedergemeente, 15 Augustus 1855, over Handelingen 11 : 19-26: *De toebrenging der Heidenen*. In 1856 gaf hij in het licht: den derden druk van W. Wilberforce, *Het ware Christendom vergeleken met de heerschende denkwijze van zijne uitwendige belijders. Uit het Engelsch*, welke bewerking geroemd werd als een geheele omwerking van den tekst wat taal en stijl betreft. Nog verscheen in datzelfde jaar

Het jaar der vrijlating. Prediking op den Nieuwjaarsdag, over Deut. 15 : 9^b: Onder zijn apologetische geschriften van dezen tijd behoort ook: *De Legende, beschouwd met het oog op de Wonderverhalen der Evangelien, Eene voorlezing* (Utrecht 1861). Gedurende de jaren 1857 tot 1862, toen hij mederedacteur was van De Boekzaal der Geleerde Wereld, gaf hij het *Kerkelijk Nieuwsblad* uit, waarin hij de belangrijkste verschijnselen van den dag op kerkelijk gebied behandelde.

Vlissingen heeft aan het initiatief van Van Toorenenbergen drie stichtingen te danken: de *Nieuwe Kerk*, de *Evangelisch-Protestantsche Bewaarschool* en de *Christelijke Bijzondere School*. Eenmaal was de Nederd. Hervormde gemeente in het bezit van drie kerkgebouwen, doch sinds den tijd van Napoleon's heerschappij moest zij zich met de Grootte of St. Jacobskerk alleen tevreden stellen. In deze kerk moest plaats gevonden worden voor het garnizoen en de marine, welke in die dagen tot kerkgaan verplicht werden. Daardoor was er te weinig plaats voor de gemeentelieden, trouwe kerkbezoekers als zij waren. Door een Commissie, waarvan Ds. Van Toorenenbergen secretaris was, is gedurende tien jaren gearbeid aan de voorbereiding tot verkrijging van een tweede kerkgebouw, hetwelk gesticht is op de Pottenkade, en geopend op Zondag 1 December 1861 met een rede over Psalm 68. 10 (*Toespraak aan de Ned. Herv. Gemeente te Vlissingen bij de toewijding van haar nieuw kerkgebouw aan den dienst des Heeren door J.J. van Toorenenbergen*, Vlissingen 1862). Dat de architect dezer kerk in het zonderling gevormde dak met zijn groot (sedert korten tijd verminderd) aantal torentjes den naam van den stichter heeft willen symboliseeren, is een legende die te Vlissingen nog wordt verteld; het model van de kerk schijnt ontleend te zijn aan dat van de

Protestantsche Kerk te Milaan. Wel is het zeker, dat de kerk, hoewel met een grooten schuldenlast bezwaard, niet zou zijn tot stand gekomen, wanneer niet Van Toorenenbergen zich er zóó voor had ingespannen, en de commissie van de regeering had weten te verkrijgen eenig subsidie (t.w. vier jaarlijksche termijnen van f 2500), op grond hiervan, dat de Oostkerk aan de Hervormde gemeente door Napoleon was ontvreemd en sedert dien tijd door het Rijk voor arsenaalinrichtingen was gebruikt.

In 1862 werd de Evangelisch-Protestantsche Bewaarschool, een stichting door den ijverigen leeraar der gemeente in het leven geroepen, geopend, en in aansluiting aan deze voorbereidende school den 24^{en} Mei 1863 de Christelijke Bijzondere School, onder het bestuur van de Vereeniging voor Christelijk Onderwijs.

Dat het voor de Christelijke Hervormde gemeente noodig was, onder de vigeerende wet op het lager onderwijs hare eigene scholen te stichten om de jeugd ‘overeenkomstig de belijdenis van den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes in welken naam zij zijn gedoopt’ op te voeden en te onderwijzen, had hij met vele zijner landgenooten ingezien en o.a. uiteengezet in de brochure: *De wettigheid en noodzakelijkheid der Bijzondere Christelijke School. Brief aan den Heer Dr. Uyttenhooven, Voorzitter der plaatselijke schoolcommissie te Vlissingen* (Middelburg 1862).

Het derde eeuwfeest van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis heeft hij gevierd met het van zooveel zorg en liefde voor de studie van ons godsdienstig-litterair leven, getuigend geschrift: *Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, waarin 300 jaren na hare geboorte de oorspronkelijke uitgave dier belijdenis door hem werd aan 't licht gebracht met den voorafgaanden

roerenden brief aan Filips II en de Remonstrantie aan de Regeering der Nederlanden, benevens een smeekbrief (voor 't eerst uitgegeven) en een verhoog, aan Keizer Maximiliaan II op den Duitschen Rijksdag van 1566 aangeboden door de verdrukte Nederlandsche Hervormden, welk laatste stuk door hem werd toegeschreven aan Marnix. Deze meening, die bestreden is door Prof. Fruin (in De Gids van Nov. 1862), werd door Van Toorenenbergen niet opgegeven. In De Boekzaal van Februari 1863 schreef hij in antwoord op Fruin's artikel: *Het oudste geschrift van Philips van Marnix van Sint Aldegonde*, en nog in 1903 in *Marnixiana Anonyma* hield hij zijn meening vast.

In de inleiding van dit boek komt duidelijk uit de verhouding waarin de schrijver staat tot de Symbolische Schriften, en waarin hij, ondanks alle bestrijding, heeft volgehouden, dat de Gereformeerde Kerk hier te lande zelf stond tot hare Symbolische Schriften. Hij doet onderzoek naar het ontstaan van die geschriften, naar de wijze hoe men tot op 1619 met den tekst dier Schriften gehandeld heeft en naar hetgeen oorspronkelijk als eigenlijk verbindend in die Schriften werd aangemerkt. In verband hiermede staat zijn uitgave van *De Symbolische Schriften der Nederlandsche Hervormde Kerk in zuiveren kritisch bewerkten tekst haar aangeboden tot wettig gebruik* (Utrecht 1869). De 2^e druk werd door hem als out-hoogleraar bezorgd in 1895; hij heeft gedurende al dien tijd hetzelfde standpunt ten opzichte der Symbolische Schriften ingenomen en bij de gemeente aanbevolen tegenover het Confessionalisme. Nu er geen herziening dezer Schriften in twee-en-een-halve eeuw heeft plaats gehad is het, volgens hem, 'onmogelijk al de stukken der leer in alles te handhaven zonder de vernieuwing van het actueel verband tusschen de gemeente en die voor haar nooit

onverschillig of onnoodig te achten oorkonden van haar wezen als Hervormde Kerk, en buiten dit verband is elke wettelijk opgelegde verplichting voor den Protestant ondragelijk.' Gedurende vijftig jaren heeft hij op die gewijzigde betrekking tusschen de Kerk en hare belijdenisschriften gewezen. 'Dat dit is miskend door de politieke partij, behoort - zoo zegt hij in 1895 - tot hetgeen ik in mijne lange kerkelijke loopbaan verdrietelijks beleefd heb.'

In deze uitgaven komt zijn religieus-historisch standpunt, of gelijk hijzelf het wil genoemd hebben zijn Evangelisch-Confessioneel standpunt helder in het licht. Hij heeft het duidelijk aangegeven in zijn brochure gericht aan den hooggeëerden Groen van Prinsterer: *Waartoe Evangelisch-Confessioneel?* (Utrecht 1864). 'De uitvoerige symbolische gedenkstukken uit den tijd der Reformatie dienden reeds bij hun oorsprong niet in de eerste plaats als bepaling der voorwaarde van vereeniging onderling in de gemeente, maar als verklaring tegenover eene vervolgende overheid, niet slechts van het geloof aan den hoofdinhoud van het Evangelie, maar ook van de meening der vervolgden omtrent punten van ondergeschikt belang, die toen voornamelijk voorwaarde voor het behoud van het aardsche leven waren; bij de zoogenaamde leerboeken komt het onderscheid tusschen hoofd- en bijzaak niet minder uit.' 'Acht u slechts voor een oogenblik *gebonden* door de Confessie anders dan *voor zoover* zij met het Evangelie in overeenstemming is, en gij zijt verloren.' Wat het wezen en de hoofdzaak in het Evangelie is, kan, volgens hem, niet onbekend en onzeker zijn: 'Het is de leer der dingen, die onmiddelijk met onze behoudenis in verband staan; de erkenning van den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes tot welke wij gedoopt zijn, en van den weg der behoudenis in de offerande

van Christus' lichaam en de besprenging met zijn bloed door zijnen dood en zijn herleven, die wij verkondigen aan het Avondmaal'. Nog in 1883 schreef hij in een *Open brief aan J.P. Hasebroek, De onderteekening van de Formulieren van Eenigheid in de Nederlandsche Hervormde Kerk*: 'die kerkelijke gedenkstukken zijn niet te beschouwen als een codex, die de gemeente onder de heerschappij der letter stelt, maar als de aanwijzing van den zin, waarin de Kerk het Evangelie heeft beleden, en van de richting, waarin de ontwikkeling van de Evangeliewaarheid als de hare mag en moet erkend en toegelaten worden'. In het algemeen wilde hij 'van het leerbegrip vooral de zedelijk zijde aan den dag brengen'.

In dit laatste is hij geestverwant van Vinet, dien hij hoog vereerde en van wien hij herhaaldelijk in verschillende geschriften woorden citeert, en van zijn' vriend Daniël Chantepie de la Saussaye. Dezen laatste heeft hij in 1842 ten huize van Willem de Clercq leeren kennen. Hij bleef met hem in onafgebroken vriendschapsbetrekking, waaraan hij erkent onuitsprekelijk veel te danken te hebben. Zijn uitnemend bewerkt *Levensbericht van Daniël Chantepie de la Saussaye*, voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde opgesteld, is ook afzonderlijk verschenen (Leiden 1874). Met mannen, dien het om de *religie* in de oude documenten der Kerk te doen was, gevoelde hij zich eens geestes, terwijl zijn liefde voor de historie hem bewaarde voor eenzijdigheid en individualisme. Da Costa's bijbellezingen woonde hij reeds als student bij, met N. Beets, J.I. Doedes, J.P. Hasebroek, Jhr. Mr. J.A. Singendonck te 's-Gravenhage was en bleef hij bevriend; volgens zijn eigen getuigenis (Marnix Godsd. en Kerkel. Geschriften III, 1891) bleef de vriendschap met Groen van Prinsterer gedurende dertig

jaren standvastig, ondanks veel verschil, dat tot verdeeldheid had kunnen leiden, maar niet geleid heeft, omdat Groen van Prinsterer eerst Evangeliebelijder dan staatsman was. Hoe groot daarentegen de gaven en talenten van een man als Dr. A. Kuiper, met wien hij begon de Werken der Marnix-Vereeniging uit te geven, ook waren, de politieke gangen en de tendentieuze voorstelling van de geschiedenis bij dezen geleerde, hebben Van Toorenenbergen zeer ver van hem verwijderd. Van de Duitsche theologen is het vooral C.I. Nitzsch, dien hij dikwijls met volkomen instemming citeert en de Tubingsche hoogleeraar J.T. Beck, met wiens prediking die van Van Toorenenbergen veel geestverwantschap vertoont, en uit wiens Christliche Reden hij in 1880 te Amsterdam eene vertaling heeft bezorgd, getiteld *Wekstemmen*, gevolgd in 1884 door een tweeden bundel, voornamelijk feeststoffen bevattende. 'Diepte en klaarheid, waarheid en ernst, oorspronkelijkheid zonder gemaaktheid' noemt hij de kenmerken van Beck's toespraken, 'die zuivere bijbelleer en deugdelijk zielevoedsel' zijn, een getuigenis dat op Van Toorenenbergen's stichtelijken arbeid zelf van toepassing is.

Ofschoon hij in de Hervormde Kerk nooit eenige plaats in Classikaal, Provinciaal of Synodaal Bestuur innam, heeft hij aan het kerkelijk leven en de kerkelijke bewegingen een werkzaam aandeel genomen, en is zijn optreden dikwijls van invloed geweest. Hoewel hij zijn werk in dit opzicht in irenischen zin heeft verricht, had hij in geen geval vrede met wat van de rechter- of van de linkerzijde den positieven grondslag der Kerk, gelijk hij dien beschreef in zijn beschouwing over het wezen en de hoofdzaak van de belijdenis, aantastte.

In April 1862 kwam, naar aanleiding van den oproep

van Ds. J.G. Verhoeff aan eenige predikanten, te Utrecht de *Evangelisch-Confessioneele Predikanten- Vereeniging* tot stand; tot het opmaken van een verslag dier vergadering en uiteenzetting van beginselen en wenschen werd o.a. ook Van Toorenenbergen benoemd. In 1864 verscheen het *Verslag aan de Hervormde Gemeenten van het voor hare belangen gesprokene en verrichte in eene vergadering van leeraren en leden der Nederl. Hervormde Kerk*, gehouden te Utrecht 12 Oct. 1864, onder presidium van den tijdelijken Voorzitter der Evangelisch-Confessioneele Predikanten Vereeniging J.J. Van Toorenenbergen. In de derde vergadering dezer vereeniging werd besloten tot het stichten van een 'vereeniging van voorgangers en leden der Nederlandsche Hervormde Kerk, ten doel hebbende het verschaffen van hulp en leiding aan gemeenten en personen in de Nederlandsche Hervormde Kerk, die om des geloofs wil in nood verkeeren'. Alinea 1 der besluiten van deze vergadering luidt, geheel in overeenstemming met V.T.'s doel en streven, 'dat zij aan geene poging tot herstel of hulpbetoon in den nood der Kerk de hand kan leenen, die niet uitgaat van eene onbekrompene en ondubbelzinnige instemming met den grondslag der Kerk, in hare belijdenisschriften nedergelegd'. Op dien grondslag kwam de Vereeniging Hulp en Raad tot stand. 'Confessioneel' wilde Van Toorenenbergen alléén genoemd worden indien dit woord in verband met het voorafgaande 'Evangelisch' werd gebruikt, gelijk hij in de Stemmen voor Waarheid en Vrede van 1889 schreef in *Een persoonlijk feit. Aan Prof. J.I. Doedes*, dat hij niet wil geacht worden de eerste vergadering van de *Confessioneele Vereeniging* te hebben geleid. De Predikantenvergadering van 1868 hoorde van Van Toorenenbergen een referaat getiteld: *Wat leert de oudste geschiedenis der*

Symbolische Schriften van de Nederlandsche Hervormde Kerk aangaande het wettig gebruik dier Schriften? Dr. A. Kuiper was zijn opponent. In de beide volgende jaren hield Kuiper zijn referaat over de Confessie, en betoogde, dat deze ‘niet slechts voor zooveel hare substantie betreft, maar in hare volledige, letterlijke uitspraken van kracht is’. Het verschil, men kan gerust zeggen, de *breuk* tusschen deze twee mannen was hierdoor zeer duidelijk gebleken.

Na een arbeid van zestien jaren heeft de Vlissingsche leeraar zijne gemeente verlaten na eene hartelijke afscheidsprediking over Hebr. 13 : 8. Aan de Vlissingsche Gemeente, die hij zoo trouw had gediend en die zijne prediking, inzonderheid ook de bijbeloefeningen in weekbeurten zoozeer had op prijs gesteld, liet hij een bundel bijbellezingen na over: *Het Leven van Abraham*, door hem ‘eenvoudige bijbeloefeningen’ genoemd (Zeist 1868). Bij de groote veranderingen ook voor de oude en goede stad Vlissingen, die nu ‘komen en wel komen mogen’, wenscht hij met hartelijke liefde, dat steeds van Zeeland moge worden getuigd wat de oude kroniekschrijver Boxhorn twee eeuwen geleden getuigde, dat daar de godvruchtigheid altijd op bijzondere wijze is gebleken. Hij had in September 1863 eene benoeming ontvangen als *Director en Secretaris van de* in 1858 gestichte *Utrechtsche Zendingsvereeniging*. Gedurende vijf jaren heeft hij deze betrekking met toewijding vervuld. De kweekelingen woonden toen niet, zooals later, in een huis te zamen, maar kwamen bij den Director aan huis de lessen nemen. In 1868 besloot hij van zijn werk afscheid te nemen, dewijl het onmogelijk bleek, dat één man belast was met alle lessen, alle correspondentie, alle zorg voor de kweekelingen, terwijl deze bovendien niet in één huis waren vereenigd.

Van litterairen arbeid is mij in dezen tijd niets anders

bekend dan de zoo mooi gestyleerde *Maandberichten der U.Z.V.*, een rede over *Thysius' Leere en Order der Ned. Gereformeerde Kerken* (1615), waaromtrent de Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht (XXIe Jaarg. 1865) verslag geeft, en een opstel *Aan Dr. J.I. Doedes. Bij de Uitvoering van art. 23 van het Algemeen Reglement van de Nederl. Hervormde Kerk* (Utr. 1867). Van Toorenenbergen had namelijk in zijn 'Kerkelijk Nieuwsblad' voorheen gepleit voor de invoering van kiescolleges in de gemeenten der Nederl. Herv. Kerk, maar alleen om te verkrijgen 'zamenwerking voor het behoud der Kerk; vereeniging van allen, die aan het apostolisch Christendom vasthouden; handhaving van het wezen en de hoofdzaak onzer belijdenis, in de keus allereerst niet van partijmannen, maar van degenen, die door godsvrucht en ijver zich als voorstanders in de gemeente, ook bij verscheidenheid van beschouwing in hetgeen niet tot de hoofdzaak behoort, hebben doen kennen'. Maar toen hij zag hoe deze zaak den partijstrijd deed ontbranden en hoe agitators zich van de leiding meester maakten, heeft hij de slechte gevolgen geprofeteerd. Het facultatieve namelijk van de invoering, hetgeen Prof. Doedes zoo prijst, is voor hem het bedenkelijke. Dr. Bronsveld schreef in de Kroniek van zijne 'Stemmen voor Waarheid en Vrede' van 1881 (blz. 90): 'De profetieën van den heer J.J. van Toorenenbergen in zijn openbaar schrijven aan Prof. Doedes, zijn maar al te zeer vervuld geworden. Als een plebisciet heeft in 1867 en ook nog in 1870 de stemming van de gemeente goede diensten gedaan, maar bijna overal hebben de kieskolleges de macht in handen gebracht van onbevoegden'.

De lessen in de Dogmatiek, die hij aan de kweekelingen der Utrechtsche Zendings Vereeniging had gegeven, heb-

ben ten gevolge gehad de uitgave van *De Christelijke Geloofsleer, handboek voor Middelbaar Onderwijs en eigen onderzoek* (Culemborg 1876), waarvan hij in 1893 den tweeden vermeerderden druk bezorgde.

Naar Rotterdam beroepen zijnde en dit beroep aangenomen hebbende, deed hij den 10^{en} Januari 1869 zijn intrede aldaar met eene prediking over 2 Cor. 2 : 14-17, na bevestigd te zijn door Ds. de Hartog. Hoewel hij daar ook om zijn herderlijke trouw zeer werd gewaardeerd, heeft hij er gelegenheid gevonden tot zeer belangrijken litterairen arbeid. Door de invloedrijke mannen Groen Van Prinsterer als eere-voorzitter, Dr. W.G. Brill, Bernard ter Haar, Dr. A. Kuyper, J.J. van Toorenenbergen en A.W. van Beeck Calkoen (de laatste als Secretaris) werd besloten tot de stichting van de *Marnix-Vereeniging*, die door den steun der leden gedurende 15 jaren (1870-1885) gewichtige documenten uitgaf, welke de oorkonden der Nederlandsche Hervormde Kerk mogen worden genoemd. Van Toorenenbergen's aandeel in de uitgaven dezer Vereeniging is zeer aanzienlijk. In de 1^e serie gaf hij het 2^e deel: *Stukken betreffende de Diaconie der vreemdelingen* (1° het Protocol van de Diaconie der vreemdelingen, de inleiding, waarin hare stichting en haar oorspronkelijk doel wordt verhaald en de lijst van diakenen tot het jaar 1626, 2° opgaaf van de ontvangst der Diaconie van het jaar 1560-1572, 3° lijsten van bedeeden van 1569-1576 en 4° enkele bijlagen uit de acten van den kerkeraad der Gereformeerde Gemeente, betreffende de Diaconie en de Watergeuzen en uit de Engelsche Kerkordening). Het 3^e deel dezer serie (1881) bevat de *Handelingen van den Kerkeraad der geheime Nederlandsche Hervormde Gemeente te Keulen 1571-1579*. Bij deze uitgave, bezorgd door Van Toorenenbergen en H.Q. Janssen, had hij niet

alleen te betreuren het overlijden van den medebestuurder der Marnix-Vereeniging Prof. B. ter Haar, maar ook dat van zijn' medebestuurder H.Q. Janssen, dien hij de eer gaf van te zijn 'de voornaamste bewerker van dezen bundel.' Van Serie 2 bezorgde hij het 1^e deel (1872): *Acten van de Colloquia der Nederlandsche Gemeenten van Engeland, 1575-1609* (met een aanhangsel betreffende extract-acten tot 1609), het 2^e deel met medewerking van H.Q. Janssen: *Acten van Classikale en Synodale vergaderingen der verstrooide gemeenten in het land van Cleef, Sticht van Keulen en Aken 1571-1589*. In de 3^e serie gaf hij het 1^e deel in 2 stukken (1873): *Geschiedenissen ende Handelingen die voornemelick aengaen de Nederduytsche Natie ende Gemeeynten wonende in Engeland ende in 't bysonder tot Londen, door Symeon Ruytinck, en vervolgd door Caesar Calandrinus en Aemilius van Culenborgh*. In 1878 gaf hij met H.Q. Janssen van deze 3^e serie het 2^e deel: *Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven verzameld*, bevattend brieven uit het archief van den kerkeraad te Emden, voor zoover die niet waren medegedeeld in Meiner's Oost-Friesland's Kerkgeschiedenis, en uit het archief van den kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Delft, vervolgd in deel IV, en in deel V met brieven uit de Kerkeradsarchieven van Keulen en van Delft (1885), waarop de heer J.G. Frederiks in het Nederlandsch Museum van 1885 met grooten lof aan den bewerker de aandacht zijner landgenooten vestigde.

In 1871 begon hij met de uitgave van het standaardwerk *Philips van Marnix Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften, voor het eerst in herdruk uitgegeven met historische inleiding en taalkundige opheldering* ('s-Gravenhage 1871). Veel meer dan een herdruk is dit werk geworden, wegens de uitgaaf van tot hiertoe niet gedrukte brieven en frag-

menten. Het 2° deel verscheen in 1873, het derde in 1878, hetwelk de bewerker meende dat het laatste zou zijn. Maar in 1891 verscheen nog een belangrijke verzameling *Varia*, brieven en fragmenten van Bijbelvertaling, opgedragen aan Prof. R. Fruin, die zooveel belangstelling in het werk had getoond. Eindelijk kwam nog eene nalezing, in zijn 80^e levensjaar bezorgd: *Marnixiana Anonyma, nieuwe verscheidenheden uit en over zijne nalatenschap* ('s-Gravenhage 1903), waarin o.a. werd opgenomen zijn in de Stemmen voor Waarheid en Vrede het vorig jaar verschenen verdediging van de toekenning van het Wilhelmus aan Marnix, tegenover den heer Enschedé. In verband met dezen arbeid staat het opstel in het Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis (1° Afl. 2, 's-Gravenhage 1884): *De Psalmberijming van Philips van Marnix door de boekhandelaars met succes belaagd en door de Nationale Synode van 1586 zonder succes tot kerkelijk gebruik aangenomen*. In een artikel *Petrus Dathenus en de Heidelbergsche Catechismus* (1877) toonde hij aan, dat Dathenus niet den Catechismus van Heidelberg in ons vaderland het eerst heeft gebracht, maar dat zijne vertaling schier zoolang als er een Nederduitsche overzetting bestond van invloed is geweest op den tekst die hier te lande werd gebruikt, totdat zij heerschende werd.

Een Christelijk-apologetisch opstel over *De wonderen der Evangelische Geschiedenis* plaatste hij in de Stemmen voor Waarheid en Vrede van 1875. Hij beantwoordt daarin de vragen: 1° Wat bewijzen de wonderen? 2° Hoe bewijst men de waarheid van het wonder? en betoogt, dat de wonderen *op zich zelve* niets voor de goddelijkheid van het Christendom bewijzen, maar dat zij groote kracht hebben tot *bevestiging* van de waarheid der Evangeliegeschiedenis; niet het wonder maakt iets tot waarheid,

maar de geheele verschijning van Christus, *tot welke de wonderen wezenlijk behooren*, getuigt van de waarheid van het wonder.

De groote gebeurtenissen van het jaar 1572 vierde hij op haren 300sten verjaardag met de uitgave van een bundeltje *Vaderlandsche Herinneringen 1566-1572* (Rotterdam 1872), als een 'feestgave bij de herinnering aan de bevrijding des Vaderlands van den Spaanschen dwang, de wording van den vrijen Staat der Nederlanden'. Zij handelen over: de hoofdgebeurtenissen in de omwenteling van 1572, Rotterdam in 1572, de Synode te Emden (1571) herdacht, en de beeldenstorm te Vlissingen 1566.

Zijn verdienste voor het vaderland werd erkend door zijn *benoeming tot Ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw*, bij K.B. van 18 Febr. 1877; zijn verdienste voor de wetenschap door zijn *promotie tot doctor honoris causa* door de Universiteit van Utrecht den 7^{en} Febr. 1878.

Op kerkelijk gebied viel hem de onderscheiding te beurt door de Synode van 1873 benoemd te worden in eene Commissie die der Synode zou dienen van advies in zake de door velen gewenschte reorganisatie van de Kerk of van hare bestuursinrichting. *De Memorie ter zake van de verandering van art. 11 van het Algemeen Reglement der Nederlandsche Hervormde Kerk*, ingediend bij de Synodale Commissie in het jaar 1873, werd door Van Toorenenbergen gesteld. De Predikanten-vergadering van 1 Mei 1879 benoemde hem in eene Commissie van 7 predikanten om te adviseeren over art. 38 van het Reglement op het Godsdienstonderwijs, zooals de Synode dat voorloopig had gewijzigd. Het advies te dier zake, door Dr. A.W. Bronsveld opgesteld, is mede door Dr. Van Toorenenbergen ondertekend.

Zijn artikel over *de eerste Synode der Gereformeerde Kerk in Holland en Zeeland 1574* in het tijdschrift 'Voor 300 jaren' (Dordrecht, 5^e deel. N°. 12) had een bestrijding uitgelokt bij den redacteur van de *Standaard*. Daarop heeft Van Toorenenbergen, in een scherpe antikritiek in het *Zondagsblad* van Januari 1876, het 'redmiddel' afgekeurd, dat 'met een talent, waaraan ik mijn hulde breng, maar ook met een schijn van recht en oorbaarheid dien ik betwist, is aangeprezen, dat de plaatselijke gemeenten zich zullen losmaken van het Kerkverband. De plaatselijke gemeente zooals zij reilt en zeilt; zooals zij al de ellende der Kerk in haren schoot heeft; ten einde aan de *autonomie* van de meerderheid te worden overgeleverd; aan de autonomie zeg ik van de stembus; van dien donkeren bodem, waar alle boosheden in het duister kunnen werken en alle dwaasheden kunnen worden opgeschuimd. Dat is ongereformeerd en geen reformatie!' Naar aanleiding van hetgeen Van Toorenenbergen in de *Haarlemsche Courant* en de *Heraut* over de door Kuyper op te richten Theologische School had geschreven, ontstond op nieuw een polemisch geschrijf, waarop v.T. antwoordde in de brochure: *Hoe een deel der Dordtsche nalatenschap verzaakt werd. Een woord van tegenweer* (Rotterdam 1879) 'tegen het requisitoir waarop Dr. Kuyper hem bij de door hem gedelegeerde rechters heeft willen doen vonnissen als onbevoegd, wegens gebrek aan grondig onderzoek, om over de periode der Dordtsche Synode mede te spreken'. Daarin verklaart hij: 'Het hoog-kerkelijk standpunt van Dr. Kuyper is het mijne niet', en betoogt hij, dat in het besluit der Leidsche professoren in 1620, om de drie formulieren als in alles den Woorde Gods conform te teekenen 'inghevalle men hun de correspondentie (t.w. de zitting in de Provinciale Synode) toeliet',

een beginsel zat, n.l. dat zij de verhouding tot de Symbolische Schriften der Kerk niet voor alle omstandigheden en tijden dezelfde achtten en bepaaldelijk meenden, dat die verhouding eene andere is voor de betrekking van den academischen leeraar en een ander voor die van den onmiddellijken dienaar der Kerk’.

Te Rotterdam heeft Van Toorenenbergen het predikambt vervuld tot het einde van 1880. Toen ontving hij de benoeming als *hoogleeraar in de Kerkgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*, als opvolger van Prof. W. Moll. Aan de gemeente te Rotterdam liet hij een *Twaalfstal kerkredenen* na (1881), ‘met de bede, dat deze kerkredenen ook in wijderen kring nog tot een zegen mogen zijn’. Kenmerk van deze leerreden noemt Dr. E.H. van Leeuwen, in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede* (1881): dat ‘hier een prediker aan het woord is, die zijne Evangelieverkondiging weet te richten naar de eischen en de behoeften des tijds, maar wiens bewuste toeleg het is, haar onafhankelijk te houden van elken invloed die niet uit God is’. Zijne prediking draagt, volgens dezen bevoegden beoordeelaar, ‘een apologetisch karakter in zoover de prediker zich niet voorstelt een gehoor van enkel overtuigden; zij is niet dogmatisch, hoewel men den dogmaticus toch gedurig bespeurt’; de stijl, zegswijzen en woordspelingen zijn dikwijls treffend juist, maar niet altijd voor het geheel der toehoorders terstond duidelijk. De taal is krachtig, zuiver Nederlandsch, welsprekende bladzijden komen in deze leerreden voor, en de dispositie is soms aangrijpend door puntigheid en waarheid.

Den 26^{en} Januari 1880 aanvaardde Prof. Van Toorenenbergen zijn hoogleeraarsambt met een rede over *Het wetenschappelijk karakter der geschiedenis van het Christendom*

(Amsterdam 1880). Met zijnen ambtgenoot Prof. P.D. Chantepie de la Saussaye hielp hij door 'privatissima' voorzien in het gebrek aan onderwijs in die vakken, welke elders aan 'kerkelijke hoogleeraren' waren toevertrouwd, totdat in 1883 de 'kerkelijke hoogleeraren' Dr. J. Knappert en Dr. J.H. Gunning Jr. hun werk hadden aanvaard.

Op den 400^{en} gedenkdag van Luther's geboorte, hield hij een openbare les over *Luther aan de Hoogeschool* (Amsterdam 1883).

In 1882 gaf hij uit: *Het oudste Nederlandsche verboden boek 1523. Oeconomica Christiana. Summa der Godliker Schrifturen* (Leiden 1882). Hij schreef dit boek toe aan Hendrik van Bommel, rector van het Magdalenagesticht te Utrecht; in de Theologische Studiën van 1884 en 1890 geeft hij enkele aanvullingen bij dit werk en blijkt het dat hij, ondanks daartegen geopperde bezwaren, voor den auteur blijft houden Hendrik van Bommel, maar dezen niet meer houdt voor den rector van het Magdalenahuis.

De kritische studiën ten opzichte van het Oude en Nieuwe Testament in de laatste halve eeuw trokken zeer zijn aandacht, maar hij zocht daarin liever de positieve dan de negatieve resultaten. Vooral de studiën van Dr. Franz Delitzsch trokken hem aan. Hij gaf in de Theologische Studiën van 1882 een opstel over *Het oorspronkelijk Mozaische in den Pentateuch*, 'een verslag van den inhoud der voortgezette studiën van Dr. Fr. Delitzsch in Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft und kirchliches Leben van Dr. Luthardt'. Met warmte beveelt hij dan ook in een *Voorrede* de 'Kritische Studiën over de vijf boeken van Mozes' door Dr. Fr. Delitzsch, uit het hoogduitsch vertaald door F.W. Stutterheim (Culemborg 1883) aan. Hij heeft in die voorrede gelegenheid om zijne beschouwing over de Theopneustie kortelijk aan te geven,

in overeenstemming met het gevoel van J.T. Beck: theopneustos beteekent *bezield* door Gods Geest; vergeet men dit, dan ziet men het rijke organische wordingsproces van Gods voor ons geschreven openbaring niet; en zijne opvatting van Gods Woord als gezaghebbend voor den Protestant: 'Even waar als het is, dat wij door de Schrift tot de kennis van Christus komen, even waar is het ook, dat wij eerst door het geloof in Hem tot de rechte en volle geloofserkennis komen van hetgeen naar de Heilige Schrift in verband staat met de verborgenheid der godzaligheid'. Onder Van Toorenenbergen's toezicht werd eveneens door Dr. F.W. Stutterheim vertaald en met zijn *voorbericht* voorzien: 'Israël's oude godsdienst naar de Bijbelsche en de nieuw-critische voorstelling door J. Robertson, hoogleeraar te Glasgow, naar de 4^e Engelsche uitgave' (Culemborg 1896), en 'De poëzie en de godsdienst der Psalmen door James Robertson' (Culemborg 1901).

Als hoogleeraar, sedert 1902 als rustend hoogleeraar, bleef hij medeleven met alwat voor Theologie en Kerk, voor de ontwikkeling en verbreiding van het Christendom van belang was. Daarvan leveren ook zijne artikelen in verscheidene tijdschriften de bewijzen. Recensies gaf hij in de Theologische Studiën over: *De beteekenis van den Christelijken Doop volgens de Schriften des Nieuwen Verbonds en het goed recht van den Kinderdoop, door Dr. D.C. Thijm* (Utrecht 1884); *Toespraken gehouden in verschillende jaren bij de opening der Academische lessen door Dr. J.J.P. Valeton Jr.* (1892); *De Heidelbergsche Catechismus en het boekje van de breking des broods door Dr. M.A. Gooszen* (1893); *Ph. van Marnix, academisch proefschrift van G. Tjalma* (1896), een scherpe kritiek over enkele 'censuren' over Marnix, die, volgens den schrijver, hier en daar de lijn des geloofs zou heb-

ben verlaten. In het Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis (IV, Afl. 4, 1893) schreef hij een aankondiging van *De Brievenschat der Nederlandsche Hervormde Gemeente te Londen*, waarin hij de belangrijkheid aantoonde van deze uitgave, welke hem vóór 20 jaar niet was gelukt, maar nu door den kerkeraad der Hollandsche Gemeente zelf was bezorgd. In de Stemmen voor Waarheid en Vrede gaf hij de aankondiging van *Eene Nederlandsche vertaling van de Pensées van Pascal*, recensie van: De Gedachten van Pascal en zijne kleine geschriften verklaard en toegelicht door A. Loosjes (1889); *De vereering van Vergilius* (naar Th. Trede, Das Heidenthum in der Römischen Kirche. Bilder aus dem religiösen und sittlichen Leben Südtaliens 1896). In de Theol. Studiën schreef hij: *De plaats, die aan Heinrich Bullinger toekomt in de Gereformeerde Kerk en Theologie* (1890). Van de vóór 43 jaren door hem bewerkte *Geestelijke Stemmen uit de Middeleeuwen* gaf hij in 1889 een tweede vermeerderde druk. Het Amsterdamsch jaarboekje voor geschiedenis en letteren, 2^e jaarg. 1889, bevatte van zijn hand een opstel over *Jean Six en François Touret, twee kunstlievende Amsterdammers*. Toen de kwestie der verhouding van hen, die met de door Dr. A. Kuyper bewerkte dusgenaamde ‘doleantie’ medegegaan waren, tot de Hervormde Kerk veler gemoed bezig hield, en ook de vraag opkwam of de Doop door ‘doleerende predikanten’ bediend als wettig kon worden beschouwd, gaf Van Toorenenbergen in *Het niet erkennen van een toegedienden doop* (1889) zijn op historische en dogmatische gronden steunend advies om dezen doop wel te erkennen, welke praktijk van toen af in de Hervormde Kerk als wettelijk geldend gevolgd is.

Het Nederlandsche Bijbelgenootschap te Amsterdam verkoos hem in 1880 tot lid, in 1882 tot onder-voorzitter

en in 1884 tot Voorzitter van het Hoofdbestuur. Zijn voorzitterschap is van grooten invloed geweest op den gang van het Genootschap. Een nieuw Bijbelhuis werd in gebruik genomen en met het magazijnbeheer gebracht onder de leiding van den inwonenden tweeden Secretaris. De financieele verhouding tusschen afdeelingen en Hoofdbestuur werd beter geregeld. Voor de binnenlandsche bijbelverspreiding was van belang de instelling van de colportage vanwege het Genootschap; vooral ook het zooveel mogelijk terugbrengen van den bijbeltekst tot dien van de Statenvertaling, waardoor het vertrouwen in de uitgaven van het Genootschap bij het publiek werd herwonnen. Daardoor werd het mogelijk, dat het agentschap van het Britsch en Buitenlandsch Bijbel-Genootschap hier te lande kon worden opgeheven. Met de uitgave van den blindendruk werd een begin gemaakt, terwijl ook de aanteekening der gelijkkluidende plaatsen, de uitgaaf van bijbelsche landkaarten en van bijbelbladen van groote beteekenis moet worden geacht. - Wat de buitenlandsche bijbelverspreiding betreft, valt onder zijn bestuur: de voltooiing van de Soendaneesche bijbelvertaling; het begin van de Niassische, Madoereesche en Sangireesche bijbelvertalingen. Hij ondersteunde krachtig het voorstel om een afgevaardigde voor de Polynesische talen voor rekening van het Genootschap op te leiden. - Tot de uitnemendste toespraken, welke in de jaarvergaderingen van het Bijbelgenootschap zijn gehouden, behooren ongetwijfeld die van Van Toorenenbergen in 1885 over Wiclif en die, welke hij als Eere-Voorzitter hield bij de aanstelling van Dr. N. Adriani als afgevaardigde voor de bijbelvertaling.

Werkzaam aandeel nam hij ook in de Zendingsconferentie, die, op initiatief van Ds. Cesar Segers, sedert 1887

jaarlijks wordt gehouden, en die gedurende eenige jaren het 'Nederlandsch Zendingstijdschrift' uitgaf. In den eersten jaargang gaf Van Toorenenbergen een artikel over *De Bezwaren tegen de Zending onder de Papoeas van de zijde der Natuurwetenschap* (1889); in den 6^{en} jaargang een artikel over *De ordening der zendelingen* (1895), in den 8^{en} *Eene aanteekening bij de geschiedenis van het Seminarie te Depok* (1896) en in den 9^{en} een artikel over *Justus Heurnius* (1897). Naar aanleiding van de verschijning van het IIIe en IVe deel van het Archief voor de Geschiedenis der Oude Hollandsche Zending (Utr. 1886, 1887) schreef hij in De Gids over *De Nederlandsche Zending op Formosa 1624-1661*.

Zoo heeft Johan Justus van Toorenenbergen gewerkt zoolang het dag voor hem was. En de dag duurde voor hem lang, zoodat hij over een groot tijdperk de herinnering van zijn rijke ervaring kon laten gaan. Aan het einde zijns levens deed hij nog eenmaal een bundel predicaties het licht zien onder den titel: *Laatste Kerkreden* (Vlissingen 1902), voorafgegaan door een' brief aan den schrijver van dit Levensbericht, waarin hij verklaart aan het einde eener lange loopbaan gaarne rekenschap van gevoelens te geven ten opzichte tot zijne Evangelieprediking. Hij vond geen reden, ondanks veel vreemds en veel nieuws dat langzamerhand op den kansel was gedrongen en dat de menschen boeide, tot beschaming of terughouding. Deze prediker heeft de stroomingen des tijds met levendige opmerkzaamheid gadeslagen, maar hij heeft er zich nooit door laten medevoeren, overtuigd als hij was, dat 'de ware geest des tijds is de Heilige Geest'. Wie zijn prediking waardeeren, behooren, volgens een bevoegd beoordeelaar (Dr. H.H. Barger) zeker niet tot de onnadenkende, oppervlakkige hoorders.

Den 12^{den} December 1903 ontsliep de oud-hoogleraar. In den grootsten eenvoud werd zijn stoffelijk overschot den 16^{en} December op de nieuwe Oosterbegraafplaats te Amsterdam, in tegenwoordigheid van vertegenwoordigers van de Hoogeschool, den Amsterdamschen Kerkeraad, het Nederlandsch Bijbelgenootschap en enkele oud-leerlingen begraven. Volgens zijn uitdrukkelijken wensch werden geene bloemen of kransen aangebracht, ook geen toespraken gehouden; alleen las de Amsterdamsche predikant C.F. Gronemeijer een gedeelte van 2 Cor. 4 en 5 aan de geopende groeve.

Zijne nagedachtenis blijft in eere onder allen, die hem hebben gekend en zijn werk hebben gezien, als van een Christen, op wien van toepassing is wat hijzelf van J.T. Beck heeft gezegd: 'hij was pessimist, maar niet in den zin der moderne wijsbegeerte: hij gevoelde en doorzag hoe groot de zonden en de daaruit spruitende ellenden der menschheid zijn; optimist, omdat hij de geloofsverwachting omhoog hield, die hem het hoofd ophield'; en van een geleerde, die elke taak, waartoe hij zich geroepen achtte, met groote nauwkeurigheid, volhardenden vlijt en strengen gewetensernst behartigde.

Utrecht.

L.W. BAKHUIZEN V.D. BRINK.

Levensbericht van Mr. J.E. van Someren Brand.

Jan Eduard van Someren Brand is ontsproten uit een geslacht, welks leden sedert het begin der zeventiende eeuw min of meer aanzienlijke betrekkingen in stads- of landsdienst hebben bekleed. Hiervan verdient bepaaldelijk genoemd te worden Ewout Brand Ewoutsz., geboren omstreeks 1590 te Delft als de zoon van den brouwer in 'de Dubbele Sleutel' en Aletta van Hodenpyl. Hij werd Burgemeester van 's-Gravenhage en Griffier voor het Hof van Holland en is in eerstgenoemde qualiteit in 1636 door Jan van Ravesteyn afgebeeld op het fraaie regentenstuk van dat jaar in het Gemeente-Museum der residentie. Uit zijn huwelijk met Anna Gool werden veertien kinderen geboren, waaronder Simon, die van 1671 tot 1680 Weesmeester in zijn geboortestad 's-Gravenhage is geweest. Door het huwelijk van diens zoon Johan, Raad, Schepen, Burgemeester en eindelijk Drost van Gorinchem, met Anna van Someren, is de dubbele familienaam ontstaan, waarvan zich zijn derde zoon, Cornelis, Oud-schepen van Gorinchem, het eerst bediende. Deze werd de vader van Johan van Someren Brand, Commies ter monstering bij de marine te Hellevoetsluis. Diens oudste zoon Jan

Eduard van Someren Brand, Commissaris der stedelijke accijnsen en belastingen te Amsterdam, eindelijk werd de vader van Johan van Someren Brand, dien menige Amsterdammer zich nog zal herinneren als den humanen Kolonel-Commandant der Schutterij. Uit diens huwelijk met Engelina Maria de Boer werd 3 Sept. 1856 Jan Eduard te Amsterdam geboren.

Hij was het eenige kind zijner ouders. Na de lagere school van den Heer Laan met een loffelijk getuigschrift verlaten te hebben, werd Jan Brand voorbereid voor een academische opleiding en 23 Sept. 1875 kon hij het admmissie-examen aan de Universiteit te Leiden afleggen. Maar weinige dagen later liet hij zich inschrijven als student aan het Athenaeum Illustre zijner geboorteplaats.

Als bij zoovele anderen dateert uit zijn studententijd de eerste schrede op het litterarisch terrein. Immers in den Studenten-Almanak van 1877 verscheen van zijn hand onder den pseudoniem Eduard van Tsoe Meiren - een pseudoniem door hem bij bijna al zijn latere voortbrengselen op literair gebied gehandhaafd - een navolging van de Natuurlijke Historie van den Schoolmeester, een jaar later gevolgd door 'Semper nobilis. Eene vertelling'. Deze novelle heeft als zoodanig zeker weinig waarde, maar de jeugdige schrijver verried er toch reeds een eigenschap in, die hem bij al zijn latere publicaties - en dat zijn er niet weinig - is bijgebleven, nl. een angstvallige verzorging van den vorm. Bij die stukjes in navolging van den Schoolmeester heeft hij zich een nauwkeurig opmerker getoond, en daar hij geenszins misdeeld was van humor, zijn zij zonder twijfel te rekenen tot de betere bijdragen in de vrij troosteloze reeks studentenpoëzie.

Maar het was Brand niet voldoende, eens in het jaar in den Studenten-Almanak zijn bedrevenheid te toonen

in het voeren van de pen. Door studenten van de Utrechtsche Hoogeschool was in 1881 het geïllustreerd studenten-maandblad 'Vrije Arbeid' gesticht, waaraan hij medewerker werd. Zijn eerste stukjes verschenen nog in gebonden vorm, maar in het nummer van 1 April 1882 plaatste hij een geestig stukje proza 'De kookkunstbeoefenaren. Een geschiedenis die heusch gebeurd is', dat in sprookjesvorm een satire bevat op het examenwezen.

Die afkeer voor examens heeft er, nevens zijn letterkundige beslommeringen, ongetwijfeld toe meegewerkt, dat Brand zijn academische loopbaan buitengewoon langzaam heeft afgelegd. Hij behoorde tot de juridische faculteit, deed eerst vijf jaar na zijn inschrijving het propaedeutisch examen; spoedig daarna volgde het kandidaats-, in 1884 het doctoraal examen en 21 Febr. 1885 de promotie. Dat de juridische studiën zoo langzaam vorderden had echter ook een andere oorzaak. Met een beslisten tegenzin had hij zich tot die studie begeven en karakteristiek is de reden, die er hem desalniettemin toe gedreven had. Het liefst ware hij officier geworden, en stellig zou niemand, allerminst zijn vader, hem hierin gedwarsboemd hebben, maar hemzelf ontbrak de moed er toe, immers - gelijk hij herhaaldelijk placht te zeggen - hij achtte er zich niet bekwaam genoeg toe! Het eenige, waar hij nog juist genoeg verstand voor meende te hebben was de rechtsgeleerdheid. En zoo werd hij jurist.

Toch waren zijn militaire neigingen hem herhaaldelijk te machtig. Reeds als student werd hij in 1881 Tweede Luitenant bij de artillerie van het corps schutterij te Amsterdam. Achtereenvolgens klom hij op in 1884 tot Eerste Luitenant, in 1892 tot Kapitein en 7 Oct. 1896 verwierf hij het eereteeken van 15-jarigen dienst bij de schutterij. Ook toen hij in 1885 een dissertatie moest

schrijven, werd het onderwerp ontleend aan de rechtsplegingen bij de schutterijen. Maar dat zijn naam in de annalen der Amsterdamsche schutterij een zeer voorname plaats inneemt, is vooral te danken aan een andere liefde van Brand. Hij werd met den Kapitein-Adjutant J.A. Jochems de stichter van het 'Schutterij-Museum', dat aanvankelijk ondergebracht in een somber achtervertrek van het Bureau der Schutterij op de Oudezijds Achterburgwal thans drie groote zalen in het Gemeente-Museum vult. Het aandeel van Brand in deze werd door den Heer Jochems als volgt geformuleerd in het Voorbericht van de 'Beschrijving der Prenten van de Historische Verzameling der Schutterij te Amsterdam' (Amsterdam 1892): 'In de maand Juli van 1884 werd in de magazijnen van het regiment Schutterij te Amsterdam een onderzoek ingesteld naar aldaar aanwezige voorwerpen als wapens, kleeding en stukken van uitrusting, in vroegeren tijd bij de Schutterij in gebruik geweest en door hunne geringe handelswaarde aan het lot van vernietiging of vervreemding door verkoop ontsnapt. De gevonden wapens werden, na in toonbaren staat te zijn gebracht, tot een tropée vereenigd en daarmede de grondslag gelegd van de 'Historische Verzameling der Schutterij te Amsterdam'. De zorg voor het verzamelen en schikken dezer militaire voorwerpen nam de 1ste Luitenant der Artillerie-Schutterij Mr. J.E. van Someren Brand op zich. Deze officier doorzocht met een taai geduld de regiments-orderboeken en de geheele verzameling ingekomen en verzonden brieven in het korpsarchief, sedert 1815 aanwezig, om daaruit de veranderingen in kleeding en bewapening, die hadden plaats gehad, op te sporen. In het verslag der 'Historische Verzameling', voorkomende in het Jaarboekje der Schutterij te Amsterdam van 1889,

gaf genoemde Luitenant een geïllustreerde lijst der aanwezige voorwerpen van militaire kleeding, bewapening en uitrusting, zorgvuldig in tijdperken gerangschikt en voorzien van duidelijke historische toelichtingen'.

De illustraties in die lijst waren afgestaan door den Heer H.D. Tjeenk Willink te Haarlem en bestonden uit afdrukken van cliché's vervaardigd naar teekeningen van J. Hoyneck van Papendrecht. Deze waren gemaakt voor een studie van Brand in Eigen Haard 'De goê gemeente in 't geweer'. Hij behandelde hierin de ontwikkelingsgeschiedenis van de uitrusting der Nederlandsche schutters sedert den tijd van koning Lodewijk, en wist van dit oogenschijnlijk drooge onderwerp een allersmakelijkst verhaal te maken, met tal van rake opmerkingen.

Ofschoon met zijn promotie de juridische loopbaan van Jan Brand nog niet was afgesloten - immers hij liet zich 19 Maart 1885 inschrijven als advocaat en procureur in zijn geboortestad - heeft hij toch als zoodanig weinig sporen achtergelaten. Eigenlijk alleen door wat hij uit zijn rechtspraktijk zelf verteld heeft in verschillende feulletons van het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage.

Sedert 1888 toch was hij voor die rubriek een geregeld medewerker. Alles wat hij dacht - en hij dacht over alles - wist hij om te zetten in aangenaam geschreven causerieën. Een aanleiding was spoedig gevonden. Een uitstapje naar een provinciestedje, een herinnering aan een episode uit zijn jongensjaren, een wandeling door Amsterdam in het holst van den nacht, ja wat niet al. De historische kern van het verhaal, ontdaan van alle opmerkingen en uitweidingen, was meestal buitengewoon onbeduidend, maar juist die toevoegsels, die tot de eigenlijke zaak niets afdeden, maken het tot een genot in die oude vergeelde couranten te grasduinen.

Met zijn rechtspraktijk - die hem trouwens veel vrijen tijd liet - met de zorg voor de Historische Verzameling der Schutterij, met het sedert het najaar van 1888 wekelijks schrijven van een feuilleton, was de indeeling van den dag tamelijk gevuld, te meer, daar hij zich ook nog ijverig bezig hield met nasporingen op genealogisch gebied.

Er zou echter spoedig een groote verandering plaats grijpen. De hoofdredacteur van het Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage, Mr. Frederik Baron van Hogendorp, wist er Brand toe te bewegen, in een nauwere betrekking tot deze courant te komen, en hij, de Amsterdammer in hart en nieren, verhuisde in 1889 naar den Haag, om op de kantoorkruk van het redactie-bureau te gaan zetelen.

Hij kreeg de afdeeling Buitenlandsch Nieuws, bepaaldelijk de behandeling der Fransche post voor zijn rekening. In die dagen had het Dagblad te Parijs een eigen correspondent, een Franschman, die zijn brieven in het Fransch schreef; deze moesten natuurlijk door Brand vertaald worden. Meestal handelden ze over politiek, maar soms schreef de Franschman ook over andere zaken. Zoo zond hij eens een zeer gedetailleerde beschrijving van de fabricage van email. Dien brief vol van technische termen in volkomen zuiver Hollandsch over te zetten geleeek een onmogelijkheid. Toch volbracht hij dit kunststukje, zonder in zijn vertaling van een enkel vreemd woord gebruik gemaakt te hebben.

Hierin meende Brand zijn roeping gevonden te hebben: de journalistiek te verheffen door het schrijven van goed Hollandsch. Helaas kwamen er omstandigheden, die hem dit beletten zouden. Slechts voor den sterken aandrang van den door hem bijzonder vereerden Hoofdredacteur

was hij gezwicht en had zich een werkkring gekozen, die hem overigens onsympathiek was. En toen reeds 25 Sept. 1889 Baron van Hogendorp stierf, viel het blijven hem te zwaar, te meer daar de verhoudingen aan het Dagblad sedert zeer veel te wenschen overlieten.

Aanvankelijk werd de geregelde reeks feuilletons nog voortgezet. Eens was zulk een feuilleton buiten zijn voorkennis overgenomen in den Java-Bode. Zijn ontstemming hierover wist hij om te zetten in een geestige causerie, en dat het met die ontstemming niet zoo heel erg gemeend was, blijkt wel hieruit, dat toen hij niet meer voor het Dagblad schreef - zijn laatste feuilleton verscheen in het nummer van 13 Oct. 1889 - de reeks werd voortgezet in den ..... Java-Bode.

Hij bleef in den Haag wonen, waar zich later ook zijn vader vestigde, en ook als ambteloos burger had hij bezigheid genoeg. Zoo werd hij behalve aan den Java-Bode sedert Febr. 1890 ook een geregeld medewerker aan de Haagsche Stemmen. Dan verschaft de ruimere beschikking over zijn tijd hem gelegenheid een liefde uit zijn jeugd weer op te halen, de beoefening der genealogie. Verschillende bijdragen, in 1889 en 1890 verschenen in het Algemeen Nederlandsch Familieblad en in het Maandblad van het Genealogisch-heraldisch Genootschap 'De Nederlandsche Leeuw', waren hiervan het gevolg. Van Maart 1890 af maakte hij ook deel uit van het bestuur van dit Genootschap, en dat zijn lidmaatschap van het bestuur - tot Mei 1895 - niet onopgemerkt gebleven is, getuigde de heer Wildeman in een 'In Memoriam': 'Zij, die met hem hebben samengewerkt, weten, hoe hij steeds de belangen onzer Vereeniging behartigde en met ijver aan de discussiën deelnam. Door zijn helder oordeel en zaakrijke adviezen wist hij menigmaal den vrede te

bewaren bij uit geringe oorzaken ontstane quaesties, zoowel in den boezem van het Bestuur, als met leden van het Genootschap die op den gang van zaken aanmerking meenden te moeten maken of op een of andere wijze in hunne rechten verkort meenden te zijn'.

Dat heldere oordeel, die gave om den vrede te bewaren bij uit geringe oorzaken ontsproten moeielijkheden, zij zouden Brand spoedig uitermate goed te pas komen.

Voor den zomer van 1892 had de Vereeniging tot bevordering van de belangen des Boekhandels ter gelegenheid van haar 75-jarig bestaan een Internationale Tentoonstelling van het Boekwezen in den ruimsten zin des woords beraamd, die gehouden zou worden in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam. Het Uitvoerend Comité, waarvan wijlen F. Adama van Scheltema voorzitter en de Heer Jan F.M. Sterck secretaris waren, kon wel de hoofdleiding op zich nemen maar moest zich wat de dagelijksche werkzaamheden betreft toch laten vertegenwoordigen door een gedelegeerde. Het heeft zeker een goeden greep gedaan, door Mr. van Someren Brand hiertoe uit te noodigen. Verschillende malen verschenen er in het Nieuwsblad voor den Boekhandel mededeelingen hoe het met de toebereidselen voor de tentoonstelling stond: Zoo schreef een ongenoemde in het nummer van 8 Juli: 'Dáár, te midden van behangers en timmerlui, vóór 't voetlicht staande, lieten we 't oog weiden over de concertzaal, waar het eveneens wemelde van mannen die ijverig bezig waren met het ontpakken en opstellen van machines. Ook bewogen er zich heeren in qualiteit van exposant of commissielid; en tusschen allen schoof de gedelegeerde rond, nú aangeklampt door dezen, dán bij de jas gevat door genen, steeds overstelpt door een vloed van vragen, niettemin behoudende een onverstoorbare kalmte en een opge-

ruimd humeur.' 18 Juli werd de tentoonstelling geopend. Zij is schitterend geslaagd, en zeker was dit niet het minst toe te schrijven aan het vaak autocratisch optreden van den gedelegeerde.

4 Sept. werd de tentoonstelling gesloten, en toen het Paleis voor Volksvlijt ontruimd was, keerde Brand weer uitsluitend tot zijn litterarische studiën terug.

De Haagsche Stemmen hadden opgehouden te bestaan, maar in den Javabode werd de onderbroken reeks weer voortgezet. De onderwerpen bleven steeds van denzelfden aard, en ook de opmerkingen waarbij Brand niets en niemand ontzag, zijn tot slechts weinig grondgedachten terug te brengen. Een groote afkeer van het onderwijssysteem, speciaal het examenwezen, een streven om zoo zuiver mogelijk zijn moedertaal te schrijven, een grenzenlooze vereering van het Koninklijk huis, hij wist bijna in ieder artikel, onverschillig waarover het handelde, daarop terug te komen, soms met een beredeneerd verhoog, soms met enkele korte doch scherp geformuleerde zinnen. Vaak is hier een zekere aanstellerij in gezien, maar al was veelal de schijn tegen hem, alleen Brands eerlijkheid, die hem altijd zich zelf deed geven en nooit deed vragen, of hij misschien tegen de communis opinio sprak, was er de oorzaak van.

Een enkele maal heeft hij dit in het bijzonder bloot gelegd. Hij hield niet van muziek. Stellig hebben velen dit met hem gemeen, en die zwijgen dan over dit punt. Maar Brand kon niet zwijgen, als hem iets op het hart lag. Daartoe was die afkeer te veel een deel van zijn 'ik' geworden. En wanneer men de schets 'Leed' in de Haagsche Stemmen van 10 Jan. 1891 leest, dan moet men meevoelen, hoe het geen aanstellerij was, maar hoe muziek voor hem een der vreeselijkste plagen geworden is.

Grootere schetsen verschenen sedert 1891 ook in Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift. De teekeningen van de Leaô Laguna over het leven der Amsterdamsche Joden, van Wijsmuller over de stad Amsterdam, van Krabbé over de Kalverstraat, van Teixeira de Mattos, Oldewelt, Koster e.a. wist hij met een bijzonder talent te maken tot illustraties van zijn tekst. In dezen tijd was het ook dat hij tot lid van de Maatschappij van Letterkunde werd benoemd.

In 1895 verschenen er in Elsevier's Maandschrift niet minder dan vijf uitvoerige artikelen van zijn hand, terwijl ook nog de Java-Bode met het een en ander bedacht werd.

En daarna tot 1897 schreef hij niets. Dat wijst wel op een bijzondere aanleiding. En die was er dan ook. Vooreerst familieaangelegenheden. 26 Maart 1895 was te 's-Gravenhage zijn vader gestorven en 19 Juli van dat jaar huwde hij met Maria Zoethout, die hem in Febr. 1897 ontviel. En te midden van die zorgen van huiselijken aard was er voor Brand weer een publieke werkkring gevonden, waar hij met hart en ziel aan zou hangen.

In het voorjaar van 1890 had te Amsterdam het legaat van de Douair. Lopez Suasso den bouw van het Stedelijk Museum ten gevolge, in hetwelk onder meer de collectie Suasso zou worden ondergebracht, om daarvan een museum in te richten, dat volgens testamentaire bepaling Sophia-Augusta-stichting zou heeten. Wie deze collectie gekend heeft, zal weten, dat het onmogelijk was, uit dat conglomeraat van antiquiteiten en curiosa een 'Museum' op te bouwen. Toen in Mei 1895 de bouw van het Stedelijk Museum voltooid was, viel de keuze tot conservator op Mr. van Someren Brand. De bewaring en de verzorging van den boedel Suasso waren sinds het overlijden van de erflaatster toevertrouwd geweest aan wijlen Mr. Nic.

de Roever, archivaris van Amsterdam en na diens overlijden aan diens opvolger, Mr. W.R. Veder.

En wat heeft Brand van dat museum gemaakt? De voorwerpen netjes naast elkander te schikken had geen bekoring voor iemand die blijkens zijn feuilletons zoo midden in het leven stond. Met graagte nam hij dus het reeds door de Roever geopperde en door den Heer P. van Eeghen, Lid van de Commissie van Toezicht, bevorderde denkbeeld over, om in de verschillende zalen het leven van vroegere tijden te reconstrueeren. Men liet hem begaan. Wanneer een huis afgebroken werd, dat aan plafonds of betimmeringen kunstschaten bevatte, dan was hij op zijn post, om van de afbraak te redden wat te redden viel. Zijn praktische zin en zijn lust tot knutselen kwam goed te pas, waar het gold, op die wijze de leege zalen van het Stedelijk Museum, beschikbaar gehouden voor de Sophia-Augusta-stichting, te herscheppen in oude woonvertrekken. Hij was daarbij alles, architect, aannemer, behanger, stoffeerder, timmerman, schrijnwerker. Niets liet hij over aan mannen van het vak. Alles bedisselde hij zelf met de werklieden die in zijn dienst stonden. Zeker zal hij hierbij nu en dan tegen de regelen der door hem zoo verafschuwde wetenschap gezondigd hebben. Maar hij heeft toch iets zeer merkwaardigs tot stand gebracht, waar anderen op kunnen voortbouwen.

Sedert hij weer te Amsterdam woonde, maakte hij ook deel uit van de Commissie voor den Atlas van Amsterdam, toebehoorende aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, en dat zijn werk in deze wel gewaardeerd werd, bleek, toen hij in 1902 benoemd werd de door het aftreden van den heer Schöffer opengevallen plaats van Conservator in het bestuur van dat Genootschap in te nemen.

Zijn dagelijksch werk werd ook van invloed op zijn litterarische voortbrengselen. Hij vestigde zijn aandacht nu niet meer zoo uitsluitend op zaken van het dagelijksche leven, en historische studiën begonnen meer nog dan vroeger zijn aandacht te trekken.

Het scheen, dat in een bepaalde richting deze onderzoekingen zelfs zeer vruchtdragend zouden zijn. Daartoe bestond een bijzondere aanleiding.

Toen in 1898 bij de feesten ter gelegenheid van de inhuldiging van Koningin Wilhelmina verschillende tentoonstellingen werden georganiseerd, toen in de Oranje-Nassau-tentoonstelling een aanschouwelijk beeld gegeven zou worden van de geschiedenis van ons vorstenhuis en door de Rembrandt-tentoonstelling voor korten tijd een heerlijk Rembrandt-Museum tot stand gebracht werd, waar het werk van den grootste onzer schilders beter dan ooit bestudeerd en genoten kon worden, bedacht Brand nog een andere tentoonstelling, zeker zeer van pas op het tijdstip, waarop de jonge Koningin de regeering over haar volk zou aanvaarden. Hij had het plan gevormd, Haar al Hare onderdanen in hunne bijzondere eigenaardige kleederdrachten voor te stellen. Een tentoonstelling dus van Nederlandsche volkskleederdrachten, die evenals de Rembrandt-tentoonstelling in een reeks zalen van het Gemeente-Museum gehouden zou worden.

Nadat tot uitvoering van dit plan besloten was en de leiding natuurlijk aan den ontwerper was toevertrouwd, overwon deze met een taaie volharding de talrijke bezwaren die zich voordeden. Het geheele land werd afgereisd en van heinde en ver werden - veelal in samenwerking met den Secretaris der Tentoonstellingscommissie Mr. Joh. M. Jolles en zijn assistent, den Heer Baard - de gegevens verzameld, om met iets volledig voor den dag

te komen. Zooveel mogelijk werden overal vandaan oorspronkelijke kleedingstukken bijeengegaard en hiermede 241 poppen aangekleed. Uit een artistiek oogpunt was het aldus verkregen resultaat zeker weinig behaaglijk, maar welk een belangrijk materiaal voor een hoofdstuk van onze cultuurgeschiedenis was nu niet bijeen? Doch alleen hij die dieper doordrong in de beteekenis van de wordingsgeschiedenis der afzonderlijke kleedingstukken, kon er de waarde van bepalen. Als handleiding hiervoor bewerkte Brand een beknopten catalogus.

Zijn wensch was, dat de verzameling na sluiting van de tentoonstelling zoo niet als een afzonderlijk geheel vereenigd zou blijven, dan toch een deel zou uitmaken van een Nederlandsch ethnographisch museum, en zeker had het niet zijn instemming, dat de poppen opgeborgen zouden worden in de kelders van het Rijksmuseum, waar ze niet thuis behooren.

Aan waardeering van zijn arbeid heeft het trouwens niet ontbroken. De Internationale Maatschappij voor Ethnographie te Leiden, in hare zitting van 5 Jan 1899 huldigend de Heeren H.J. Rahusen, P. van Eeghen, J.H. van Eeghen en E.A. Lehmann, die de verzameling aangekocht en aan het Rijk ten geschenke gegeven hadden, heeft in die zitting een resolutie genomen, om nevens die milde schenkers ook te gedenken, dat het goed slagen van de tentoonstelling 'het gevolg is van den ijver en de moeite die Mr. J.E. van Someren Brand niet slechts aan het bijeenbrengen der collectie maar ook aan het samenstellen van den catalogus heeft besteed. Niettegenstaande de groote beknoptheid bevat deze laatste toch een reeks van gegevens, die voor de studie der vergelijkende volkenkunde van groot belang zijn, zoodat het werk getuigenis aflegt, dat de schrijver zijne taak met

grootte toewijding, lust en zaakkennis heeft verricht.’

Wanneer Brand de door hem verzamelde gegevens eens had kunnen verwerken tot een beredeneerde volledige geschiedenis van de Nederlandsche volkskleederdracht! Een uitgave hiervan was hem al aangeboden. Slechts enkele hoofdstukken heeft hij uitgewerkt, n.l. over de kleeding der Amsterdamsche burgerweezen en over de kleeding in het R.C. Maagdenhuis te Amsterdam.

Deze beide doorwrochte studiën zijn verschenen in Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, waarvan hij een trouw medewerker bleef. Ook in den Java-Bode en sedert 1898 in den Residentie-Bode bleef hij zijn dagelijksche indrukken mededeelen.

Maar langzamerhand werd zijn pen minder vruchtbaar. In 1898 begonnen zich de eerste verschijnselen te vertoonen van de ziekte die zijn arbeidskracht zou verlammen. Toen hij aanvankelijk hersteld scheen, hertrouwde hij 14 Juni 1899 met Barendina Pieterella Zoethout, de zuster van zijn eerste vrouw. Werkelijk scheen de verraderlijke ziekte geweken. En zijne oude arbeidskracht scheen zelfs zóó herleefd te zijn, dat hij aan een grootte nieuwe onderneming zijn medewerking toezegde.

Door de Uitgevers-Maatschappij ‘Elsevier’ was de uitgave beraamd van een werk waarin de verschillende grootte cultures der wereld populair-wetenschappelijk geschetst zouden worden. In verschillende van zijn feuilletons had Brand bewezen, dat dergelijke onderwerpen hem niet vreemd waren, al had hij zich bij voorkeur toch meer met de dieren- dan met de plantenwereld beziggehouden. Vooral de illustratie van het werk, waarvoor verschillende deskundigen hoofdstukken voor hunne rekening namen, werd door hem verzorgd en daar het hem hierbij, zooals bij alles, alleen om de onopgesmukte waarheid te

doen was, dulde hij alleen cliché's naar photographieën. Niet minder dan 624 heeft hij uit alle oorden van de wereld bijeen weten te krijgen en stellig zijn het vooral deze die aan het boek een zoo wetenschappelijke waarde gegeven hebben. Brand zelf heeft zich omtrent die illustraties in de voorrede aldus uitgelaten:

'Het zal er voor zorgen, dat er niet enkel veel in te lezen, maar dat er veel, zeer veel in te kijken is. Het wil de belangstelling levend houden, niet alleen door die niet uit te putten, maar door die ook rust te verschaffen, door telkens de verbeelding te helpen zich een voorstelling te maken van hetgeen de geschreven tekst aanroert. Afbeeldingen bij honderden zullen dien tekst niet bloot verluchten, maar als het ware dien tekst verkorten, door met één oogopslag te laten zien, wat anders regels druks zou vereischen om er een beschrijving van te geven, die in het gunstigste geval nog onvoldoende zou blijven. Ieder van die afbeeldingen zonder onderscheid heeft de waarde van een wetenschappelijk document.

Hoezeer de prenten in dit boek ook de verbeelding te hulp mogen komen, die opwekken misschien, zij zelf zijn in geen enkel opzicht iets aan de verbeelding verschuldigd; hoe sprookjesachtig ook deze of gene prent er uit moge zien, door voorwerpen of menschen of toestanden te vertoonen, die den beschouwer als in een ongekende, andere wereld verplaatsen, zij geven toch niets anders dan de onopgesmukte waarheid. Het is de waarheid, zooals die gezien wordt door het oog zonder vooroordeel, zonder voorkeur, het oog dat zich niet onder suggestie laat brengen, het oog dat niet ziet dan wat er werkelijk is, - het mechanische oog van de camera!

Behalve deze voorrede was ook het eerste hoofdstuk, handelend over de rijstcultuur, van zijn hand. Een en

ander lag persklaar, toen hij 12 Nov. 1904 aan zijn familie, aan zijn vrienden en aan zijn werk ontviel.

Niettegenstaande zijn korte leven heeft Jan Brand dus wel sporen achtergelaten. Het heeft hem hierbij niet ontbroken aan waardeering, maar minder nog aan miskennis. En het moet gezegd worden, dat hij tot die miskennis wel eens zelf aanleiding heeft gegeven. Hij had nu eenmaal eigenaardige begrippen over allerlei zaken, begrippen die indruischten tegen wat de groote menigte dacht, of liever, waar deze eigenlijk niet over dacht, maar die ieder overnam van zijn buurman, die er ook al op dezelfde wijze aan gekomen was. Maar die begrippen wist hij met fijne ironie toe te lichten, en hij deed dit niet om, zooals men vaak meende, in de contramine te zijn, maar omdat ze zijn waarachtig eigendom waren.

Allen die het voorrecht gehad hebben, op vertrouwelijk voet met Jan Brand om te gaan, zullen getuigen, door zijn heengaan een goed vriend verloren te hebben.

A m s t e r d a m .

E.W. MOES.

Lijst der geschriften van Mr. J.E. van Someren Brand.

1877. De Natuurlijke Historie van den Schoolmeester vervolgd (*Amsterd. Studenten-Almanak* 1877).
1878. Semper nobilis. Eene vertelling (*als voren*, 1878).
1878. De Natuurlijke Historie van den Schoolmeester vervolgd. De soldaat (*als voren*, 1879).
1878. De Kalverstraat (*als voren*, 1879).
1878. Aan den lezer (*als voren*, 1879).
1880. Amsterdam bij nacht (*als voren*, 1880).
1881. Het vaderland. Naar het Deensch van C. Hauch (*Vrije Arbeid*, I, n°. 4).
1881. Ontboezeming van een jeugdig propaedeutikus (*als voren*, I, n°. 9).
1881. De kookkunstbeoefenaren. Een geschiedenis die 'heusch' gebeurd is (*als voren*, I, n°. 12).
1882. 30 November 1882 (*als voren*, II, n°. 9).
1885. Opmerkingen over de rechtsplegingen bij de schutterijen. *Academisch proefschrift*. Amsterdam, F.S. van Staden, 1885. 8°.
1887. Hoe men de schutterij te Amsterdam zou kunnen mobiliseeren (*Militaire Gids*, 1887).
1887. Genealogie van het geslacht van Gennep (*Alg. Ned. Familieblad*, IV).
1888. De Amsterdamsche groenmarkt (*Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 20 Sept. 1888).
1888. Een jaar of wat geleden ... (*als voren*, 19 Oct. 1888).
1888. Het denkend deel der natie (*als voren*, 19 Nov. 1888).
1888. Het Paradijs op aarde (*als voren*, 2 en 3 Dec. 1888).
1888. Uit mijne rechtspraktijk (*als voren*, 25-27 Dec. 1888).
1888. Een dol artikel in de Grondwet, de herziene (*Alg. Ned. Familieblad*, V).
1888. Lijst der voorwerpen van militaire kleeding, bewapening, en uitrusting, berustende in de Historische Verzameling der Schutterij te Amsterdam (*Jaarboekje der Schutterij*, 1889).
1889. Op reis (*Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 4 Jan. 1889).

1889. Hedendaagsche huishoudens (*als voren*, 12 Jan. 1889).
1889. Atavisme (*als voren*, 30 Jan. 1889).
1889. Een belangrijke terechtzitting (*als voren*, 27 Febr. 1889).
1889. De Fortuin is met de Stoutmoedigen (*als voren*, 15 Maart 1889).
1889. Leest eerst de krant (*als voren*, 5 April 1889).
1889. Buiten (*als voren*, 20 April 1889).
1889. Geschreven voor de 'Java-Bode' (*als voren*, 5 en 6 Mei 1889).
1889. Op het atelier (*als voren*, 24 Mei 1889).
1889. Spaansch (*als voren*, 28 Juni 1889).
1889. Het vergift van de Stad (*als voren*, 16 Aug. 1889).
1889. Te midden der duizenden (*als voren*, 15 en 16 Sept. 1889).
1889. Septemberdagen (*als voren*, 22 en 23 Sept. 1889).
1889. Weelde (*als voren*, 29 en 30 Sept. 1889).
1889. Eenzame uren (*als voren*, 13 en 14 Oct. 1889).
1889. Uit mijn schooltijd (*Java-Bode*, 11 Sept. 1889).
1889. De goê gemeente in 't geweer (*Eigen Haard*, 1889).
1889. De Zondagsmarkt (*Amsterdamsch Jaarboekje*, 1889).
1889. De familie van Leuningen, een boekdrukkersgeslacht (*Alg. Ned. Familieblad*, 1889).
1889. Benoeming van Burgemeesteren en Schepenen der stad Heusden (*als voren*, 1889).
1889. Benoeming van regenten over de Godshuizen der stad Heusden over de jaren 1707-1805 (*als voren*, 1889).
1890. Een gelukkig echtgenoot (*Java-Bode*, 16 Juli 1890).
1890. Een Amsterdamsch avontuur (*als voren*, 10 Dec. 1890).
1890. Waarom? (*Haagsche Stemmen*, 1 Febr. 1890).
1890. Herinnering (*als voren*, 15 Maart 1890).
1890. What's in a name? (*als voren*, 10 Mei 1890).
1890. Een avondje in de opera (*als voren*, 21 Juni 1890).
1890. Kunstenmakers (*als voren*, 30 Aug. 1890).
1890. ? (*als voren*, 13 Oct. 1890).
1890. Mededeelingen omtrent eenige geslachten van Fransche uitgewekenen. Het geslacht Levesque en anderen (*Alg. Ned. Familieblad*, VII).
1890. De Lodensteyns en hun magen (*Maandblad van het Geneal.-herald. Gen. 'De Nederlandsche Leeuw'*, VIII).
1891. Amsterdamsche wilden (*Java-Bode*, 8 Juli 1891).
1891. Leed (*Haagsche Stemmen*, 10 Jan. 1891).
1891. Terug (*als voren*, 9 Mei 1891).
1891. Zingende vedertjes (*als voren*, 13 Juni 1891).
1891. Prinsen van Oranje (*als voren*, 25 Juli 1891).
1891. Onbezochte oorden (*als voren*, 19 Sept. 1891).
1891. Op straat (*als voren*, 7 Nov. 1891).
1891. Om afscheid te nemen (*als voren*, 19 Dec. 1891).
1891. Onder het oude volk (*Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, I, met illustraties van B.L. de Leaô Laguna).

1891. Recensie van het Amsterdamsch Jaarboekje, 1891 (*Maandblad van het Geneal.-herald. Gen. 'De Nederlandsche Leeuw'*, IX).
1892. De stad (*Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, III, met illustraties van J.H. Wijsmuller).
1892. Het Vondelspark (*Eigen Haard*, 1892).
1893. Kunsttempels (*Java-Bode*, 4 Jan. 1893).
1893. In het begin over ezels, in het eind over kiezers, overigens over andere dingen (*als voren*, 28 Jan. 1893).
1893. Parijs bekeken, I-VI (*als voren*, 22 Juli-30 Sept. 1894).
1893. In dienst (*als voren*, 4 Nov. 1893).
1893. Van den ouden koning (*als voren*, 30 Dec. 1893).
1893. Een 'Geacht Medewerker' (In het liefdadigheidsalbum uitgegeven door de Nederlandsche Vereeniging 'de Stuers' en Kinderziekenhuis, 15/16 Nov. 1893).
1893. N°. 307 - Bachante - Marmer (*Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, V, met illustraties van Teixeira de Mattos).
1893. De kleeding der Amsterdamsche burgerweezen (*als voren*, VI, met illustraties van F.W.G. Oldewelt).
1893. 21 September 1893 (*Eigen Haard*, 1893).
1894. Nederlanders in slavernij, I-VII (*Java-Bode*, 3 Maart-25 April 1894).
1894. Een wetenschappelijke verhandeling (*als voren*, 28 Juli 1894).
1894. Een hooge billijkheid (*als voren*, 1 Sept. 1894).
1894. In den groentijd (*De Residentie-Bode*, 22 Juli 1894).
1894. Dingen die iedereen weet, maar somtijds wel eens vergeet (*Jaarboekje voor de Schutterij te Amsterdam*, 1894).
1894. Walcheren, toen de Koningin er was (*Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* VIII, met illustraties van G.B. Hooyer e.a.).
1895. Tempora mutantur (*Java-Bode*, 9 Maart 1895).
1895. Eene herinnering (*als voren*, 30 Maart 1895).
1895. Ook een fabel (*als voren*, 27 April 1895).
1895. Het Loo (*Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, IX, met illustraties van A.L. Koster e.a.).
1895. De Kalverstraat (*als voren*, IX, met illustraties van H.M. Krabbé).
1895. Loenresloot (*als voren*, IX, met illustraties van A.L. Koster e.a.).
1895. De Assumburg (*als voren*, X, met illustraties van A.L. Koster).
1895. De kleeding in het R.C. Maagdenhuis te Amsterdam (*als voren*, X, met illustraties van F.G.W. Oldewelt).
1895. De Haagsche Magistraat (*Maandblad van het Geneal.-herald. Gen. 'De Nederlandsche Leeuw'*, XIV).
1897. Gemaakte dieren, I-III (*Java-Bode*, 23 Jan.-20 Febr. 1897).
1898. Kiekjes met de pen, I-VII (*De Residentie-Bode*, 10 Oct.-28 Nov. 1898).
1898. Katalogus van de Tentoonstelling van Nationale Kleederdrachten, bijeengebracht ter gelegenheid van de inhuldiging van H.M.

1899. Koningin Wilhelmina 1898. Amsterdam, J.H. de Bussy, 1898. 8°. Kiekjes met de pen, VIII-XV (*De Residentie-Bode* 30 Jan.-4 April 1899).
1900. Een schipperszoon aan het Hof van den Prins (*Maandblad van het Geneal.-herald. Gen. 'De Nederlandsche Leeuw'*, 1900).
1900. Bijdrage tot een geslachtslijst der maagschap Deym (*als voren*, 1900).
1900. Geslacht Gool (*als voren*, 1900).
1901. Rosenburger Porcelein (*Elsevier's Geïllustr. Maandschrift*, XXI, met illustraties naar photographieën). Is ook in het Duitsch en in het Engelsch verspreid.
1901. De Sophia-Augusta Stichting (*als voren*, XXI, met illustraties naar photographieën).
1901. In 'Villa Frisia', Bisschop's woning (*als voren*, XXII, met illustraties naar photographieën).
1901. Bijdrage tot een geslachtslijst der maagschap Gallas (*Alg. Ned. Familieblad*, XIV).
1903. Van poppen (*Elsevier's Geïllustr. Maandschrift*, XXVI, met illustraties naar photographieën).
1903. Hobbe Smith (*als voren*, XXVI, met illustraties naar photographieën).
1906. De Grootte Cultures der wereld. Haar geschiedenis, teelt en nuttige toepassing. Onder leiding en met een voorwoord van Mr. J.E. van Someren Brand, met medewerking van erkende deskundigen. Met 624 illustraties tusschen en 13 gekleurde platen buiten den tekst, alle naar photographieën. Amsterdam, Uitgevers-Maatschappij 'Elsevier' 1906.
- Hierin behalve de Voorrede ook het eerste hoofdstuk 'Rijst'.

Buitendien nog kleine bijdragen in het *Alg. Ned. Familieblad*, in het *Maandblad van het Geneal.-herald. Gen. 'De Nederlandsche Leeuw'* en in den *Navorscher*.

**Levensbericht van Marius Buys.
1 September 1837-2 Juni 1906.**

In het levensbericht van Dr. D. Lubach (1905, blz. 17) wordt van dezen getuigd: 'Humaniteit was een der grondtrekken van zijn karakter: zacht in zijn oordeel over anderen, zocht hij in dezen steeds het goede, alleen pedanterie stootte hem af'.

Ook op Marius Buys is deze beoordeeling geheel toepasselijk. Hij was niet alleen in naam, als predikant, een man des vredes, - hij was het in zijne geheele levensopvatting. Hij was een gemoedelijk, beminnelijk optimist; tevreden met het lot dat hem beschoren was, tevreden met zijne omgeving. Ik zou mij niet kunnen voorstellen, dat er iemand zou zijn die 'het land' had aan den eenvoudigen man, wien alle aanmatiging vreemd was. En ik ben overtuigd, in zijn geest te handelen wanneer ik, hem hier herdenkende, dat zoo kort mogelijk doe.

Hij was te Leiden geboren en opgevoed; had daar van 1855-60 in de theologie gestudeerd en werd, na de vereischte examens te hebben afgelegd, in Augustus 1860 door het provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland tot

het predikambt toegelaten. In 1861 volgde het beroep naar Callantsoog; hij trad nu in het huwelijk met Mejuffrouw Bartha Jacoba Anthonia van Ewijck, en betrok met haar den 15^{den} September zijne pastorie. Hij bleef daar ruim acht jaren en werd toen beroepen naar Noord-Scharwoude, waar wederom acht kalme, gelukkige jaren gesleten werden.

Hij was met hart en ziel predikant. Verschillende preeken van zijne hand werden uitgegeven door de Vereeniging tot verspreiding van geestelijke lectuur; de almanak *De liefde sticht* bevatte menige bijdrage van zijne hand, en ook de eerste zijner afzonderlijke werken bewogen zich op godsdienstig gebied. Doch - al vervulde hij alle plichten, die op hem rustten, ijverig en trouw, - in de beide genoemde kleine gemeenten hield hij de beschikking over veel vrijen tijd, welken hij, overeenkomstig zijn aanleg, aan letterkundigen arbeid besteedde. Zooals uit de hierachter volgende lijst blijkt, hield hij zich het meest bezig met de vertaling van Duitsche en Engelsche werken.

Een geheel nieuw tijdvak van zijn leven brak aan toen hij in 1877 benoemd werd tot predikant bij de Protestantsche gemeente in Ned.-Indië. Mij dunkt, een man als hij, door zijn vertaalwerk bekend geraakt met vreemde landen, moet, toen hij zich voor die betrekking aanmeldde, gedacht hebben aan de woorden van De Génestet, zijn lievelingsdichter:

'k Zal reizen over zee en dolen over de aard;
 'k Wil vreemde menschen zien en zeden, verre kusten -
 Dat is een kostlijk deel des korten levens waard -
 En ik moet zwerven eer mijn zwervend hart kan rusten;
 Ik moet mij sterken met natuur en bergenlucht,
 Bij kunst en puin, in avonturen en gevaren!
 Op dan, dit goede land ontvlucht
 Om schatten des gevoels, des geestes op te garen!

In het begin van 1878 werd Buys geplaatst in de Padangsche Bovenlanden; in het laatst van 1879 te Riouw, een jaar later te Makassar, en van daar, in 1882, te Cheribon. Doch ook aan hem werd de juistheid der meening bewezen dat men, op reeds eenigszins gevorderden leeftijd in Indië komende, 'niet ongestraft onder de palmen wandelt': reeds in het begin van 1885 was, wegens ernstige ziekte, een verlof naar Nederland noodig. In het laatst van 1886 teruggekeerd, werd hem een dienstreis opgedragen naar de Westerafdeeling van Borneo, Billiton, Palembang en Bengkoelen; in Mei 1887 volgde zijne plaatsing te Bandoeng, waar hij tot zijn terugkeer - en nu voor goed! - naar Nederland, in 1890, bleef.

Uit deze opsomming blijkt dat Buys gedurende zijn betrekkelijk kort verblijf in Indië de gelegenheid had, veel te zien; en het ligt wel voor de hand dat een man als hij, met een open oog voor natuurschoon, van die gelegenheid ruim gebruik maakte. Inderdaad gaarde hij daarginds, in het verre Oosten 'schatten des gevoels en des geestes'. Hij is, na zijn Indischen dienst, eigenlijk nooit meer goed gezond geweest, en men kan dus wel vermoeden dat die dienst zijn leven heeft verkort. Toch sprak en schreef hij steeds met liefde en ingenomenheid over zijn Indischen tijd; o.a. in 1892: 'Het blijft mij een rijke bron van genot, aan mijn Indisch verleden te denken, de beelden en tooneelen uit dat belangrijkste stuk van mijn leven ... weder scherpe omtrekken te geven'...

In de jaren 1878 en 1879 maakte Buys uitgestrekte dienstreizen over Sumatra's Westkust; en wat hij op die reizen opmerkte, werd aanvankelijk geboekstaafd als 'feuilleton' in de Opregte Haarlemsche Courant (1878-82). De daar opgenomen schetsen trokken de aandacht van

den oud-minister E. de Waal, die zeer terecht, daarvan de vleierende getuigenis gaf: 'eene verzameling zou onze Indische litteratuur wezenlijk verrijken'. (*Onze Ind. Financiën* VI, bl. 121). En toen van verschillende zijden eenige aandrang op den schrijver werd uitgeoefend - hij had zijne 'brieven' niet onderteekend, maar menigeeen begreep dat zij van niemand anders dan van Buys konden zijn - werden zij in 1886 afzonderlijk uitgegeven onder den titel: Twee jaren op Sumatra's Westkust.

Bij dit werk, dat door zijne nauwkeurige opmerkingen en schoone natuurschilderingen uitmunt, staan alle andere boeken, door Buys uitgegeven, hoe verdienstelijk overigens ook, vergelijkenderwijs op den achtergrond. Met dit werk vestigde hij zijn naam als letterkundige; tengevolge van dit werk werd hij door onze Maatschappij bij de eerstvolgende gelegenheid (1887) onder hare leden opgenomen. En mij dunkt: menige bladzijde zoude een plaats verdienen in onze 'bloemlezingen', die op de gymnasia en hogere burgerscholen worden gebruikt. Ik heb dit boek, in *De Gids* van November 1886, uitvoerig en met ingenomenheid aangekondigd, en daar ook enkele voorbeelden gegeven van des schrijvers stijl. Zoo één werk van Buys verdient, niet aan de vergetelheid te worden prijsgegeven, dan is het dit.

Na zijn terugkeer in het moederland trad Buys weder korten tijd als predikant op: in 1891-92 te Kwadijk, in 1897 te Vlijmen. Maar zijne gezondheid had door het Indisch klimaat een knak gekregen: had zij hem reeds genoodzaakt, van 1892 tot '97 rust te nemen, na 1897 moest hij onherroepelijk van het predikambt afzien. Hij vestigde zich toen eerst korten tijd in zijne geboorteplaats, daarna te 's-Gravenhage.

Intusschen, werkzaam bleef hij tot aan zijn overlijden.

Dat blijkt uit de lijst zijner geschriften, en uit zijne medewerking aan verschillende tijdschriften en dagbladen; in het bijzonder aan het *Bataviaasch Nieuwsblad*, waarin, van 1891 tot 1906, menige brief van zijne hand voorkomt.

Vergis ik mij niet, dan is, na zijn terugkeer uit Indië, zijn hart meer aan onze Koloniën dan - hoe 'echt Hollandsch' hij ook was - aan het moederland blijven toebehooren. Hij stelde belang in al wat onzen Indischen Archipel betrof - hij was een trouw bezoeker van de wintervergaderingen van het *Indisch Genootschap* - en betreurde het dat bij zoovele Nederlanders gebrek aan kennis van Indische zaken en toestanden heerschte. Hij meende 'een goed werk te doen' met de uitgaaf van zijne herinneringen uit zijn Indisch leven, omdat daardoor misschien het peil der belangstelling hier te lande in ons overzeesch bezit een weinig rijzen zou.

Ik heb Buys 27 jaren gekend. Hij is ons, zijne verwanten en zijne vrienden, ontvallen na een langdurig, geduldig gedragen lijden, en wij konden getuigen: 'een goed mensch is van ons heengegaan'. Zijn naam zal bij ons in vriendelijke herinnering blijven.

E.B. KIELSTRA.

Lijst der afzonderlijke werken van M. Buys.

Vijftien practicala meditatiën van de geboorte, het lijden en de opstanding van den Heere Jezus Christus. Sneek, J. Campen, 1860.

Ter bevordering van zegenrijk godsdienstig leven. Schagerbrug in de Zijpe, J.J. Honig, 1866.

De Bijbel. Gedachten en opmerkingen over zijne waardeering en zijn gebruik. Een geschrift voor het volk, I. Haarlem, I. de Haan, 1871.

Klassieke woorden. Verklaring van een aantal veel gebruikte uitdrukkingen, aan de Grieksche en Romeinsche mythologie ontleend. Amsterdam, K.H. Schadd, 1872.

Mr. Jan Rudolf Thorbecke herdacht. Tiel, D. Mijs, 1872.

S. Smiles, Ken U zelven! Bewerkt door M. Buys. Amsterdam, K.H. Schadd, 1872; 2e druk, 1874; 3e druk onder den titel: Karakter. Rotterdam, H. Altmann, 1877.

H. Wachenhusen, Sabel en rozekrans. Een roman. Naar het Hoogduitsch. Amsterdam, Gebr. Kraay, 1872, 2 dl.

W.W. Cazalet, Het stamelen. De oorzaak waardoor het ontstaat en de wijze waarop het kan verholpen worden. Benevens enkele opmerkingen over sommige andere spraakgebreken. Naar de vijfde Engelsche uitgave bewerkt en met een voorrede voorzien. Zutphen, W.J. Thieme, 1874.

Ernst von Feuchtersleben, Gezondheidsleer der ziel. Naar de 37e Hoogduitsche uitgave bewerkt. Amsterdam, Jan D. Brouwer, 1874.

Handboek der Algemeene Geschiedenis, ook met betrekking tot beschaving, letterkunde en godsdienst door Dr. Georg Weber. (Voor Nederland bewerkt deel I en II door Dr. A.W. de Klerck, deel III-V door M. Buys). Zutphen, W.J. Thieme, 1875.

S. Smiles, Spaarzaamheid de weg tot welvaart. Bewerkt door M. Buys. Amsterdam, Wed. J.C. van Kesteren en Zoon, 1875-76 (ook onder den titel: Beheersch U zelven).

Overzicht van de geschiedenis der fraaie letteren in Nederland. Naar

Hofdijk's geschiedenis der Nederlandsche letterkunde bewerkt. Amsterdam, Gebr. Kraay, 1876.

De Tijdstroom. Merkwaardige ontdekkingen en ontmoetingen te land en ter zee, tafereelen uit het leven der natuur en der volken enz., verzameld en bewerkt. 1e Serie 24, 2e Serie 34 afl. Amsterdam, A. Akkeringa, 1875-78.

De wereld en hare bewoners. Amsterdam, Gebr. S. en J. van Raalte, 1883.

Twee jaren op Sumatra's Westkust. Amsterdam, A. Akkeringa, 1886.

Mary J. Holmes, Betsy. Amerikaansche roman, vertaald. 2 dl. Id. 1887.

Batavia, Buitenzorg en de Preanger. Gids voor bezoekers en toeristen. Batavia, G. Kolff & Co. 1891.

Twee maanden op Borneo's Westkust. Leiden, S.C. van Doesburgh, 1892.

In het hart der Preanger. Id. 1900.

Duinenburg. Schetsen en herinneringen. Id. 1901.

Levensbericht van F. de Stoppelaar.

Frans De Stoppelaar is geboren den 27sten Februari 1841 te Varssel, gemeente Hengelo, waar zijn vader eene kostschool geopend had voor jongelieden uit den gegoeden stand, die voor den landbouw wenschten opgeleid te worden, welke school later naar Heerde werd overgebracht. Na het eerste onderwijs te Hengelo bij meester Ter Haar genoten te hebben, werd hij te Hilversum op de kostschool van den Heer Lant geplaatst, in de hoop daar voor de Militaire Akademie voorbereid te worden. Een ongeval, dat hij aan een zijner voeten kreeg, sneed dit vooruitzicht af en deed hem besluiten onderwijzer te worden. Op 18-jarigen leeftijd behaalde hij zijne akte van hulponderwijzer, waarop weldra de aantekeningen kwamen, dat hij in de Fransche en Engelsche talen en in de wiskunde een voldoende examen had afgelegd. Een korten tijd was hij als secondant werkzaam eerst bij den Heer Lant, daarna bij den Heer Roodhuyzen te Amsterdam, maar verwisselde toen die betrekking voor die van gouverneur bij de familie Ferf te Bergum, waar hij tot ongeveer 1865 bleef. Ondertusschen kwam in 1863 de Wet op het Middelbaar Onderwijs en besloot hij zich voor het examen in Nederlandsche

taal en letterkunde voor te bereiden. Begrijpende daarvoor nog eenige leiding noodig te hebben, raadpleegde hij Dr. Staring, die hem ried zich tot Professor Van Vloten te wenden. Den 20sten Augustus 1866 verkreeg hij de verlangde akte en reeds in September werd hij tot leeraar aan de Hoogere Burgerschool en aan de Burgeravondschool te Deventer benoemd. Hij bekleedde deze betrekkingen tot einde Juni 1872¹, toen er eene groote verandering in zijn leven kwam.

Omstreeks 1850 had de Heer E.J. Brill, zoon van den bekwamen bestuurder der toen pas ontbonden firma Luchtmans, uit bestanddeelen dezer zaak eene nieuwe onderneming opgebouwd, die zich hoofdzakelijk tot het drukken en uitgeven van werken over Oostersche en Nederlandsche taal- en letterkunde zou bepalen. Hij bezat ijver, talent en ondernemingsgeest en wist zijne zaak wel niet tot grooten bloei op te werken, maar toch eene zeer eervolle plaats voor haar te verwerven. Na zijn plotselingen dood in 1871 dreigde het gevaar, dat daarmede ook hetgeen hij tot stand gebracht had, te niet zou gaan, toen de Heer A.P.M. Van Oordt, doctorandus in de theologie te Utrecht, door aankoop eigenaar werd van de geheele zaak. Reeds van zijn jongenstijd af was deze bevriend met Frans De Stoppelaar, en diens praktischen aanleg kennende, besloot hij hem uit te noodigen zijn compagnon te worden. De Stoppelaar nam het aanbod

1 In die periode verschenen: G.J. Dozy en F. De Stoppelaar. Proza en poëzie. Leesboek, ten gebruike op de laagste klasse der gymnasiën en hogere burgerscholen en bij het meer uitgebreid lager onderwijs. 1^e druk in 1868, 10^e in 1905; en Voor huis en school. Opvoedkundige schetsen naar het hoogduitsch van Lauckhard door F. De Stoppelaar. Deventer 1872. Later stond De Stoppelaar Mr. P. Van Bemmelen als secretaris ter zijde bij de redactie van het Sociaal en politisch tijdschrift Metis, dat 3 jaargangen beleefde (1873-5).

aan en vertrok in Augustus 1872 naar Leiden, na uit zijne betrekkingen te Deventer eervol ontslag te hebben gekregen. Daarmede begint de tweede en belangrijkste periode zijns levens, waartoe de vorige eene uitstekende voorbereiding was geweest.

In een kort levensbericht in het officieel orgaan van den Nederlandschen Uitgeversbond van 16 Juni 1906, onderteekend B.v.H., wordt de ontwikkeling der zaak E.J. Brill onder de leiding van Van Oordt en De Stoppelaar een 'vrijwel eenig daarstaand stuk boekhandelsgeschiedenis' genoemd. Inderdaad, dat twee mannen, geen van beiden bij den boekhandel of in eene drukkerij opgeleid, zich in korten tijd zóó in beide wisten in te werken, zóó ras het vertrouwen van vakgenooten en geleerden wonnen, zóó verstandig bestuurden en geleidelijk uitbreidden, dat na tien jaar de zaak naar een veel grooter en beter ingericht gebouw moest worden overgebracht¹, is zeer merkwaardig. Dat was niet alleen te danken aan den talentvollen ijver en de geheele toewijding der beide firmanten, maar ook voor een groot gedeelte aan hunne onwankelbare eensgezindheid en daaraan dat zij elkander - om zoo te zeggen - aanvulden. Van Oordt werd, zoowel door zijn aanleg en neiging als ten gevolge zijner zwakke gezondheid, meer en meer de leider der administratie, De Stoppelaar, overeenkomstig zijne gemakkelijkerheid in den omgang, zijne vlugheid in het ontwerpen en beoordeelen van plannen, de vertegenwoordiger der firma naar buiten. En dit niet alleen in Nederland, maar ook in het buitenland. Op de Oriëntalistencongressen was De Stoppelaar een bekende en haast onmisbare persoon, die

¹ Eigen Haard 1883, n°. 29, bevat een artikel: 'De firma E.J. Brill in hare nieuwe woning' met eene afbeelding, van de hand van W.P. Wolters, waarin vele historische bijzonderheden.

bij alle plannen geraadpleegd werd en aan wien herhaaldelijk de uitgave der Handelingen werd toevertrouwd¹. Het is vooral aan hem te danken, dat het huis Brill tegenwoordig in de geheele wetenschappelijke wereld eervol bekend staat.

Het zou de grenzen dezer levensschets ver te buiten gaan, wilde ik het voornaamste vermelden van wat onder het bestuur van Van Oordt en De Stoppelaar tot stand gebracht is. De in het voorjaar van 1906 verschenen catalogus der Oostersche fondsartikelen, om alleen deze te noemen, bevat 335 werken in 19 Oostersche talen, waaronder verscheidene van grooten omvang. Door hen werd evenals door hun voorganger, wiens naam zij in eere hebben gehouden, het wetenschappelijk belang der werken steeds in het oog gehouden, ja soms op den voorgrond gesteld, zoodat zij b.v. zelfs den moed gehad hebben de kostbare uitgave der Annalen van Tabari te ondernemen, toen het nog geheel onzeker was, of zelfs de helft der kosten door den verkoop zoude kunnen gedekt worden. Maar hierin zijn zij, als in vele andere ondernemingen, gelukkig geweest, zoodat de uitgave voor de firma ook geldelijk voordeelig is geworden. In het reeds aangehaalde levensbericht wordt met recht van De Stoppelaar gezegd, maar 't is op beiden gelijkelijk van toepassing: 'hij was de type van den wetenschappelijken boekhandelaar, die nooit uit winstbejag afweek naar links of rechts'. Ik vermeld dit alles met een gevoel van groote erkentelijkheid. Want het bestaan dezer bloeiende

1 Bij gelegenheid van het Congres te Stockholm schonk Z.M. de Koning van Zweden en Noorwegen hem de Wasa-orde; naar aanleiding van dat te Algiers benoemde hem de Fransche Minister van onderwijs tot Officier d'Académie. In het najaar van 1883 ontving hij het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw.

zaak, op deze wijze bestuurd, heeft er niet weinig toe bijgedragen, de studie der Oostersche talen aan de Leidsche Universiteit te bevorderen en haar goeden naam te bevestigen en te verbreiden.

In 1896 werd de zaak tot eene naamlooze vennootschap vervormd met de Heeren Van Oordt en De Stoppelaar als directeuren. Op hun voorstel werd in 1899 de Heer C. Peltenburg tot mede-directeur benoemd. In 1903 leed de zaak een groot verlies door den dood van Van Oordt. Gelukkig had zich onder zijne leiding de Heer D. Klinkenberg tot een bekwaam boekhouder gevormd, die nu den administratieven arbeid van den overledene grootendeels kon overnemen. De Stoppelaar was toen oogenschijnlijk nog in zijn volle kracht. Wel herinner ik mij, dat hij een en andermaal Ems bezocht om van een lastig hoesten bevrijd te worden; ook klaagde hij wel eens over de maag. Maar nog in het voorjaar van 1905 was hij bij het Oriëntalistencongres te Algiers onvermoeid werkzaam. Eerst in de lente van 1906 begon hij werkelijk te sukkelen en moest aan den Heer Peltenburg vele werkzaamheden overlaten, die hij tot dusver zichzelf had voorbehouden. De gedachte aan den naderenden dood begon bij hem post te vatten. In het vloeiboek dagelijks door hem op het kantoor gebruikt, vindt men door hem met potlood geschreven:

I see death hover,
I cannot fly.
Is all hope over
And must we die?
My voice is failing; I can but sigh:
Can this be death, that is drawing nigh?

Den 1sten Juni vertrok hij op raad van Professor Van Leersum naar Amsterdam om aldaar eene maagoperatie te ondergaan, na eerst alles geregeld te hebben met het

oog op een mogelijken slechten afloop. Toen ik met hem, wachtende op den trein, het perron op- en afliep, was zijn stap nog krachtig, zijn uitzicht zeer weinig veranderd en hij sprak met belangstelling over verschillende zaken. Ik ging met hoop naar huis terug en het scheen mij, dat hij zelf ook nog op herstel hoopte. Helaas! de toestand bleek veel ernstiger dan wij gedacht hadden. Den 8sten Juni overleed hij; den 12^{den} werd hij te Leiden begraven. Zijn dood is voor het huis Brill een zeer groot verlies. Het zou zelfs noodlottig geweest zijn, indien niet de Heer Peltenburg met vaste hand het roer had gehouden, daardoor bewijzende dat de Heeren Van Oordt en De Stoppelaar indertijd een wijze daad hebben verricht door hem tot hun mede-directeur te verlangen.

De Stoppelaar had eene buitengewoon groote werkkraft. Bij al de inspanning die zijne zaak hem kostte, wist hij altijd tijd en kracht te vinden om anderen van dienst te zijn. De Leidsche Kweekschool voor bewaarschoolhouderessen, waarvan hij vele jaren medebestuurder was, heeft aan hem de grootste verplichtingen. Van de Stedelijke Commissie voor de bewaarscholen was hij een der ijverigste leden. Hij is jarenlang een gewaardeerd lid van den Kerkeraad der Doopsgezinde Gemeente geweest. Veel heeft hij gedaan voor de bevordering der belangen van de internationale vereeniging voor Ethnographie en haar uitmuntend tijdschrift. De Leidsche Maatschappij van Weldadigheid had in hem een harer beste medewerkers. Behalve deze en andere stedelijke inrichtingen, waarvan hij bestuurder was, kan men wel zeggen, dat er haast geen commissie voor tijdelijke doeleinden werd gevormd, waartoe De Stoppelaar niet uitgenoodigd werd. Want niet alleen zijne beminnelijke persoonlijkheid trok elkeen aan, maar men kende en waardeerde zijn organiseerend talent en

zijne voortvarendheid. Zijne tegenwoordigheid gaf een gevoel van gerustheid op welslagen. Zoo dachten over hem ook zijne vakgenooten, die bij hem nooit tevergeefs om hulp en voorlichting aanklopten. Een hunner noemt hem 'den gewaardeerden raadsman in litteraire nooden.'

De Stoppelaar heeft een gelukkig, hoewel natuurlijk niet geheel zorgvrij, huiselijk leven gehad. Hij was in het laatst van 1868 gehuwd met Mej. Clara Christina Margaretha Lulofs en had met haar twee zoons en ééne dochter, die hij allen gelukkig geplaatst en gehuwd heeft achtergelaten en waarvan hij de kinderen nog vaak heeft kunnen omhelzen. Reeds spoedig na zijne vestiging in Leiden moest hij zich bovendien belasten met de opvoeding der vier ouderlooze kinderen van zijn zwager Hunger. Ook van dezen heeft hij de groote voldoening gesmaakt, ze allen uitstekend gevestigd te zien. Behalve over deze leden van zijn gezin, heeft zijn zorg zich over vele andere hulpbehoevenden uitgestrekt.

Weinigen hebben zoo goed als hij het fortiter in re, suaviter in modo steeds weten te betrachten. Ik herinner mij niet hem, zelfs wanneer hij met recht verontwaardigd was, ooit een hard, veelmin beleedigend woord te hebben hooren uiten. Hij was dan ook bij al zijne ondergeschikten geëerd en bemind. Zij wisten dat hij hunne belangen nooit uit het oog verloor, maar dan van hen ook dezelfde trouwe plichtsbetrachting vorderde die hij zichzelf oplegde.

Geen wonder dat de tijding van het overlijden van dezen voortreffelijken man in vele kringen diepe droefheid veroorzaakte en dat de begrafenisplechtigheid op 12 Juni door een zeer groot aantal belangstellenden uit Leiden en andere plaatsen werd bijgewoond. Op verlangen van de weduwe werd daarbij alleen door den Predikant

der Doopsgezinde Gemeente en door mijzelf het woord gevoerd. Het was voor mij eene zware taak, want ik was den overledene hartelijk toegenegen en ik wist dat hij ook mij warme vriendschap toedroeg. Vier dagen na de begrafenis ontving ik daarvan nog een schitterend bewijs. De Stoppelaar had zich met eenige andere vrienden van mij tot eene commissie vereenigd om mij bij mijn aftreden als hoogleeraar eene verrassing te bereiden in den vorm van een fonds tot bevordering der Oostersche studiën, en zich veel moeite getroost om dit plan te doen slagen. Hij had zich van den dag der aanbieding een feest voorgesteld. Het heeft niet zoo mogen zijn; hij heeft zelfs zijne handteekening niet in het Album der deelnemers kunnen schrijven. Ik ontving den dag na zijn overlijden een troostbriefje sluitende met deze versregelen, van Bilderdijk meen ik:

Wat is de mensch,
Ook bij zijn stoutsten wensch?
Een veldbloem die verkwijnt,
Een schaduw die verdwijnt;
Een droom die vleiend vliedt -
In al zijn glans een niet!

M.J. DE GOEJE.